

ММ К80 ОЛЕКСАНДР КРЕСТИНСЬКИЙ

27

ТУСЯ
●
МАЛЕНЬКИЙ ПЕТРОВ
І КАПІТАН КОЛОДКІН

ОЛЕКСАНДР КРЕСТИНСЬКИЙ

ТУСЯ

МАЛЕНЬКИЙ ПЕТРОВ
І КАПІТАН КОЛОДКІН

ПОВІСТІ

Для молодшого шкільного віку

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ВЕСЕЛКА»
КИЇВ 1977

Коли я писав повість про Тусю Пряникова, я згадував про своє дитинство. Воно було коротке. Ми не догралися в наші ігри. Їх обірвала війна.

Коли я працював над повістю про маленького Петрова і капітана Колодкіна, перед моїми очима поставали картини захоплюючого, романтичного життя дітей, які народились уже після війни і знають про неї тільки з розповідей дорослих.

Дві повісті — двоє дитинств. Одне закінчилося з війною. Друге раз у раз чує відгомін суворих боїв...

А в т о р

Переклад з російської Миколи Якубенка
Художнє оформлення Радни Сахалтуєва

Перекладено за виданням:

Александр Крестинский, Туся.
Маленький Петров и капитан Колодкин,
«Детская литература», Ленинград, 1975.

© Видавництво «Веселка», 1977 р.,
переклад українською могою, ілюстрації.

© Издательство «Детская литература»,
ра., состав, 1975 г.

ТУСЯ

ПОВІСТЬ

НІ НАВМИСНЕ, НІ НЕНАРОКОМ

Тусин дім на краю ринку. Ринок вирує і хвилюється, як море. А дім урізався в нього гострим кутом, мов корабель. Ринок обтікає дім з усіх боків і шумить-вирує з раннього ранку до пізнього вечора.

І балкон — це вже не балкон, а капітанський місток!

І сам Туся — капітан.

Синя матроска на ньому — червоні смуги по коміру, червоні якорі на рукавах.

І рушниця в нього на мотузочку.

Стоїть Туся на балконі, оглядає море зблизька й здалеку. Чи не з'явилися пірати? Чи не видно китів? Чи не показалася земля?

Та коли навіть подивитись на ринок просто як на ринок — однак він незвичайний. Тут можна купити що завгодно: картоплю, годинник, олію, самовари, банани, замки, що не замикаються, ключі, що не відмикають, книжки, картини, птахів, собак, черепах, білих мишей, мишоловки, порошок від блощиць, вино на розлив...

Праворуч чуто: «Га-га-га!» Там у зеленому балаганчику виступає Петрушка. Це лялька така — Петрушка. Ось він підстеріг пана на дорозі: як дасть дрючком по голові! В пана з голови — дим! Усі: «Га-га-га!»

От півня вкрав, тягне додому, а півень я-ак сплахне синім вогнем — пих!

От капіталіста череватого впіймав, перевернув догори ногами, а в того з рота монети: дзень-брень, дзень-брень...

І знову всі: «Га-га-га!»

По тротуару навпроти балкона люди ходять. На витягнутих руках, мов на вішалках, штани носять, сукні, спідниці.

Точильник крутить своє колесо й тонким голосом кричить:

— Го-острити но-ожі! Го-острити но-ожі! Но-ожі-ці!..

А ліворуч чуто: «Пі-пі-пі! Чок-чок-чок!»

Там птахами торгують. Птахи скачуть у клітках, пищать.

Час від часу над ринком свисток—тр-р-р! тр-р-р!—це міліція. І всі, забувши про свої справи, біжать кудись...

Під Тусиним балконом — булочна Філіпова. Це раніше, до революції, був такий булочник — Філіпов. Коли почалась революція, він, кажуть, за кордон утік, а булочні — їх у Філіпова було з десятків — булочні, як і раніше, називаються «філіповськими». «Яка у вас булка смачна», — кажуть гості. «У Філіпова взяла», — відповідає мама.

Тут же в дворі й пекарня; і коли рано-вранці з печей виймають свіжий хліб — по двору, по будинках, по вуличках-провулочках запахне раптом добре підпеченим крайцем.

Чудова мить!

З пекарні вгору, з поверху на поверх, збігають лискучі сигароподібні пацюки. Щонеділі чоловіки з кочергами в руках влаштовують на них облаву.

Якщо подивитися з балкона прямо вниз, побачиш Ібрагімову будочку. Й самого Ібрагіма побачиш, як він сидить на порозі своєї будочки й чистить кому-небудь чоботи, черевики або туфлі.

...Отже, стоїть Туся на балконі, оглядає море зблизька й здалека. Ні піратів, ні китів, ні землі не побачив Туся, і тоді він перевів погляд униз, туди, де сидів біля своєї будочки Ібрагім.

Туся завмер. Його погляд застиг, приклеївся, прикувався до предмета, що був на одній лінії з його оком.

Якби опустити важок на нитці, він прийшовся б саме на цей предмет!

Туся прижмурився. Під його оком блищала, вилискувала, прозора жовтіла, як молода ячня, надто широка, правильної форми лисина!

Її хазяїн мирно сидів на шкіряному стільці, а Ібрагім, спритно зігнувшись, неначеб нахилившись до шиї коня, в шаленому галопі натирав двома щітками сизі черевики.

І ось тут сталася з Тусею дивна річ. Він відчув непереборне бажання плюнути на лисину.

Бажання це було таке велике, що Туся зажмури
очі й міцно стулив губи.

Треба піти з балкона!

Туся трохи розплющив око...

Є такі вчинки, що про них ніяк не можна сказати «це ненароком». Але й «навмисне» теж сказати не можна.

Туся прижмурилася... і...

Тут би йому і втекти. Ні, стоїть і дивиться невідступно вниз.

А внизу вже відбулися значні зміни. Лисини не видно, зате на Тусю дивиться величезний роззявлений рот, широкий ніс і двоє очей, які всі разом кричать щось жахливе.

І видно руки, які стискаються в кулаки.

І видно Ібрагіма, який зіскочив із свого шаленого коня й тепер немовби розминається перед новим галопом, і стрибає, і крутить головою, і цокає язиком, і кричить:

— Михайлов! Михайлов!

І видно міліціонера в білій гімнастерці, білому кашкеті, білих рукавичках — сам оперуповноважений товариш Михайлов, який простягає свою білу руку в напрямку Тусиною балкона.

І багато інших рук, простягнутих у тому самому напрямку.

Пізно бігти. Туся зняв з плеча рушницю, ліг на балкон і прицілювався в товариша Михайлова.

ЯБЛУЧКО ВІД ЯБЛУНІ

За спиною пролунав довгий нетерплячий дзвінок.

Неначе невидима рука змахнула Тусю з балкона, кинула під ліжко й притисла до стіни запиленим чемоданом.

Грюкнули вхідні двері. У відповідь їм заскрипіли

й прочинились двері в Тусину кімнату. Й почулись голоси...

Товариш Михайлов. Хто у вас у кімнаті з балконом проживає?

Сусід Градобоев. Пряникови, чоловік з дружиною, й син їхній, Туся...

Бабуся Градобоева. Самих-от дома нема, на службі.

Мабуть, Лисий. Треба перевірити, хто такі! Хлопчиська на балконі залишають, він людям на голови плює.

Бабуся Градобоева. Та невже Туся! Золото ж, не дитина!

Сусідка Маргарита. Перевірте, перевірте, вони за кімнату вчасно не вносять!..

Товариш Михайлов. А, громадянка Галкіна! Чому килим на вулицю трусите?

Сусідка Маргарита. Я — килим?

Безсумнівно Лисий. Годі язиком плескати! Подайте сюди це щеня!

Товариш Михайлов. Хвилинку, громадянине... Громадянку Галкіна, в мене свідки.

Сусідка Маргарита. Я — килим? Де в мене килим? Я бідна жінка!

Ібрагім. Е, клієнт... клієнт... Двогривеник, га?..

Лисий. Устигнеш. Де цей шкет?

Сусідка Маргарита. Ось їхні двері, оє!

Бабуся Градобова. Побійся бога!

Голоси ближчають.

Вступає ще один.

Дядько Вова. Я чую, тут племінника мого в чомусь звинувачують...

Сусідка Маргарита. Яблучко від яблуні...

Дядько Вова. А, товариш Михайлов!.. Між іншим, ця дама не підкоряється загальним зборам мешканців, не виводить своїх тарганів...

Сусідка Маргарита. Наклепник! П'яниця!

Лисий. Годі теревені правити! Давай сюди племінника!

Двері риплять, ляскають, прочиняються, знову ляскають...

Голоси. Не тисніть, не тисніть... Треба скласти акт... Хто бачив? Хто? Спокійно, не натискуйте!.. Не перевищуйте, громадянине!.. Розбийник тут, де йому ще бути!.. Не перевищуйте!.. Ви в суд подайте, в суд!.. Я покажу, як на людей плювати! Акт складемо — і ділу кінець... Товаришу Михайлов, тримайте їх, я зараз...

Двері відчиняються навстіж. Туся бачить дядька-Вовині ноги в домашніх черевиках на товстій підш-

ві. Ноги човгають по підлозі, підходять до шафи, дверцята шафи співають.

— Тусю, де ж ти, негідний хлопчисько?

Ноги човгають у напрямку до балкона. «Нікого», — каже дядько Вова.

Він підходить до самого ліжка, нахиляється. Туся чує його дихання, бачить його обличчя, очі...

Дядько Вова випрямляється й каже:

— Ось що, товариші. Сталась явна помилка. Ви переплутали балкон. Це зробив не Туся. Мій племінник не ховався б, він хоробрий хлопчик. Він не залазив би під ліжку чи в шафу. Це помилка. Шукайте на вищому поверсі. Ви від хвилювання переплутали. Якби зі мною таке трапилось, я б теж переплутав...

Кажучи все це, дядько Вова поступово віддаляється, зачиняє за собою двері. Й голоси віддаляються, віддаляються...

«...Анекдот якийсь! Я буду скаржитись! Управу знайду! Відчиніть, громадянко Галкіна!.. Бачив! Що-о?? Товаришу Пряников, ви свідок... Килим... Таргани... Суд... Е, клієнт, а двогривеник? Давай-давай!..»

Туся лежить під ліжком, і серце в нього поступово відкочується на місце. Він думає про себе з радістю й тугою, думає, що не все ще втрачено, що він ще буде хоробрим і не ховатиметься, треба тільки примусити себе вилізити з-під ліжка...

ДЯДЬКО ВОВА

У Тусі три дядьки.

Один дядько дипломат. Його Туся ніколи не бачив. А втім, один раз бачив, коли став уже великим: на старій фотографії, в пожовтілій, крихкій газеті. Дядько — сивий і в окулярах — підписував договір про дружбу з однією іноземною державою.

Другий дядько — професор. Він вивчає ліс. З чого дерева складаються і що можна з цих дерев зробити.

Дядько суворий, мовчазний, з великим черевом. На череві — ланцюг від годинника.

На відміну від дядька-дипломата й дядька-професора дядько Вова дилетант.

Так про нього багато хто каже. А Тусин тато додає: блискучий дилетант!

Передусім я маю пояснити, що таке д и л е т а н т. Так дорослі кажуть про людину, яка знає про все потрошки й нічого не знає досконало. Їм, дорослим, більше до душі такі люди, котрі знають щось одне, зате ґрунтовно. Наприклад, дядько-професор. От він усе знає про свою деревину. Вздовж і впоперек!

Чи дядько-дипломат. От він знає, як підписувати договір з дружньою державою! Де печатку ставити й таке інше.

Чи взяти Тусиноґо тата. Він працює в банку, де гроші зберігають, а на рахівниці клацає, мов з кулемета строчить: тра-та-та-та...

Але нікого з них, по-моєму, не можна порівняти з дядьком Вовою. І Туся з цим цілком згодний.

Хіба в когось із них є двостволка з блискучими холодними дулами?

Хіба в когось з них лежить перед ліжком шкура вбитого ним вовка?

А жовтий людський череп, знайдений у справжній пустелі!

Своїми руками підняв його дядько Вова з землі й поклав у рюкзак. Та в них і сміливості забрак-ло б...

Хто з них уміє малювати?

А дядько Вова намалював Тусин портрет. Він і зараз висить у круглій рамці в Тусі у кімнаті.

А як він грає на роялі!

Він ніколи не грає гучно, хоч Туся просив його: «Голосніше! Голосніше!»

І Туся поступово зрозумів: чим тихіше — тим краще.

Хто з них погодився б ночувати на кладовищі, в склепі?

Дядько Вова ночував. Хоч би що.

Приїжджає він улітку в Крим — готелі зайняті, кімнати здані, кутки забиті. Одне слово, ночувати ніде. Дядько Вова дізнається, де місцеве кладовище, вирушає туди, вибирає собі найкрасивіший склеп і ночує в ньому.

Навесні дядько був креслярем.

Улітку — археологом.

Восени — художником у житлоконторі.

Узимку — вчителем музики.

На нову весну — агент якогось видавництва, пропадає на все літо, восени його бачать з фотоапаратом через плече — Телеграфне Агентство Радянського Союзу, не жартуй! Узимку — здрастуйте, будь ласка — механік автопарку!

Навесні...

Але я повинен зупинитись і перепочити.

ТУСЯ

По-справжньому, по-людському Тусю називали Сашею, Шуриком, Олександром. Так і в метриці було записано. Але тато й мама, а за ними — сусіди по квартирі, а за ними — родичі, спочатку близькі, потім далекі, а за ними — друзі, знайомі, приятелі тата й мами — усі звали його Тусею.

Коли Туся підріс настільки, що міг уже задавати складні запитання, він спитав своїх батьків:

— Чому ви називаєте мене Туся, коли я зовсім не Туся?

Запитання це застало батьків зненацька. Тато подумав і відповів:

— Мм-м... Бачиш, ти сам себе так назвав. Так-так! Тільки-но ти почав говорити, ми спитали: «Хлопчику, тебе як звати?» І ти відповів: «Туся!»

— Мені не подобається це ім'я,— сказав Туся.

Він не розумів, що майже в кожній людині є якесь прізвисько і він, Туся, ще легко відбувся. Його прізвисько звучить зовсім не образливо: Туся й Туся.

Значно гірше Баран, Крокодил, Пацюк чи, наприклад, Бензин-Керосин.

— Гаразд,— сказав тато,— ми будемо тепер називати тебе Сашею або Шурою, а краще ось як: Сашурою!

І тато засміявся, задоволений своїм винаходом.

Слово дати легко — спробуй виконай!

Якщо ти звик ходити без калош і тобі несподівано куплять калоші, ти їх першого ж дня де-небудь залишиш. Звичка!

Так і з Тусиними батьками. Вони розуміли: не треба більше називати сина Тусею, Тусенькою й тому подібне.

Але зупинитися не могли.

Варто Тусі загаятися в дворі, перегуляти хвилин десять, відчиняється кватирка й — на весь двір:

— Тусю! Тусю!

Відразу двір наповнюється криками.

Хоч би скільки там було дітей — усі кричать, мов божевільні:

— Тусю! Тусю!

І Туся крізь ці крики йде додому.

В кожній людині є терпіння. І це терпіння коли-небудь кінчається. Якось мама стала кричати в квартирку:

— Тусю! Тусенько!

А Туся взяв і сховався. В сарай. На задньому дворі. Сидить у темряві й слухає: «...усю!.. усю!..» Це діти бігають по двору, шукають його.

Нарешті вгамувалися, набридло.

Ще раз-другий сховався Туся в сарай, поки мама не розгадала його хитрощі.

-- Шурику, додому! — закричала вона тоді.

І усі діти, скільки їх було в дворі, а було їх не менше трьох десятків, продовжували грати в свої ігри — фантики, квача, класи, штандерт...

Туся залишив свою гру й спокійно пішов додому.

ВИБАЧТЕ, Я НЕ ДІВЧИНКА!

Ще одна прикрість була в Тусиному житті: його дуже довго сприймали як дівчинку. Судить самі,— волосся густе, довге...

Мабуть, Тусина мама мріяла про дочку, а коли народився син, ніяк не могла з цим примиритися.

Де б Туся з мамою не з'явилися — чи в саду,

в трамваї, у гостях, у черзі, на маминій роботі — скрізь Туся чує:

— Яка чудова дівчинка! Яке волосся! А вії!..

І скрізь Туся проголошує ту ж саму фразу:

— Я не дівчинка!

На деяких ця фраза впливає, вони втрачають інтерес і відходять убік. Інші, навпаки, ще дужче розпалюються:

— Подумайте, це хлопчик! Ніколи б не повірила! Диво, диво!

Одній настирливій тітці Туся навіть сказав:

— Вибачте, я не дівчинка!..

Так чинили дорослі. Коли вони хотіли кого-небудь особливо сильно вразити, вони не казали: «Це дурниця!» Або: «Яка нісенітниця!» Вони казали: «Вибачте, це дурниця!» Або: «Вибачте, але це нісенітниця!» Й робили наголос на слові «вибачте».

Якось увечері ліг Туся в постіль, прикинувся, що спить, а сам слухає, що мама з татом говорять.

Т а т о. Слід би Тусю постригти, скоро йому в школу...

М а м а. Встигнемо. Таке чудове волосся...

Т а т о. Але ж із нього в класі сміятися будуть!

М а м а. Чи мало дурнів. Якщо на всіх звертати увагу...

Т а т о. І все-таки, погодься, якось дивно...

М а м а. Постригти завжди встигнемо. Спробуй відрости!..

Вранці, коли дорослі пішли на роботу, Туся постукав у квартиру до Льови Тройкіна. Льова вже в п'ятий перейшов.

— Заходь,— сказав Льова.— Ти чого такий кислий? Щами об'ївся?

— Льово...— сказав Туся,— пострижи мене, будь ласка...

— Постригти?! Це можна,— сказав Льова й потер від задоволення руки.— Значить, так, ось крісло. Сі-

дайте, громадянине. Ось рушничок, дзеркало, ножиці. Обгорнемось простирадлом, так! Вище підборіддя. Вам напівбокс? Чи полечку? А може...

— Бокс,— сказав Туся.

— Чудово, чудово,— сказав Льова.— Зараз ми візьмемо гребінчик...

— Ой, не смикай!

— Потерпи. В перукарні терпіти треба.

— Так болить же! В тебе ножиці тупі!

— Ножиці як ножиці. Не подобається — йди на Великий проспект.

...Скосивши очі, Туся дивився, як на біле простирадло падали густі чорні пасма.

Він боявся дивитись у дзеркало. За його спиною важко дихав Льова.

Нарешті Туся не витримав і підвів очі. На нього у відчаї дивилась якась дивна істота — жалюгідна, бліда, худа, з головою, схожою на гай, по якому промчав ураган.

Льова поливав одеколоном Тусину голову. Одеколон стікав по щоках і змішувався зі слізьми.

Цього дня Туся плакав ще раз — удвох з мамою.

Туся плакав від сорому: не хотів іти до справжньої перукарні. Боявся — засміють.

Мама плакала бог знає від чого.

ТІЛО І ДУША

— Щоб і тіло, і душа гартувалися!..— співає Тусина мама.

— Щоб і тіло, і душа гартувались, як лапша! — кричить Венька-американець.

Мама вгорі, на вікні стоїть, а Венька внизу, надворі кривляється. Мамі не чути його, але Туся все одно злиться й погрожує Веньці кулаком. Жаль, Венька не бачить кулака...

Венька приїхав з Америки, де його тато-інженер був у довготривалому відрядженні; приїхав з батьками, з дідусем-лікарем і холодильником. Єдиним на весь будинок, а можливо, й на всю вулицю — холодильником!

То й що? Значить, усі повинні його, Веньки, слухатися?

Мама стоїть на підвіконні й мие вікно. Сьогодні всі миють вікна. Неначе змовились. Але ніхто не змовлявся. Просто скоро Перше травня, й сонце шпарить! Саме час мити вікна.

Жінки стоять на своїх підвіконнях у синіх халатах, у барвистих фартухах, на головах червоні косинки. Жінки миють рами, миють шибки, на шибках плавиться сонце, й сонячні зайці бігають по стінах.

Мама мие шибку. Шибка рипить. І весело гуде на кухні примус. Мама співає.

Багато жінок співають, коли миють вікна, тому що йде веселе весняне прибирання, тому що скоро Першотравень і взагалі з піснею, як відомо, легше.

Але інші жінки співають тихесенько, собі під ніс, а мама співає гучно, на весь голос.

Голос у мами чудовий. Туся забув, як він називається. Сам професор консерваторії сказав, що голос у мами чудовий. «Учитись, учитись, голубонько!..» А мама замість «учитись» Тусю народила. Ніколи їй учитися.

Туся відчуває себе винним. У чому? Він і сам не відповість, якщо ви його запитаете. Можливо, йому незручно від того, що він невчасно народився...

Якось мама прийшла з роботи стомлена, засмучена, неприємності в неї там якісь, вічно в дорослих на роботі неприємності! Прийшла вона із своєї аптеки, де ліки видає, а вдома — очі б не дивились! Усе догори дном, обід варити треба, підлогу мити, прати...

Чорною хмарою метнуласть мама по квартирі. Як

зашумить водою, як брязне відром об підлогу, як шаркне ганчіркою!..

Потім сіла на підлогу й заплакала. Плаче й примовляє:

— Виродки, виродки... Вари на вас, пращой... А ви, ви... Хіба це життя? Голос у мене пропадає!..

Вона повзала по підлозі на колінах, возькала навколо себе мокрою ганчіркою й довго схлипувала.

Страшно, коли дорослий плаче. Гірше, ніж самому плакати.

Туся боявся ввійти до кімнати. Він стояв на кухні, за шафою, де сіро-сірісінько від старого павутиння. Почуття незрозумілої провини бентежило його, і серце солодко щеміло від жалю до мами й самого себе...

..Мама миє шибку й співає:

Можна галстук носити яскравий,
Бути в шахті героєм труда!..

Туся бачить, як жінки повертаються, як вони завмирають у своїх вікнах з ганчірками в руках, немов портрети у рамах, як вони витирають піт з лоба й усміхаються...

Як же так — резеда
І героєм труда,
Тож чому, розкажіть ви мені!..

Мама викручує ганчірку, примус гуде пружно, пальник його світиться мінливо, а закіптюжені стіни кухні й чорна її стеля біліють від сонця.

А тому, що у нас
Кожен юний всякчас...

Туся подає мамі воду, мило, старі газети. Добре, коли розчиняються зимові вікна! Добре, коли в кім-

нату входить сонце! Добре, коли вимітається пил і бруд! Ура!

Мама тре щіткою раму й співає.

Веселіше, дружніше запрацювали жінки на своїх вікнах. Голосніше зарипіли, дзвінкіше задзвеніли шибки. Виглядають із-за широких жіночих спин діти: Наточка, Петрик, Сергійко, Діна, близнята Каравасви... Батьки Льови Тройкіна перехилилися з свого вікна. Суворим кроком увійшов у двір оперуповноважений товариш Михайлов. Що, бродячі співаки? Шарманщик? Чи, не дай бог, цигани?.. А-а... Товариш Михайлов козирнув Тусиній мамі й дістав із кишені іменний портсигар.

Венька-американець кудись ушився. На сходах під вікном сидить Аркашина компанія й сам Аркаша-хуліган сидить. Компанія курить цигарки «Люкс» і пускає кільця.

...Ось і шибки сухі. Й пісні кінець.

І тоді пролунали оплески. Як по радіо кажуть: бурхливі й тривалі.

У вікнах гронами звисали жінки з дітьми й, витягнувши руки вперед, плескали в долоні.

Плескав товариш Михайлов, дивлячись прямо Аркаші й Аркашиній компанії в очі.

Плескав Аркаша, й плескала його компанія, дивлячись в очі товаришеві Михайлову.

Мама знітилась, почервоніла, озирнулась на Тусю й стала зачиняти вікно. Звідусіль закричали:

— Почекайте!

— Не зачиняйте!

— Заспівайте ще!

— «Вогник мій»!

— «Ой ти, серце»! Ну, будь ласка...

— «Катюшу»!..

Мама стоїть вагаючись біля напівзачиненого вікна. Туся смикає її за рукав.

— Ну, заспівай... Заспівай ще...

Входить тато з книгою в руках.

— Дитинко,— каже він улесливо,— не кривдь публіку, заспівай ще одну...

Мама розчиняє вікно. Спершись на чисте підвіконня, оточена синіми, блискучими шибками, вона співає.

ВЕНЬКА-АМЕРИКАНЕЦЬ

Цей Венька-американець така людина. Грає, наприклад, з Тусею в шахи. Програв і каже:

— Ну, коли відіграватися будеш?

— Чому відіграватися? — запитує Туся.

— Тому, що ти програв,— незворушно відповідає Венька-американець.

— Це ти програв,— каже Туся.

— Я виграв, — холодно посміхаючись, каже Венька.

— Ти що! — гарячкує Туся.— Я тобі мат зробив! Ось — ферзем і турою!

— Мат? — дивується Венька й змішує фігури.— Це я тобі мат зробив.

— Ну, зіграймо ще раз, я тобі докажу,— каже Туся замість того, щоб стукнути Веньку по його товсто-м'ясій голові.

— Давай,— знизує плечима Венька,— все одно програєш.

Венька ще жодного разу не вигравав. Жодного разу.

— Будемо грати при свідках.

— Це ж чому? — запитує Венька.

— Щоб ти не брехав.

— Ах, щоб ти не брехав! Будь ласка, клич...

Туся стиснув кулаки і йде кликати свідків.

Усіх привів, хто був у дворі. Навіть тих, хто шахів у вічі не бачив. Хай дивляться на всесвітню Веньчину ганьбу!

Почали. На дванадцятому ході Туся оголосив Веньці шах. На шістнадцятому з'їв ферзя. На двадцятому... Ну, як? Усі бачать? Мат!

— Коли відіграватися будеш? — запитує Венька неголосно.

— Що-о?!

Венька простягує руку, щоб змішати фігури. Туся тягне шахівницю до себе, фігури розлітаються по землі, свідки кричать: «Бий його!», «Хто виграв?» — кричить Туся не своїм голосом. «Я», — тихо відповідає Венька. Й блідне. «Ти?» — кричить Туся й підіймає над головою шахівницю. «Я!» — каже Венька і стає рачки. Він ховає голову й виставляє догори

сідниці, обтягнуті прегарними американськими штанами.

— Хто виграв? — кричить Туся, і шахівниця відскакує од Веньчиних сідниць, неначе ті гумові.

— Я! — глухо відповідає схована Веньчина голова.

— Бий! — горланять свідки.

— Хто виграв? — кричить Туся запекло.

Плюх... Плюх...

— Я! — уперто відповідає Венька.

— Бий!

— Хто?..

— Я!..

— Бий!..

— Хто?..

— Я!..

Туся кидає шахівницю і йде геть. Венька обережно виглядає з-під руки, кричить: «Я! Я!» — й знову ховає голову.

Туся не обертається. Він іде на сходи, підіймається на найвищий поверх, сідає на підвіконня й прислухається до дзижчання запилених мух.

Що за людина цей Венька? Відлупцював його — і ніякої радості... Його б'ють, а він кричить: «Я! Я!...» Штани як масляні, і це — плюх, плюх...

А може... Може, Веньці треба виграти хоч раз справедливо, й він заспокоїться? Мабуть, він жодного разу ні в кого не вигравав... Невже йому та к хочеться виграти?

Туся дивиться крізь запилену шибку й бачить, як через двір, оглядаючись, іде Венька, тримаючи під пахвою шахи. Він іде квапливо, швидше, ніж мала б їти людина.

Туся відвертається. Все розвіюється: злість, досада, зневага.

А подив залишається. Подив перед незламною Веньчиною впертістю.

СПРАВА ПРО ШПИЛЬКИ

Тусин батько — справедлива людина. Крім того, вміє тверезо розмірковувати. Там, де інші галасують, лаються, перебиваючи одне одного, він скаже тихо:

— Хвилиночку...

Встане, відкашляється, перелічить «за», перелічить «проти», й відразу всі побачать, що «за» більше, ніж «проти», або, навпаки, «проти» більше, ніж «за».

Й відразу всім, хто галасував і лаявся, стане соромно, неначе їх застали за чимсь ганебним.

Тусиноного батька завжди обирають головою різних зборів. У нас збори бувають часто, тому що у великому будинку — а це дуже великий будинок — неодмінно знайдеться людина, яка хоч раз у місяць порушить порядок, або ще що-небудь трапиться.

Збори підлаштовують до вихідного, щоб усі мешканці могли прийти й послухати, а головне, подивитись, бо телевізорів ще нема і ввечері куди подітись?

Збираються біля сходів першого поверху, сидять довго. До кінця зборів тютюновий дим густою хмарою здіймається до скляного ліхтаря. Ліхтар завершує сходи. За ним уже небо, зірки.

Збори бувають якраз на тих сходах, де живе Туся й де ми тримаємося за «електрику».

«Електрику» відкрив Льоня Тройкін. Та про це в свій час.

Серед численних справ, які слухалися на сходах, найвидатнішою була справа хулігана Аркаші, або справа про шпильки. Вона прогрімала на всю вулицю.

Нині Аркашу прозвали б дармоїдом. Він ніде не вчився й не працював. Тим часом Аркаші сповнилося шістнадцять.

В Аркаші не було ні батька, ні матері, тільки старша сестра. Тиха така, ніби й не Аркашина.

Аркашу багато разів притягували до відповідальності за всілякі витівки, але ця — неабияка...

Саме ввійшли в моду шпильки для жіночих капелюшків. Уявіть собі шило з красивою ручкою на зразок великої краплини. Ви проколюєте цим шилом капелюшок і закріплюєте шило з допомогою елегантної кульки.

Хочете зняти шпильку — висмикуєте шило з капелюшка — і шпилька у вас у руках.

Шило, кулька, капелюшок — ці предмети захопили заповзятливого Аркашу. Вечорами він прогулювався темним бульваром Профспілок або виїжджав на Кіровські острови. Аркаша вистежував самотніх жінок, несподівано підсакував до них і висмикував з капелюшка шило з кулькою...

За вечір насмикував до двадцяти шпильок.

Устає Аркаша пізно. Виходить у двір. Кличе до себе яку-небудь людину років восьми-десяти й каже:

— Пацан, ходімо зі мною, щось покажу...

Аркаша нікого не кличе на ім'я. Дівчисько перед ним — усе одно «пацан».

Витріщить на тебе Аркаша круглі свої карі очі й заспіває, хрипло придихаючи:

А засінські хлоп'ята
Кричать: Часник, стривай!
Часник чимдуж спинився.
А хлопці тут уже,
Ви бийте, чим там хоче,
Лиш тільки не ножем...

Після цього куди завгодно підеш.

В Аркаші вдома, на величезному аркуші картону, сотні шпильок. Яких тільки кольорів тут нема!

— Ну, гривеник,— каже Аркаша,— гривеник — і будь-яка твоя.

Й ось Аркаша попався.

Він стоїть, кучерявий, з зухвалими очима, й крутить на пальці мідний ланцюжок. Знаєте, у вбиральнях такі ланцюжки висять.

Аркаша стоїть перед зборами, а збори гудуть.

Лави внизу зайняті повністю. Люди сидять на сходах до самого другого поверху, інші товпляться на свіжому повітрі й час від часу запитують тих, що стоять усередині: «Ну, як?» Ті відповідають, як і що, й виникає легенький шум.

А хто живе на цих сходах, тим і зовсім добре. Вивнесли стільці, крісла, а бабуся Жабіко — гойдалку. Розташувалися зручно, кожне на своєму поверсі. Інколи перехиляються через поручні й кричать:

— Тихіше! Нам нічого не чуно!

Допитують свідків. Їх вводять по одному. Наточку, Вовочку, Петрика, Сергійка, Борю, Діну. Шестирічного Коку, який ніяк не може втямити, що від нього хочуть. Льолю, Сіму, Котю, Розу Степанову, близнюків Караваєвих, які довго мовчать, та коли їхній батько, котрий сидить у першому ряду, погрожує братам паском, дружно справляють реви й розмазують по щоках сльози визнання. Веньку, Юру, мене...

Адже я теж із цього будинку. Ви, сподіваюся, не забули, що Туся Пряников — друг мого дитинства.

Т у с и н т а т о. Ти купував у Аркадія шпильки?

Я. Купував.

Т у с и н т а т о. Скільки разів?

Я. Не пам'ятаю... Разів три, чи що...

Т у с и н т а т о. Скільки ти платив?

Я. По десять копійок...

А р к а ш а. Брешеш, пацан! П'ятак платив!

Т у с и н т а т о. Аркадію, тобі слова не давали!

А р к а ш а. Подумаєш...

М і ї б а т ь к о (з публіки). Де гроші брав?

Я. Від сніданків.

Сходи зловісно регочуть. «Вигадай краще! І цей собі ж! Змовилися, мабуть...»

М і й б а т ь к о. Ось прийдемо додому, я тобі покажу сніданки...

Т у с и н т а т о. Тихіше, громадяни! Ще одне запитання. Скажи, навіщо тобі ці... шпильки?

Я мовчу. Що я можу відповісти? Сам не знаю — навіщо. Всі купують, а я що — рудий?

Т у с и н т а т о. Ну?

Я. Не знаю...

Т у с и н т а т о. Не знаєш. Гаразд, іди... Роза Степанова!

Р о з а. Я тут!

Справа виростає до гігантських розмірів. Виявляється, майже всі діти нашого будинку вплетані в цю історію, і діти сусіднього — теж, і діти будинку, що навпроти...

Тусин тато виголошує промову, суть якої в тому, що настав час і нашому будинкові слід розлучитися з Аркашею. «Хоч як це прикро», — каже Тусин тато.

Аркаша — як я тепер розумію — був добре знайомий з судовими порядками. Він просить «останнього слова» і говорить таке:

— Заходи, так? Хуліган, так? Злодій, бандит, усяке таке? А ваш пацан? Теж купував, от! Де гроші брав? Його запитайте...

Ай, Аркаша! Ну і змій!

Навколо загомоніли: «Син голови, а й собі теж...»

То ось чому Туся не захотів іти на сходи! Він мені сказав: «Голова щось болить. Дома посиджу...»

Тусин тато розгубився спочатку — я це виразно бачив. Він зняв окуляри, повертів, знову надів. Потім підняв руку, закликаючи громадян замовкнути, й сказав:

— Викликаю свідка Шурика Пряникова!

На сходах стало тихо. Хтось подзвонив до Туся в квартиру — дзінь, дзінь... Відчинились двері — і в

супроводі мами сходами став спускатися Туся. Він ішов, похнюпивши голову. Йому довелось переступати через чийсь ноги, буквально пробиватися крізь юрму.

Нарешті він зупинився перед столом голови.

Тусин тато. Шурику, ти купував у Аркадія шпильки?

Туся. Так...

Тусин тато. Скільки разів?

Туся. П'ять...

Тусин тато. Почому?

Туся. По десять копійок...

Аркаша. Брешеш, пацан! По п'ятаку!

Тусин тато. Аркадію, тобі слова не давали!

Аркаша. Подумаєш...

Тусин тато. Де ти брав гроші?

Туся. В скарбничці...

Тусин тато. Але... Адже скарбничка замкнена?

Туся. Так, замкнена.

Тусин тато. Не розумію...

Туся. Я шпилькою...

Тусин тато. Що?!

Туся. Маминою шпилькою...

Тусина мама. Який жах!

Голоси із публіки. Ну й ну!.. Цяця-хлопчик, га?.. Не скажи-и-и!.. Тепер шпилькою, потім відмичкою... Це вже напевне!..

Тусин тато. Я буквально приголомшений... Ця новина...

Голос із публіки. Відшмагай та й по всьому!

Тусин тато. Тихіше, громадяни! Скажи, Шурику, навіщо ти купував ці шпильки? Га?

Туся мовчить.

Тусин тато. Не бійся, скажи чесно.

Туся мовчить.

Тусин тато. Ну?

Т у с я. Не знаю...

Т у с и н т а т о. Неймовірно...

Шум. Викрики. Сміх. Аркаша скалить зуби. Бавиться ланцюжком. Громадяни розходяться. Двірники несуть драбину. Викручують яскраву лампу. Вкручують тьмяну. Сміх. Грюкають двері. Тиша.

Тиша. Тусин тато сидить за столом голови, гортає папери. Поруч сидить Туся. Поруч сидить їхня мама.

Я чую, Тусин тато говорить:

— Ти зганьбив мене на весь будинок. Ну навіть тобі ці клятві шпильки?!

Туся мовчить.

ЛЬОВА ТРОЙКІН

Льова Тройкін, Льова Тройкін... Червона футболка з чорним коміром і білим шнурком, голова під нуль острижена... Схилить голову до плеча — зараз буцне...

І чому він не дає Тусі спокою?

І чому Тусю так тягне до нього?

І чому Льова робить з ним що хоче?

І чому Туся все це терпить?

Як це виходить: у квача — Тусі водити, у хованки — Тусі водити, в дванадцять паличок — теж...

Найгірше дванадцять паличок. Ударить Льова по дошці — палички наче вітром змело! Бігай, збирай! За цей час далеко сховатися можна...

Ні, найгірше триматися за «електрику». Льова Тройкін вигадав цю гру сам. Знайшов на сходах таке місце: візьмешся однією рукою за поручні, другою — за стіну — і крізь тебе струм іде.

По правді кажучи, струм цей слабенький. Значно дужчий страх.

А ще дужчий сором...

Якщо всі хлопчики й дівчатка беруться за руки,

а крайні — за стіну й поручні, то хіба Тусі лишати-ся осторонь?

— Є контакт! — кричить Льова, і всі відчують, що контакт є.

І Туся відчуває, що контакт є. Він відчуває, як крізь нього біжить електрика, і Туся стрибає, сміється, ніби від лоскоту.

Чому він здається перший? Ну, третім, другим хоча б. Ні, першим!..

Увечері в постелі Туся мріє, яким дужим і сміливим він р а п т о м стане. І тоді Льова Тройкін візьме його в друзі.

Нічого йому більше не треба. Заради цього все можна стерпіти. Заради того, щоб іти поруч з Льовою Тройкіним і ловити погляди перехожих. «Так-так, це мій друг... І ви хотіли б мати такого? Розумію... Але не кожному так щастить...»

Минулої зими Льова Тройкін поскручував з ліжок усі кульки. У себе вдома поскручував, до Тусі прийшов — поскручував і, пробравшись з допомогою Тусі до дядька Вови, там теж поскручував.

Ці кульки служили для краси й для діла. В той далекий час кожне металеве ліжко було увінчане такими кульками. Варто їх скрутити — ліжко починає деренчати, дзвеніти, похитуватися, скрипіти, не кажучи вже про те, що зовнішній вигляд його не викликав ніякої радості.

Льова Тройкін і Туся сиділи на підлозі й рахували кульки. Поряд потріскувала сосновими дровами кахельна грубка, прикрашена товстими крилатими хлопчиськами.

— Тридцять п'ять, тридцять шість, — рахував Льова. — Давай качати!..

Качали-качали.. Набридло.

Стали кидати вгору й ловити. Теж набридло.

Стали в ціль кидати.

Замалим шибки не вибили.

Розділили кульки навпіл й угадували по черзі:
в якій руці?

Вгадаєш — твоя.

Ніхто не вигравав.

— Ага, придумав,— сказав Льова Тройкін і відчинив у грубці дверцята. І став кидати кульки в грубку, одну по одній.

— Ховайся! — крикнув він Тусі.— Зараз буде вибух!

Туся сховався за буфет. Вибуху не сталось.

— Це я навмисне. Вилазь,— сказав Льова Тройкін.

Вони сіли біля грубки й дивились у вогонь.

Навіть такі відчайдушні люди, як Льова Тройкін, хай тільки сядуть біля вогню, стають на якийсь час неначе іншими. Згодом вони знову пустуватимуть, але якийсь час сидять тихо й остовпіло дивляться у вогонь.

...Немов солдатики в червоних мундирах, стріляючи на бігу, вибираються вгору по кругляках пружні й гнучкі язики вогню. Фортеця не здається, але малопомалу вони оточують її. Стіни фортеці чорніють, падають з тріском — і оголюється яскраво-оранжеве місто... Ворог закидав його ядрами. Он вони валяються там і сям, тьмяно-багряні ядра.

— Золото... — каже Льова Тройкін. — Золотий вік... Хочеш золота?

Туся киває.

— Дивись, он золото,— каже Льова й показує коцергою на розсипані кульки. Він підсовує їх ближче до дверцят грубки.

— Бери,— шепче Льова,— воно твоє! Твоє!..

— Як? — шепче Туся.

— Рукою, ось так!

Туся потягнувся й схопив ближню кульку...

— Ти що, дурень? — прошипів Льова. Він дивився на Тусю здивовано і з побоюванням. Власне кажу-

чи, він у перше дивився на нього: що за людина така?..

Навряд чи треба описувати, як люди плачуть, обпikшись. Як їм подавати першу допомогу. Втім, запам'ятайте: олія. Лийте на опік олію!

ОВІЦЯВ — ВЕЗИ

Розалія Степанова, або просто Роза, переїхала в Тусин будинок після Нового року. Ї наступного ранку вийшла гуляти.

Ї відразу обступили діти. Галасують, за пальто смикають, запитують, хто про що.

— Тебе як звати, га? Як звати?

— Ти звідки?

— Ти чия?

— В тебе санки є? А іграшки є? А лопатка?..

— Я бачив, ти вчора у вікно дивилась. Ніс притисла й дивилась. Чого дивилась?

— А мене Шуриком звати,— сказав Туся.

Роза Степанова в башлик закутана, тільки ніс і що-

ки стирчать, а очі так і зиркають навсібіч, щоб чогось не прогавити.

«Сміливе дівчисько,— думає Туся,— приїхала в чужий двір і нічого не боїться...»

— Ти Шурику-дурику мене за гудзика не смикай, відповідатимеш, якщо відірвеш, зрозумів?..— каже Роза Степанова.

— Шурик-дурик, ха-ха, Шурик-дурик! — закричали діти й дали Розі спокій.

— А я можу на санках покатати,— сказав Туся, мов ніде нічого.— Хто хоче?

— Я хочу!.. Я!.. Я!..

— Я хочу! — голосніше за всіх закричала Роза Степанова.

— Сідай,— сказав Туся.

Роза витягла вперед довгі ноги — вони не вмещались на санках — і Туся віз її двором: повз гірку, повз смітник, повз сарай, повз дрова... Інші бігли за ними й кричали:

— Мене! Мене!

Туся зупинився передихнути.

— Я можу й двоє санок везти,— сказав він.— Прив'язуйте.

Прив'язали. На другі санки сіли двоє, а на перших — усе та ж Роза. Не злазить, кричить:

— Швидше, швидше!

Повіз Туся двоє санок двором. Повз гірку, повз смітник, повз сарай... Важко. А Роза кричить позаду:

— Давай! Давай!

Зупинився Туся дух перевести й каже:

— Я можу цілий поїзд везти. Хочете?

Прив'язали ще санки — поїздом. Усі за санки чіпляються, падають, кожне хоче кататися. Туся посміхається: «Будь ласка, сідайте, всіх покатаю...» А Роза з передніх санок кричить:

— Давай вези! Чого стоїш? Обіцяв — вези!

А сама навмисне ногами в сніг упирається.

Інші на неї дивляться й собі у сніг упираються.
«Давай,— кричать,— вези! Обіцяв — вези!»

Туся — мотузку через плече, піднатужився... Ні з місця. Обернувся — бачить: Роза щосили ногами в сніг уперлась. Інші, на неї дивлячись, і собі вперлися.

— Ви ногами держите,— сказав Туся,— я бачу.

— Брешеш, брешеш! Не держимо! — кричить Роза й ногами дригає.

Інші, на неї дивлячись, і собі.

Туся знову мотузку на плече. Раз-два-три! Ні з місця. Обернувся, а Роза чимшвидше ноги прибирає, щоб не помітив.

— Так нечесно,— сказав Туся,— ви держите.

— Чесно, чесно! — кричить Роза.— А ти, Шурило-дурило, обіцяв — вези!

Туся втретє мотузку на плече, і такий раптом сердитий став — сам злякався. Набрив більше повітря, щоки надув, ногами в сніг утоптався — і рраз! І — два! І — трри!.. А в голові в нього: тук-тук, тук-тук, тук-тук...

Жарко Тусі.

Замалим не кинув мотузки, та позаду кричить Роза:

— Шурило-дурило, швидше!

І раптом — зрушили санки. Повільно-повільно поїхали двором.

Обернувся Туся: з останніх санок двоє хлопчиків злізли і йому допомагають — уперед штовхають санки. Роза лається, погрожує їм, а вони не слухають, своє роблять.

— Поїхали! — кричить Туся.

— Поїхали! — кричать ті двоє.

Помчав поїзд повз гірку, повз смітник, повз сарай, повз дрова. Роза не втрималась на повороті — бух — і в замет.

Приїхали.

ЩО Б ІЩЕ...

Роза Степанова й Туся — сусіди. На одній площадці живуть. Прийшла Роза до Тусі в гості й каже:

— Яка у вас серветочка на комоді!..

— Хочеш, подарую? — каже Туся.

— А мама?

— Мені мама що хочеш дозволяє!

— Бре-ешеш...

— Хочеш, Васька подарую?

Васько на підлозі сидить, очі жмурить, хвіст кренделем.

— Хочу,— каже Роза.

— Бери!

— Та я...

— Бери, бери!

Туся — серветку через плече, Васька на оберемок і — до Рози.

У Рози теж удома нікого. Всі на роботі. На стіні фарфорове блюдо — корабель-вітрильник крижинами затертий. Навколо крижані гори. А де ж люди? Мабуть, усередині сидять, грубку топлять, гріються, сухарі гризуть... Більше нічого в них не залишилось. Допомоги чекають...

— Подаруй мені це блюдо,— каже Туся.

— Ой, що ти! — злякалась Роза.— Хіба можна?

Шкода. А як би гарно повісити це чудове блюдо над ліжком і розглядати щовечора перед сном — і тоді приснитись голуба крига, й білий сніг, і голубий корабель, і люди в голубих каютах...

— Ну, подаруй...

— Ти що, очманів! — розсердилась Роза.

— Ну, не насправді подаруй, неначе...

— Не насправді?

— Ну! До вечора!

Роза вилізла на диван, зняла із стіни блюдо, й вони урочисто понесли його до Тусі.

Забили цвяхи над ліжком. Повісили блюдо.

— Ти гляди не обдури,— каже Роза,— тільки до вечора.

— Я ж сказав.

Туся лягає на ліжко й милується блюдом.

— Еге, ти обдурив,— каже Роза,— всі ви, хлопчачки,— обманщики...

— Не віриш! — схоплюється Туся.— Що б іще... Ось! На!— Він хапає зі столу улюблену мамину чашку з мисливцем і собакою. Роза розгублено притискує чашку до грудей.— Неси додому, ну! Не бійся, неси!

Роза зникає. Й тут же повертається. В руках у неї велика лялька з очима, які заплющуються.

— Хочеш, подарую? — боязко запитує вона.— Майже зовсім нова, тільки нога відбита...

— Дякую! — каже Туся.— Нічого, що нога. Знадобиться й лялька.

— Ось і одежа, черевичок ось, сукня,— поспішає Роза, неначе боїться, що Туся передумає.

А Туся вже тягне плюшевого ведмедя.

— Будь ласка,— каже він,— візьми, дуже гарний ведмідь, тільки замість очей гудзики...

— Ой, дякую!

Роза несе калейдоскоп з кольоровими скельцями.

— Ого, здорово!

Туся тягне катеринку.

— Тру-ля-ля! Тру-ля-ля!

Роза несе мамин в'язаний берет. Навіщо Тусі берет? Він надягає його на голову, ось так. Привіт! Я клоун!

Туся тягне через усю квартиру складаний стілець. Сиди, Розо, на здоров'я! А хочеш — складай; такий стілець пошукати...

Роза сідає на стілець, колише ведмедя. Що б іще... Що б іще... Ось, татова тільняшка!

Тільняшка? Про це Туся й не мріяв. Він натягує тільняшку і крокує по кімнаті: раз-два!..

Потім Туся знімає з стіни важку картину, що висить над столом. На картині — береза, зелена трава... А людей нема.

Роза торкає нігтем березу й каже пошепки:

— Яка товста кора! Неначе справжня... Фарби он скільки!

— Так, фарби багато пішло. Мабуть, тому художник людей і не намалював. Не вистачило фарби.

— Хочеш картину?

— А куди?

— Придумаємо!

Через кілька хвилин картина висить у Розі над диваном, на місці фарфорового блюда.

— Гарно? — запитує Туся.

— Дуже!

Туся несе до себе настільне дзеркало.

Роза несе до себе фотографію Тусиної мами з гвоздикою в розпущеному волоссі — це коли мама була ще геть молода.

Туся несе до себе фотографію Розиною тата, коли той був червонофлотцем і носив бушлат та безкозирку.

Роза несе градусник.

Туся — ополоник.

— Сковорода! — кричить Туся й біжить дарувати сковороду.

— Кочерга!..

— Подушка!..

— Поліно!..

Тут і батьки нагодилися.

Спочатку був, як водиться, галас. Потім стали ходити, речі збирати.

Розина мама каже Тусиній:

— Це, здається, мій віник, але я гаразд не знаю. Я свій минулого тижня купувала, він такий ще міцний був... А цей щось не дуже...

Тусина мама каже Розиній:

— Вибачте, у нашої м'ясорубки ручка чорна, а ця біла...

Розина мама Тусиній:

— Це часом не ваше варення? Я понюхала —
клюквою пахне, а ми клюкви не вживаємо...

Тусина мама — Розиній:

— Чи не попала до вас наша мідна каструля?..
Ах, ось, дякую!

Розина мама — Тусиній:

— Де ж наша подушка?.. Та ось вона, здається!
Ні, наша легша буде... Ось вона, слава богу!

Тусина мама:

— Ради бога, нам ваша подушка ні до чого...
І все, як кажуть, стало на свої місця.

Я ЛЮБЛЮ ВАС, МЕРІ...

Туся любить бавитися ляльками.

Туся вигадує такі довгі ігри з ляльками, що до середини гри він забуває початок, а до кінця — середину. Одна гра тривала, наприклад, тиждень.

Дізналися про це дівчатка в дворі й тепер тільки почнуть гратися в дочки-матері — кричать:

— Шурику, йди швидше до нас!

Туся кидає все і йде гратися.

У дівчаток усі ігри схожі як дві краплі води. Ляльки готують обід, ходять у магазин, няньчать інших ляльок, приймають гостей і частують одна одну пиріжками з глини та піску.

Щодня одне й те саме.

В Тусиних іграх ляльки закохуються, тікають з дому, стріляють з-за рогу, пливуть навколо світу, напиваються п'яні, пишуть довгі листи, лаються, сміються, співають і помирають...

Під час свого бурхливого життя ляльки позбуваються рук, ніг, а часом і голови.

Їхні хазяйки ладні миритися з цим—тільки б гратися далі.

Туся нарозхват. Його кличуть, коли двом закоханим лялькам треба поговорити між собою. Послухайте, як це робить Туся, і ви погодитесь, що вибрали його не випадково.

— Ось ваша хустка, Мері,— каже Туся грубим голосом.

— Ах, Джоне, дякую! Де ви її знайшли? — відповідає він сам собі ніжно.

— У парку.

— Як ви там опинились?

— Я йшов за вами слідом...

— Негідник! Ви підглядали за мною!

— Мері, я кохаю вас...

— Ах, Джоне, мені погано... Води!

— Не бійтесь, Мері, я не викажу вас. Ніхто не дізнається, що ви зустрічалися з герцогом...

— Ви добра людина, Джоне...

— Я кохаю вас, Мері!..

Тусю кличуть, коли гра заходить у глухий кут і її треба звідти вивести.

Його кличуть скласти листа чи надгробний напис, коли ляльку ховають.

І додому Тусю кличуть. Він ходить охоче.

Біля кожної квартири свій запах.

У Ксани та Юрка, в тридцять шостій, пахне гороховим супом і копченими кістками. А також сухариками з булки.

У Наді — машинним мастилом і бензином. Чудовий запах!

У Веньки — нафталіном, скипидаром і ще чимсь солодким.

У самого Тусі — книжками, смаженою цибулею, тютюном...

У Розі — нічим. Пахне нічим.

Нема в усьому будинку іншої такої кімнати. Виблискує підлога, стіни, стеля! З коридора до кімнати пролягає волохата доріжка, чиста-пречиста.

У Розі якось навіть незручно бігати, голосно розмовляти.

У Тусі — все можна. Можна стілець на стілець ставити. А на той стілець — табуретку. А на табуретку самому вилізти й стрибати звідти на диван, прямо в бурхливе море.

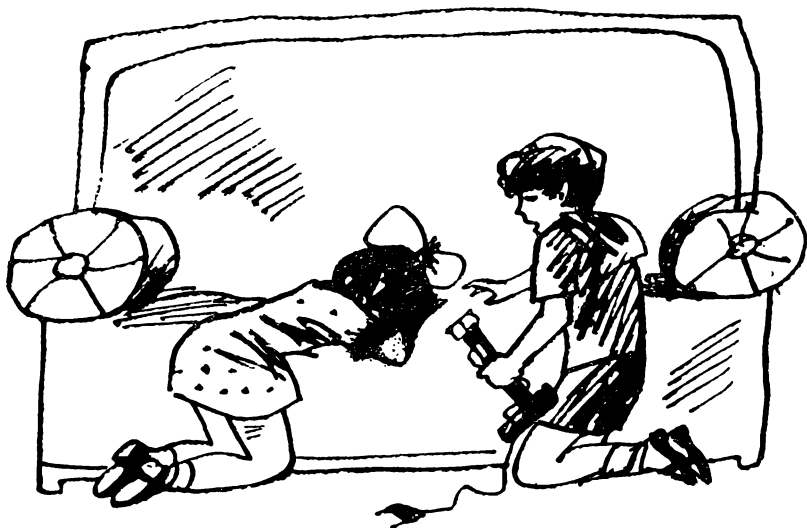
Одного разу, стрибаючи в бурхливе море, Роза впустила настільну лампу. Зелений абажур розколовся надвоє.

Роза ойкнула, уткнулась обличчям у диван і заплакала.

Туся стояв над нею й не знав, що робити.

Він узяв Розу за руку.

Він посмикав її за рукав. Роза заплакала ще дужче.

Роза затупала ногами й прямо-таки ридма заридала на весь будинок.

Тоді він сів на диван і став чекати. Він не знав, що зробив чудове відкриття: якщо хочеш, щоб дівчинка перестала плакати, не втішай її. Сядь поруч і терпляче жди.

Роза востаннє схлипнула й замовкла. Ніс у неї був червоний. Губи тремтіли.

— Що тепер робити? — сказала вона. — Мене лупцюватимуть...

— Не будуть, — сказав Туся.

— Будуть, — уперто повторила Роза.

— Не бійся, — сказав Туся, — я скажу: я розбив. А Роза знову заплакала.

Це вже геть незрозуміло!

— Не бійтесь, Мері, я не викажу вас...

— Ви добра людина, Джоне...

БУКСИР «БУНТІВНИЙ»

Туся й Льова Тройкін стоять на березі каналу. Столітні тополі схилились над водою. І як тільки не падають?..

Цегляні корпуси морського екіпажу заступають від тополь сонце, і тополі все своє довге життя тягнуться до нього.

Тополі відкидають тінь майже на середину каналу. Здається, дай їм волю, тополі дотягнуться до того берега, де завжди сонячно, а зараз так весело грає патефон пісню про Андрюшу.

В морському екіпажі тихо, неначе вимерло все, і, хоч скільки заглядай у вікна, нікого не побачиш, а біля головного входу — вартувий з тесаком. На нього можна дивитися хоч цілу годину, бо йому скучно на вахті, йому навіть приємно, що ним хтось цікавиться, хоча б хлопчаки... А що хлопчаки? Хлопчаки теж люди!

Вода в каналі густа, брудна, в мазутних плямах, а на тому березі діти стоять з вудочками. Трапляється, і вихоплять верховодку. І звідки ці верховодки беруться? Можливо, з Фонтанки. А в Фонтанку із Неви припливають, а в Неву — із затоки, а в затоку... із моря...

Виходить, якщо звідси у Фонтанку, а із Фонтанки — в Неву, а із Неви — в затоку, а із затоки — в море, то можна, зрештою, потрапити в океан.

Виходить, у цій гнилій, масній воді, покритій тягучою плівкою, густо всипаній тополиним пухом, виходить, у цій воді є хоч одна — хоч одна та ех! — краплина океану!..

Це відкриття так схвилювало Тусю, що він одразу хотів поділитися з Льовою Тройкіним, але схамівся: глузуватиме з нього Льова. Скільки разів бувало.

Льова Тройкін плює в канал і каже:

— Якщо звідси попливти, простісінько в океан можна попасти, га?

Туся відкриває рота... Е, та що там! Хто повірить, що вони разом подумали про одне й те саме? Ніхто не повірить!

Уздовж берега прив'язано й приковано іржавими ланцюгами човни, залізні й дерев'яні, з каютами і без кают, пофарбовані й просмолені. «Лена», «Тамара», «Світлана», «Іван»,— куций баркас, який осів на лівий борт...

Тусі все тут дивне й радісне, аж серце завмирає. Уперше в житті — він пішов так далеко від дому. Та ще з Льовою Тройкіним!

— Ех,— каже Льова,— що тут було! Шлюпки готували до навігації, склом чистили, шпаклювали, фарбували... Я матросам допомагав...

«Чому,— думає Туся,— чому одним людям усе можна, а іншим?..»

— Гей, Гріхо! — кричить Льова Тройкін на другий бік каналу.— Ловиться?

— Ні-і! — відповідає один рибалка, білявий, у довгій майці поверх трусів.

— Дурень,— каже Льова Тройкін,— ну й дурень Гріха, хіба тут ловлять! Я знаю, де ловлять...

«Усе він знає,— думає Туся,— усе...»

Здіймається вітер і несе по набережній хмари тополиного пуху. Пух літає над головою, лоскоче шию, обличчя, а то раптом закрутиться під вітром у маленький білий смерч і крутить по березі, крутить...

«У-у-у!» — долинає з правого боку. Це річний буксир виходить з-за повороту. «У-у-у-у!»

Буксир іде прямо до спуску, де стоять хлопчики. На його закіптюженому носі білою фарбою виведено: «Бунтівний».

З брудно-голубої рубки висовується голова в чохлі від безкозирки.

— Гей, шибеники! Збігай на вахту, скажи, «Бунтівний» прийшов, хай тару дають!

Туся майже нічого не зрозумів, але зрадів. Льова зрозумів усе, кивнув і побіг до морського екіпажу. Туся за ним.

— Товаришу вахтовий! — крикнув Льова матросові з тесаком. — «Бунтівний» прийшов, тару просить!..

Вахтовий, щокастий матрос з заспаними очима, сказав, майже не розтуляючи губ:

— Тара тут, та кому котити... Я з поста не піду...

— Ми,— закричав Льова Тройкін.— Ми покотимо! Що треба котити?

— А перепустки у вас є? — запитав щокастий і відразу зметукував, що перед ним хлопчак.— Ну, давайте.

Він побрязкав ключами, вибрав, який треба, відчинив ворота й хитнув головою.

— Викочуйте...

У дворі стояли дві бочки. Одна завбільшки як Туся, друга вища. Туся заглянув у ту, що менша, понюхав: з бочки відгонило чимось кислим.

— Вали її і коти,— сказав Льова Тройкін,— а я цю...

Туся так і зробив. Повалив свою бочку й покотив. А вона його не слухається. Все норовить убік звернути. Він її у ворота штовхає, а вона од воріт. Він у ворота, вона од воріт. Льова Тройкін давно вже свою бочку на вулицю викотив, а Туся ніяк за ворота не вибереться. Забруднився — з бочки слизьке лізе,— впрів... Хоч би вахтовий допоміг, та, мабуть, на посту не можна бочки котити, він і стоїть, ключами брязкає, чекає...

— Ну, що ти там! — кричить Льова Тройкін.— Чого застряв?

— Та крива вона! — відповідає Туся.— Прямо не котиться!

— Сам ти кривий! Дивись...

І Туся побачив, як спритно, штовхаючи ногою й вивірюючи час від часу руками, котив свою бочку Льова. Почув, як дзвінко вона гримить по камінню набережної. Побачив рульового, який стоїть на березі, руки в боки й чекає свою тару. І захотілось Тусі підігнати бочку так само весело й легко, як Льова.

Ех! Він ударив свою бочку ногою, й бочка завертілась на місці, як дзига. Вона бризкалась кислую капустою, а рульовий сміявся, і Льова Тройкін теж сміявся...

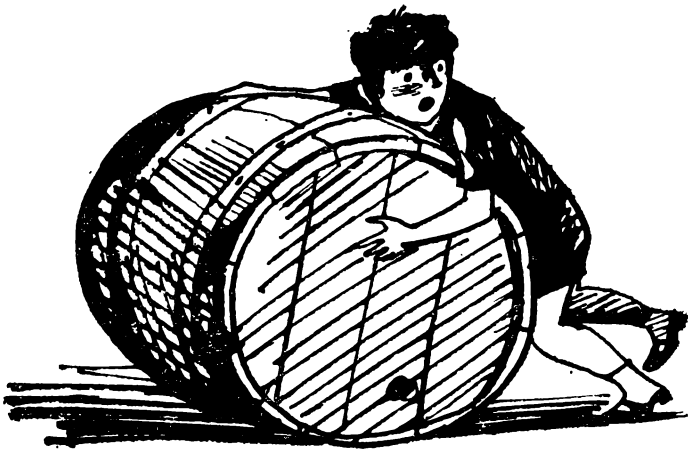
Так усе було добре — і раптом... Клята бочка!.. Туся зціпив зуби, зупинив бочку, тихенько покотив її руками, пильнуючи, щоб вона торкалась бруківки лише серединою, найпузатішою своєю частиною, і раптом відчув, як це легко, як просто, і хоч нічого не чув навколо, заклопотаний своєю бочкою, зрозумів, що ніхто більше не сміється з нього.

— Ну, шибеники, дякую,— сказав рульовий.

Він закотив бочки на буксир, поставив їх щільно одна до одної і тепер витирав руки ганчір'ям.

— Дядечку, покатай...— сказав Льова Тройкін.

— Покатати... Та я ж у порт пливу, туди не можна.— Він помовчав, пошкріб нігтями шию, подививсь

кудись поверх хлопчаків і сказав ліниво: — Ну, гаразд, покатаю трошки, тільки за борт не звішуватись!

...Льова Тройкін стоїть і попливає у воду, ніби нічого й не сталося. Рульовий тримає свій руль і забув про них...

— Гей, Гріхо! Прощай! — кричить Льова Тройкін.

«Тих-тих-тих-тих...» Буксир повертає, і ось уже пропав Гріха за поворотом, і вахтовий, і тополя...

Хлопчаки сидять на маслянисто-чорних бухтах каналу, під ногами у них здригається й дрібно двигтить палуба, а мимо пропливає нове, небачене місто.

Місто, неначе в кривому дзеркалі, витягнулося вгору всіма своїми будинками, а все тому, що Туся бачить його знизу. Місто здається дивно віддаленим, і все в ньому мовби зменшилось. Місто весь час рухається, отже — міняється...

— Он татової сестри будинок, моєї тітки! — кричить Туся й показує на сірий будинок з колонами й старовинними ліхтарями.— А он дев'ятка автобус, ми на ньому їздили, а он!..

«Бунтівний» надломлює свою чорну з червоною смугою трубу, випускає хмару диму й кіптяви, і — тих-тих-тих...— збирається пройти під мостом.

— Зараз Фонтанка! — кричить Льова Тройкін.

Зараз Фонтанка, за Фонтанкою — Нева, за Невою — затока. А там...

По мосту повзе трамвайчик, він повзе високо й здається маленьким. Туся махає рукою пасажирам, усміхається їм і жаліє їх щиро й поблажливо. «Дивіться на нас, бачите, як чудово ми пливемо!..»

А попереду другий міст, з вежками, схожими на фортечні, з важкими ланцюгами, перекинутими від однієї вежі до іншої. За мостом — величезні крани по всьому небу!

Буксир підходить до дощаної пристані на залізних понтонах. Рульовий уперше за весь час повертає голову.

— Все. Далі не можна...

Туся й Льова Тройкін стоять на пристані й мовчки дивляться вслід буксирові, поки він не зникає з очей. Десь там, у невідомому просторі, геть усіяному кра-нами й кораблями, він гуде ще раз — а може, не він? — але Тусі так хочеться, щоб це він, «Бунтівний», прогук. Прогук, попрощався...

— Я коли виросту, — каже Льова Тройкін, — обов'язково прізвище поміняю. Я на місці батька давно поміняв би...

Льовин батько військовий, у нього по кубуку в петлиці. Він дуже маленький, ледь-ледь вищий від Льови, і Льова цього соромиться. Він намагається не виходити з дому з батьком поруч.

А Льовин батько нічого не соромиться — засукує рукави гімнастерки й тягне білизну в пральню, а там стане поруч з Льовиною матір'ю й полоще. А сміється — кумедія! — тоненько-тоненько, мов дитина.

— Яке ти хочеш прізвище? — запитує Туся.

— Ну, не знаю ще, подумати треба...

Знає він, знає, і прізвище в нього є, і, мабуть, не одне, тільки казати не хоче. Що вдієш — не друг...

— Тобі, між іншим, теж не завадило б прізвище поміняти,— сказав Льова.— Що це таке: Пряников! Цирк...

Туся й сам соромиться свого прізвища, але зараз йому навіть приємно, що у них з Льовою є щось спільне, спільна прикрість, чи що...

— Слухай, а ти весь у сажі! Оце так! Ану, подивись на мене... Що, теж? Ну-ну! — Льова засміявся.

І Туся теж засміявся.

Він уперше йде пішки цими вулицями і провулками. Уперше без дорослих переходить трамвайну колю, уперше ніхто не смикає його: «Стривай, подивись — куди? Правильно, ліворуч. А потім — куди? Правильно, праворуч...» Він сам знає, що треба спочатку почекати, потім подивитись ліворуч...

Ну, ось і дім. Здрасьте, я ваш син. Не впізнаєте? Хіба я так змінився? Так-так... Що ж я вам розповім! Дайте лиш пообідати. Ви навіть не повірите, де я був! Сядьте за стіл і сидіть спокійно, а я розповідатиму. Так ось... Не охайте, нічого страшного не було...

Нічого страшного, треба тільки натиснути на дзвінок. Дзінь — і все. А рука чогось важка... Ну, раз...

Так і є, мама, тато, хтось іще... Та чого вони так дивляться? Він же не помер? Бачите, він усміхається, але боїться роззявити рота, бо тільки-но скаже слово — й почнеться таке...

— Я...

— Де ти був? Що за вигляд? Що це означає?..

От. Нічого вони не зрозуміють. Нічогісінько.

Туся стоїть у коридорі й дивиться на свої руки. Вони у нього всі чорні, в мазуті й сажі. Свідки незвичайного дива.

ПРАПРАПРАПРЯНИКОВ ТА ІНШІ

Тусина мама, як я вже повідомляв, працювала в аптеці. Була вона рецептарем. Приймала замовлення на ліки.

На перший погляд, це проста й навіть легка робота. Сиди собі, читай рецепти, виписуй талончики... Але тільки на перший погляд!

Якось Тусина мама виявила в простягнутому їй рецепті помилку.

Якби приготували ліки так, як написано, від них не те що видужати — ще дужче захворіти можна! А то й гірше...

Тусина мама задумалась, потім мовчки виправила помилку.

Після роботи вона зайшла в телефонну будку й подзвонила тому лікареві, чий підпис був на рецепті.

Знали б ви, як він дякував Тусиній мамі! Він аж заплакав.

Цей старий досвідчений лікар помилився вперше у житті. В нього того дня стались неприємності. Через них він і помилився.

З того часу восьмого березня старий лікар щороку приносив Тусиній мамі великий букет квітів.

Щороку.

Аж до самої війни.

А іншого разу Тусина мама перевіряла прийняті рецепти й раптом бачить: маленькій дитині виписали дозу дорослої людини! Виявилось, що ліки ці вже зроблено і навіть видано замовникові години дві тому. Тусина мама швидко відшукала адресу хворої дитини і щодуху помчала туди.

Вчасно встигла!

Цей випадок зробив Тусину маму знаменитою. Батьки дитини написали в газету палкого листа, й редакція надрукувала його під заголовком: «Благородний вчинок».

Тяжка річ — слава! Тусина мама працювала в найбільшій аптеці міста, на його найгамірнішій вулиці. Люди, заходячи до аптеки, запитували одне у одного: «Скажіть, а де та дама, що врятувала дитину?.. Ах, оця! Дякую...» І хоч в аптеці було кілька віконець, більшість відвідувачів ставала в чергу саме до Тусиної мами. Стояти в черзі до неї — справжня втіха! Ввічлива, ласкава, всім усміхається, а з деякими навіть жартує...

Ви скажете, мабуть: «Як можна на такій відповідальній роботі жартувати й сміятися? А що як припустишся помилки?..»

На це я відповім так: Тусина мама була майстром своєї справи. А майстер своєї справи працює легко й гарно. Він може і пожартувати, і посміятися, справа від цього не постраждає. Навпаки, справа тільки виграє.

...Ми з Тусею любили приходити в аптеку, тихо стояти осторонь, нюхати химерні аптечні запахи й дивитись, як його мама працює. Вона була така красива на роботі, Тусина мама! Косинка з червоним хрестом... Халат неймовірної білизни!.. Так і хотілось посадити на нього плямку!..

Банки, склянки, кульки, пробірки, рецепти, чеки, талони миготіли в неї в руках. І черга танула на очах.

На робочому столі Тусиної мами під книгою для запису рецептів лежав таємний блокнотик, куди вона непомітно вписувала прізвища деяких відвідувачів. Вона записувала тільки ті прізвища, які здавались їй дивними, кумедними чи смішними.

...Коли мама повертається додому, Туся зустрічає її словами:

— Ну, що сьогодні, га?

— Чемоданов,— каже мама, розстібаючи пальто.

— Чемоданов? Ха-ха, Чемоданов! А ще?

— Борщ,— каже мама, вішаючи пальто на гачок.

— Борщ! Дядечко Борщ!
— Не дядечко, а жінка,— каже мама, знімаючи капелюшок.
— Жінка Борщ! Жінка — і Борщ! Оце так! А ще?
— Маслечко...
— Ой, Маслечко! А ще?
— Лялечкін...
— Лялечкін! — кричить Туся.— Голубчик Лялечкін! А ще?
— А ще Ех,— каже мама, знімаючи боти.
— Що, що?
— Ех, розумієш, Ех. Я кажу йому: «Громадяни-не, ваше прізвище на рецепті не вказане». А він каже: «Вказане, Ех...» Я кажу: «До чого тут ех? Скажіть ваше прізвище». А він: «Ех моє прізвище...» Я запитую: «Щось трапилося з вашим прізвищем?» — «Ні,— каже,— нічого». — «Ну, так скажіть його скоріше!» — «Я вже сказав: Ех моє прізвище!» — «Отже, ви Ех?» — «Ну так, Ех я, Ех!»
— Ех ти, Ех! — сміється Туся.
— Ех моє прізвище! — сміється мама.
До передпокою входить тато.
— Що за галас? Я, здається, працюю...
— Ех, тату! Прізвище яке — Ех!
— Знову ця безглузда гра! — суворо каже тато.— Не бачу нічого смішного. І дивуюсь, безмежно дивуюсь, коли дорослі люди...

Татові не вдається закінчити фразу. Мама, сміючись, кидається до нього й цілує.

Чого тільки не траплялося з Тусиною мамою через ці самі прізвища!

Якось біля її віконечка зупинився круглий, маленький, рожевий і прокудкудакав: «Кудай-Дальчин!» А Тусиній мамі здалось: «Кидай дальше». Вона здивувалась і запитує: «Що кидати?» А він знову: «Кудай-Дальчин!» Прізвище у нього таке — подвійне. Тусина мама механічно записує: «Кидай

дальше...» Він каже: «Що ви пишете? Смієтесь з мене, чи що?» Тусина мама очі швидше відводить і кусає губи, щоб не зареготати. Як подивиться на нього — круглого, маленького, рожевого, так і бачить Невський проспект, а над проспектом, як м'ячик, летить цей Кудай-Дальчин. Люди ловлять його, а він кричить: «Кидай дальше!..» — «Ні, ви смієтесь з мене, я бачу! — каже Кудай-Дальчин. — Я бачу, у вас дурниці в голові! Дайте-но книгу скарг!»

Тоді вся черга як закричить: «Яка вам ще книга! Ви що! Це ж ударниця! Наш кращий рецептар! Вона дитину врятувала! Ви, мабуть, з іншого міста, не знаєте нічого! Не хвилюйтесь, голубонько, ми вас не дамо скривдити. Ич ти!..»

...Поки мама на роботі, Туся малює. Він малює могутнього Чемоданова, доброго й милого Маслечка, жінку Борщ з бородою й вусами; похмурого чоловіка на прізвище Біда; худого, як цвях, Лялечкіна з сумним червоним носом. Лялечкіна тримає за руку кучерява дівчинка Лялечка.

І Кудай-Дальчин в Тусі намальований — такий рожевий плескачик з короткими ручками й ніжками. А ще є такий малюнок: клоун у строкатому ковпаці й широченних шароварах. З рота в нього пухир, а в пухирі слова: «Ех моє прізвище!»

Одного чудового вечора сидить Тусина мама в себе на роботі, за віконцем, і приймає рецепти. Вже кінець зміни, втомилась вона, не сміється, не жартує, навіть очей не підводить на людей. Про одне мріє: «Скоріше б додому. Напитися чаю й спати!..»

Бере вона черговий рецепт і читає: «Негайно видати подавцю цього сто грамів натурального спирту в зв'язку з холодною погодою та веселим настроєм». І знайомий підпис закарлючкою... Мама дивиться, а за віконечком — дядько Вова. Підморгує їй, усміхається, очі блищать. І простягає ялинову гілку. «А, це ти... — каже мама, — дякую!..» — «Це я, —

каже дядько Вова,— привіт!» Тусина мама каже: «Ну йди, йди погуляй, я скоро закінчу й разом підемо додому. Гаразд?..» — «Гаразд,— каже дядько Вова,— але з умовою, що ти запишеш мене в блокнотик!..» — «У блокнотик?» — «Так-так, у блокнотик,— підморгує дядько Вова.— Прізвище моє Пряников. Дуже смішне прізвище!» — «Ну гаразд,— каже Тусина мама,— я запишу, а ти йди...» — «Ні! Запишеш — тоді піду!» — упирається дядько Вова. «Та запишіть ви його куди-небудь! — радить Тусиній мамі черга.— А то затримує усіх».

Тусина мама записує в свій таємний блокнотик прізвище Пряников, і дядько Вова, посилаючи їй поцілунок рукою, зникає.

Додому мама й дядько Вова приходять разом — веселі, щасливі.

— Ну,— запитує Туся,— що сьогодні?

— Пряников, усього лиш Пряников,— каже мама.— За цілий день один тільки Пряников...

— Пряников?..

— І пряники! — дядько Вова подає Тусі великий кульок.— Чашки на стіл!

— Пряников з пряниками! — кричить Туся, вбігаючи у кімнату.

— Тихіше, тихіше... — каже тато, відриваючись від роботи. Важка в нього робота: цифри, повсюди самі цифри...

— Смішне прізвище Пряников? — запитує Туся.

— Знову ті дурниці,— каже тато.

— А якщо смішно?

— Що значить смішно? Якщо в людини прізвище Пряников, це ще не означає, що вона обов'язково любить пряники. Може, вона їх ненавидить!

— А я певен,— каже, ввіходячи до кімнати, дядько Вова,— я цілком певен, що наш далекий пращур прапрапра-Пряников торгував пряниками де-небудь в Охотному ряду... — Дядько Вова хапає зі столу ва-

зу з пряниками, кружляє по кімнаті й співає басом: — Пря-ники, пря-ники в Охотному ряду! Пря-ники, пря-ники на меду, на меду!.. І знаєте що... — каже дядько Вова, зупинившись посеред кімнати, — цей прапрапра-Пряников був товстий, як мій брат професор, розумний, бестія, як мій брат дипломат... Гроші рахував, як ти, мій братику!.. Й ніколи не втрачав бадьорості...

— Як ти! — кричить Туся.

— Цілком справедливо!..

— Ні-ні, дозвольте, — тато з тріском зсовує кісточки рахівниці, — стривайте! Зі мною в гімназії вчився якийсь Малявкін, і уявляєте — став борцем світового класу! Що ви на це скажете? Богатир Малявкін!..

— А ти згадай, — каже дядько Вова, — згадай, будь ласка, в твого Малявкіна неодмінно було щось маленьке... Ну, згадай! Маленьке-малісіньке...

— Хіба що голова... — каже задумливо тато.

— Ну от, бачиш!

— Дуже маленька голова... Кажуть, це красиво...

— До чого тут краса! Важливо інше: в твого Малявкіна була маленька голова!.. От один мій приятель... носив ведмежу доху і поступово став схожий на ведмедя...

— А якщо носити білячу шубку? — сонно запитує Тусина мама, яка вже давно-давно мріє про таку шубку.

— Жінка, яка носить білячу шубку, — каже дядько Вова, — стає граціозною й легкою, мов білка...

— Фантазії все! — зітхає Тусин тато й робить пальцями такий недбалий рух.

— А ти нудний тип! — каже дядько Вова. — Тобі треба прізвище змінити! Ти Цифіркін! Папіркін! Дебет-Кредит!..

А мама вже не втручається в цю суперечку. Вона дрімає, залізши з ногами в глибоке, спокійне крісло. І на столі холоне її чай.

І Туся не втручається в суперечку. Висолопивши язика, він схилився над аркушем паперу. Він малює прапрапра-Пряникова.

В «КУБЛІ ШАНХАЯ»

— Іди сюди,— сказав Льова Тройкін,— іди за мною...

Туся спустився в підвал. Там було волого, темно, відгонило грибами і вбиральнею.

— Йди ближче,— пошепки покликав Льова Тройкін.

Він чиркнув сірником, і слабкий вогник висвітив його круглу голову з крутим лобом.

Сірник догорав.

— Ти знаєш, що таке кубла Шанхая? — запитав Льова Тройкін уже в темряві.— В кублах Шанхая курять опіум... Заманили тебе в кубло й умовляють: покури трішечки... Ти піддався — і все! Сп'янів, падаєш на циновку й спиш. А вві сні до тебе скрадається шпигун — у кублах Шанхая їх повно! — скрадається і — ножем між лопатки!..

Туся, пронизаний страхом, озирнувся. Там, де, за його розрахунками, були двері на вулицю,— темрява.

— Але їх можна обдурити,— шепотів Льова,— це простісінько. Вони тобі: «Кури, кури!» — а ти їм: «Мерсі, мерсі!», а сам — раз! — і підмінив цигарку! В кишені в тебе «Беломор»! Тямиш? Вдав, що спиш... Вони до тебе, а ти: з пістолета — тах-тах!..

Знову чиркнув сірник. Туся з жахом дивився в безжалісне обличчя Льови Тройкіна. Той простягнув йому цигарку. Друга була в нього в зубах.

— Прикурюй,— сказав Льова,— не бійся. Відразу не втягуй у себе дим, не ковтай. У роті потримай і випусти. Глянь...

Льова прикурив, і його обкутала хмара їдкого диму.

— На, прикурюй...

Вогненна муха підлетіла до Тусиноного носа. Туся щільно наблизив до неї свою цигарку й утягнув щоки.

Рот наповнився гіркотою, в горлі почало дерти, з очей ринули сльози.

— Кхе-кхе, кха-кха...

— Не поспішай,— сказав Льова,— спокійно...

Туся знову покійно втягнув у себе дим.

— Випускай через ніс,— сказав Льова.

Через ніс... Тусі здалося, що вся голова його наповнилася цим отруйним димом і тепер він виходить звідусіль: з вух, з очей... Швидше б це закінчилось!.. Тусина голова росла, розпухала, ставала м'якою, як подушка...

— Ну? — запитав Льова.— Як самопочуття?

Усередині Тусиної голови щось повільно-повільно розкручувалось. Йому хотілось узяти себе за голову

й притримати. Солодка слабість підкрадалась до ніг. Долоні спітніли, а пальці стали млявими й товстими, як сосиски...

— Гей! — крикнув Льова й схопив Тусю за руку.

Щось усередині голови розкрутилось — не втримати! Ноги підкосились, і Туся відчув, що летить. Із страшною, нудотною швидкістю кудись летить...

«Підклади... голову... нашатир... воду... давай... зелений... ще... сюди...»

Слова лунали глухо, ніби крізь стіну. А то й зовсім пропадали. Тусі здавалося, що їх опускали в щось м'яке.

Він розплющив очі. Йй не встиг ще роздивитися, хто з ним поряд, як на нього насипалось:

— ...Ну ось, нарешті, опритомнів, слава богу, ірод, що накоїв, отруївся до смерті, хіба можна...

Мама стояла на колінах перед ліжком. Вона цілувала Тусю й погрожувала йому кулаком, вона сплескувала руками й знімала їх до стелі...

Біля дверей товпилися старі Градобовви, Маргарита Галкіна й інші сусіди, які дивились на Тусю з голодною цікавістю. У ногах стояв Льова Тройкін. Погляд його був геть непроникний.

Туся посміхнувся йому понад силу. Він не винний, що так вийшло в цих, як їх... кублах Шанхая. В голові у нього щось розкрутилось, а сам він ні причому. Він ще постаріється, він ще навчиться, а зараз йому бридко, ох, як бридко, його так нудить...

— Вийдіть, усі вийдіть! — закричала мама.— Дайте таз!..

БАБУСЯ

Тусина бабуся — старенька з характером. Вона рідко приїжджає в гості, та коли вже приїде — усе в квартирі стає навшпиньки!

Виступає бабуся повільно, статечно. В довгому

чорному пальті, в чорній спідниці до п'ят, на плечах — старенький палантин, на голові — капелюх тюрбаном. Навколо капелюха вуаль. Чорна. В руці сумочка. Теж чорна.

Іде, в бік не гляне. Губи ниточкою.

Тусина бабуся — вдова вчителя словесності, тобто російської мови й літератури. Від колишнього життя в неї збереглися деякі звички. Звички свої вона ревниво охороняє.

Одна звичка чудова: робити на різдво подарунки.

Привозить подарунки не сама бабуся, а спеціально найнята для цього людина. Скільки бабуся за це платить — ніхто не знає. Зате знають інше: привезли подарунки — скоро чекай бабуся!

...В квартиру вносять великого морозяного кошика, прикритого накрохмаленою серветкою. Серветку

геть — і на тебе скачуть червонобокі, пройняті холодом яблука! Спробуй відкуси — у зубах заломить!

Під яблуками мандарини. А там — цукерки, печиво, пиріжки... І на самому споді — книжки!.. В гляцевих оправках, з яскравими малюнками, що пахнуть старовиною...

Години через дві приїжджає сама бабуся. Сідає в крісло і приймає поздоровлення, поцілунки, знаки вдячності.

— Оце яблука! — каже Тусин тато.— Ніколи таких не бачив!

Він тихенько штовхає Тусю у бік.

— А пиріжки! Які пиріжки! Тануть у роті!..— вигукує мама й підморгує Тусі.

Туся пережив свою радість рівно дві години тому: стрибав навколо кошика, як індієць, перепробував усі ласощі, перегорнув усі книжки...

— Оце-то мандарини! — каже тато. І смикає Тусю за штани.

— Цукрове печиво! Саме те, що я люблю! — каже мама. Й свердлить Тусю очима.

Але Туся вже поцілував бабуся, коли вона ввійшла. Він уже сказав їй дякую й ткнувся щокою в її жорсткі груди, які пахнуть м'ятними коржиками, й дістав у відповідь поцілунок...

Чого ще від нього хочуть?

...Бабуся просто так не приїжджає. Їй, старенькій, нелегко просто так трамваями трястися. Бабуся живе в свого сина-професора, а це далеко, можна сказати, в другому кінці міста.

Коли щось важливе — інша річ.

Як Туся був зовсім маленький, бабуся через день приїжджала його купати. Купання — важлива справа.

А тепер бабуся рідко їздить, бо Туся в баню ходить. Він уже великий.

...Але сьогодні бабуся приїхала з дуже важливої

причини. Вона приїхала, щоб забрати Тусю до себе, поки літо. Вона приїхала, бо терпіти не може цих розмов: «Туся зв'язався з хуліганами... Туся навчився курити... Туся втік з дому...» І що таке Льова Тройкін? Вона чути не хоче це дурне прізвисьце. Досить! Вона сама доросла, сама все розуміє. Вона розуміє, що в такого маленького хлопчика, як Туся, не може бути стільки гріхів.

Усі хочуть відпочити од дитини. Всі. Дитина всім заважає.

А МОЖЕ, ВІН ЗАХВОРИВ?

Дядько-професор живе на околиці міста, в старому парку. Там на кожному дереві етикетка. Складені етикетки по-латині. Чому? Тому що латинь — мова науки. А в парку ростуть рідкісні й важливі для науки дерева.

В дядьковому будинку багато кімнат, а ще більше — людей. Усі зайняті й не звертають на Тусю ніякої уваги. Вранці швидко снідають — перед дядьком миска різнокольорового салату — й у справах.

Дядько — в свою академію.

Тітка — в інститут.

Дядькова донька — на урок музики.

Дядьків син — на завод. Він інженер.

Дорослий дядьків племінник — в редакцію. Він журналіст.

Бабуся — в магазин.

Няня — на базар.

Нянина дочка — в лікарню. Лікар вона.

Тусю тільки минають. Ідучи, кажуть: «Бувай, малюк!» Повертаючись: «Привіт, малюк!»

О сьомій годині вечора всі зустрічаються за обідом. Такий звичай. Розмовляють про свої справи, а Тусі роблять зауваження:

- Як тримаєш виделку?
- Не плямкай!
- Не крутись!
- Не бери сіль руками!
- Не стукай ложкою!
- А серветки для чого?

Мўка, не обїд.

Хоч би запитали про що-небудь: «А що думає про це Туся? О, в нього щодо цього є своя думка?.. Цікаво, цікаво...»

Нїхто нї про що не запитувє.

Туся спить у дядьковому кабїнетї на диванї. Подушки з дивана зняли, і вїн такий величезний — хоч десять Тусь уряд клади.

Якось уранці дядько заходить у кабїнет. Йому треба до ванної кїмнати, а туди їнакше не пройти, як тїльки через кабїнет.

Отож дядько заходить у кабїнет і бачить: Туся лежить на підлозі. Вїрнїше, на килимї, тому що в кабїнетї килим. Лежить на килимї й спить.

Дядько підходить до Тусї і будить його.

— Тусю, вставай!

А Туся: «Мм-м-м-м...» — і спить собї далї.

Дядько розгубився, покликав тїтку. Тїтка сплеснула руками:

— Тусенько, вставай, простудишся!

А Туся: «Мм-м-м-м...» — і спить далї.

Прийшла бабуся.

— Бїдолаха, — каже, — мабуть, упав уночі з дивана! Я наче передчувала: не можна дитину саму в кїмнатї залишати!..

Дядькїв син прийшов.

— Давайте я його підїму обережно й покладу на диван. Хай собї спить...

Дорослий дядькїв племїнник прийшов.

— Я пропоную ось що: залишмо його на підлозі, тїльки подушку під голову покладїмо...

Дядькова донька прийшла.

— А я чую вночі: щось — бух!..

Няня прийшла.

— Батечку!..

Нянина дочка прийшла. Пам'ятаєте, вона лікар.

— Може, він захворів? Дивно, чому дитина так довго не просипається... Давайте я його подивлюсь...

Як тільки вона це сказала, Туся чомусь відразу ж прокинувся й сонним голосом запитав:

— А хіба вже ранок?

Тут усі так зраділи, що він прокинувся, і цілком здоровий, і не марить, і колір обличчя у нього рожевий.

Зраділи й закричали:

— Звичайно, ранок! Доброго ранку!.. Ха-ха, ви подумайте, що дитина каже: «А хіба вже ранок?» Уночі я чую: бух!.. Ти не пам'ятаєш, як упав?.. Оце так! Рідкісний випадок!.. Уявляєте, заходжу, а він лежить на підлозі... Ха-ха-ха-ха!..

Помилися, сіли снідати, а розмови за столом усе про те саме.

— Ні, уявляєте: заходжу в кабінет...

— Що тобі снилося, Тусю?

— Ти не змерз, Тусю?

— Хочеш яєчко, Тусю?

— Рідкісний випадок, га?

— Я думала, захворів... Буває, знаєте, така хвороба...

— Летаргія?

— От-от. Думала, в Тусі летаргія.

— Хочеш чайку, Тусю?

— Чому печиво не береш, Тусю?

— Ходімо зі мною на базар, Тусю!

ПОДРУГА ВЕЛИКОЇ ЛЮДИНИ

Будинок, у якому живе дядько професор, одноповерховий, дерев'яний. Більшу частину займає дядько, меншу — дядьків колега.

З тильного боку до будинку прилягає садок. Зарості малини ділять його на дві частини. Більша — дядькова.

Коли в будинку варять варення, Туся стоїть на кухні. Варення пирскає й вигинає спину, неначе живе...

Є в дядька три яблуні, клумба, черемха, горобина, круглий садовий столик з лавочками.

У сусіда яблунь нема, зате є альтанка, повита плющем.

У сусіда гостює племінниця на ім'я Тетяна. Тетяна вдвічі старша від Тусі. Їй чотирнадцять. Вона вчиться в балетній школі.

Ранками Тетянина тітка грає для неї на роялі, і Тетяна робить свої па. Стрибає, ноги задирає, руками махає, — одне слово, танцює.

Є одна місцинка в малині. Звідти все як на долоні, а тебе не видно.

Туся сидить у цьому затишному куточку щодня, і йому не надокучає.

Щоразу він відчуває солодке хвилювання й острах, що його викриють і звинуватять у чомусь. Будуть пальцями показувати й сміятися. На вулицю виведуть. Ну й нехай, нехай...

Щоранку він чекає, коли відчиняться двері в сад. Ось... Ну, йди-йди! Не зупиняйся... Холодно, холодно, тепліше, тепліше, ех, знову холодно!.. Неодмінно треба понюхати ці безглузді квіти... Ногу почухати... Подумаєш, комар укусив... Ага! Тепліше, тепліше... Ну-у... Жарко! Жарко!!!

— Тіточко! — кричить Тетяна. — Глянь, знову яблуко знайшла! Оце диво! Червоне, поглянь!..

Яблуко хрумтить. Тетяна сміється:

— Тіточко, а яблуко солодке!

Якось, іще до приїзду Тетяни, дядько читав після вечері вголос. Усі сиділи й слухали. Дядько любив читати вголос.

Він страх сердився, коли хто-небудь слухав не уважно.

— Може, те, що я читаю, нецікаво?..

— Цікаво!

— Чому ж ти дивишся на грубку?

— Я не дивлюсь... (Муха туди полетіла, ось чому...)

— Я читаю серйозні речі, а ти посміхався.

— Я не посмі... Я більше не буду...

Туся нічого не розумів у книжці, яку читав дядько, і вже куняв, уже холодно йому ставало, як буває перед сном, і боявся заснути, щоб не образити дядька, і ось у цьому напівсні він чітко почув, як дядько прочитав: «...подруга великої людини».

Ця фраза так вразила Тусю, що він перестав дрімати і скоро геть прокинувся. Фраза не викликала в нього ніяких уявлень. Просто він бачив її ясно й крупно надрукованою на аркуші паперу:

ПОДРУГА ВЕЛИКОЇ ЛЮДИНИ

Чорним по білому. Й нічого більше.

Фраза вразила Тусю. Вона довго заважала йому заснути, а прокинувшись, Туся відчув: йому треба щось пригадати... І пригадав ту фразу. Цілий день він носив її в собі й мучився. Часом випускав на волю, бурмочучи або наспівуючи: «По-одруга великої людини! Лю-ди-ни!..» А потім фраза знову сиділа в потилиці й не давала спокою. Віда в тому, що він ні ч о г о не бачив за цими словами. Тільки чув їх, і все.

Вуха в нього гули, і голова тріщала від цих слів. «По-дру-га ве-ли-кої лю-ди-ни!..»

Коли Туся вперше почув за малинником незнайомий голос і побачив високу дівчинку з прямим, немов із дерева вирубаним волоссям, він одразу відчув полегшення: це вона! Вона! Подруга великої людини!

...Туся довго не засинає. Перед ним миготять повені, пожежі, обвали, землетруси, зграї бандитів, дикі звірі... Тетяна тоне, провалюється в прірву... Її засипає камінням, її хапають розбійники, на неї нападає лев... І всюди в останню, в найостаннішу мить, коли вже, здавалось би, кінець, з'являвся він, Туся. Він стріляє, коле, рубає, лається, він б'є цих розбійників, розкидає їх навсібіч, неначе ті з вати... Він бере Тетяну на руки й несе її... Тетяна дивиться на нього повними сліз і вдячності очима. Подруга великої людини...

А вранці він знову ховається в малину й чує:

— Тітко! Знову яблуко! Та що ж це таке?..

— Скажи-и, будь ла-аска! — ненатурально тягне тітка.

Одного чудового дня Тетянин м'яч упав на Тусин бік. Тетяна підійшла впритул до заростей малини, стала навшпиньки, розсунула куці руками й почала шукати очима свій м'яч...

Її очі зустрілися з Тусиними. Мить вона дивилась на нього, потім сказала:

— Хлопчику, подай м'яч, він до вас упав...

Туся мовчки вибрався з малини, взяв м'яч — він чув, куди той упав, — і мовчки подав їй.

— Послухай, — сказала вона, — а як це до нас ваші яблука залітають?..

Після обіду біля її хвіртки тренькнув велосипедний дзвінок.

Хлопець у білій сорочці, в піджаці, накинутому на плечі, поклав на тин засмаглі руки.

Вийшла Тетяна.

— Здрастуй, — сказав хлопець.

Тетяна показала рукою на будинок і притулила палець до губ.

— Здрастуй, Глібе,— сказала вона,— заходь...

Гліб повільно пройшов у садок, зробив легкий рух плечима — скинув піджак на лаву, підійшов до садового столика, взявся за краї й вижався на руках.

— О-оо!..

Потім пружним стрибком Гліб став на землю й сказав:

— Їдьмо кататися...

Туся дивився, як Тетяна виводить свій велосипед за хвіртку, з тривогою помічав на її обличчі незнайому йому посмішку, чув, як Гліб накачує камери, намагався почути, про що вони говорили...

Тихо говорили. Тетяна щось розповідала, а тоді показала рукою в Тусин бік. Туся здригнувся й зазмер.

Гліб засміявся. Тетяна засміялась. Не зло. А Гліб сказав:

— Закохався...

Поки слово не сказано вголос — неначе нічого й нема. Його можна тисячу разів промовляти про себе — це не страшно. Та якщо вголос — усе. Слово, слово вимовили!..

Туся вибіг з дому. Два велосипеди — зовсім поряд — котилися вздовж ялинової алеї. Дві тіні пливли попереду велосипедистів. Святково блищали спиці, і алея була нескінченна.

Я З'ІМ ТЕБЕ, ГЛІБЕ!

Тепер такого морозива нема, а шкода.

Продавець спритно обхоплював маленьку вершкову кульку двома вафельними кружечками. На кожній вафлі витиснуто ім'я. Наприклад, на одній — Таня, а на другій — Шура.

...Туся давно вже помітив біля круглого ставка голубий візок з морозивом і гроші свої підрахував. Грошей було багато. Мама залишила, тато залишив.

Туся з'їв «Сергійка» й «Колю», облизався й вирішив узяти ще. Йому попались «Віра» й «Антін». Тоді він вирішив: якщо попадеться «Тетяна», все буде добре. Що саме добре — не має значення. Добре — значить, добре. Це головне.

Третя пара: «Люся» й «Діна».

Четверта: «Женя» й «Уля».

Морозивник дивиться на Тусю спідлоба. А втім, яке йому діло, що хлопчик об'ївся морозивом? Ні-ні, яке йому діло! Його діло продавати.

П'ята пара... Якщо вони дають йому гроші, то хай вони й думають. У нього свій клопіт. І все-таки досить, хлопчику. Досить, доброго потрошки. Іди, іди, нехай вони мені скажуть спасибі...

На розі Англійського проспекту й Зеленої вулиці Туся з'їв «Зіну», «Лену», ще одну «Віру», ще одного «Антон».

Біля кінотеатру «Ударник» він з'їв «Геню», «Льову»... Льово Тройкін, Льово Тройкін, коли б ти знав, як усе це сумно...

«Федю» з'їв...

Біля фабрики-кухні попалась «Роза». Розалія Степанова, ляльки, ганчірки, я люблю вас, Мері... Туся оглядав своє минуле з такої високої гори, що воно, це червнєве минуле, здавалося жартівливим, несправжнім, а думки про нього були ясні й насмішливо-сумні...

«Шура»... «Шура», мов на зло, в парі з якоюсь «Зоєю». Ззззойя! Ззззойя!.. Хитре й зміїться... Туся старанно об'їв вафлю навколо імені, а саме ім'я кинув.

Нудило. Горло стало дерев'яним.

А-аа! «Гліб»! Попався! Зараз я тебе з'їм!..

«Гліб» хрумтів у нього на зубах. Пощади просиш,

так? Проби, проби... Я з'їм тебе всього, і з твоєю білою бобочкою, і з твоїм велосипедом, і з твоїми біцепсами, і ти не зробиш більше стойки на садовому столі і не мовиш більше ані слова! Зрозумів, ані слова!..

Бридко... А що було на другій вафлі? Навіть не подивився... А-а, все одно... Тепер уже все одно... Грошей більше нема, й бридко.

Туся йшов додому. В лоб йому світило сонце. Сонце було холодне.

Він прийшов додому й ліг на диван. Хтось повільно стискував йому горло й заважав дихати.

Це була ангіна.

МИШКО

Я твердо переконаний: у природі існує рівновага добрих і злих сил. Якщо злі сили тимчасово візьмуть гору, треба потерпіти й зачекати — добрі сили візьмуть своє!

А потім? А потім...

«Ніколи не слід гнатися за щастям, аж поки воно поверне», — сказав один славнозвісний старовинний письменник.

Дядько Вова привіз з полювання ведмежа. Привіз прямо в будинок до свого брата, дядька-професора. Не везти ж ведмедя в місто, в комунальну квартиру. Це кожному ясно.

Можливо, дядько-професор був не дуже задоволений цим вчинком свого брата, але він, як вихована людина, приховував незадоволення під маскою стриманої ввічливості.

Зате Туся був он як задоволений!

Ведмежаті місяців чотири від роду. Воно вже побуріло, шерсть густішає і кучерявиться з кожним днем. А на шиї — гарний білий комір.

Дядько Вова поставив у саду велику клітку, вко-

пав у землю кривий стовбур старої липи з товстими обрубаними сучками.

Ведмежа залюбки лазило по дереву або сиділо, облизуючи лапи, задоволено муркочучи і плямкаючи.

Інколи дядько Вова дозволяв брати ведмежа в дім. Ведмежа спало в бабусиній кімнаті, в кошику для брудної білизни, а коли прокидалося, Туся годував його молоком з пляшки.

Ведмежа зі свистом усмоктувало молоко через дитячу соску.

Потім Туся ховався за комод, під ліжку, під стіл і кричав звідти: «Мишко! Мишко!»

Мишко шукав його і, коли знаходив, з радісним вереском кидався на Тусю й валив його на підлогу. Траплялося, він при цьому дряпав Тусю, й Туся мріяв про те, щоб подряпини якомога довше не зажили.

...Туся стає навкарачки і йде на Мишка, видаючи страхітливі звуки. Мишко пильно стежить за Тусею, нащупивши вуха. Потім він схоплюється, обережно оббігає навколо Тусі, не зводячи з нього підозрілого погляду...

Так, в іграх і забавах, чудово минав час, поки не порушилась рівновага, про яку я говорив спочатку.

Для того щоб рівновага порушилась, досить, щоб збіглося кілька випадкових обставин.

Обставина перша: дверці в клітку забули зачинити.

Обставина друга: хвіртку забули зачинити.

Обставина третя: якась курка забила в садок.

Далі все сталося з блискавичною швидкістю. Мишко кинувся на курку й придушив її.

Запах крові, вигляд пошарпаної курки, відчуття легкої перемоги зробили цілковитий переворот у Мишкській голові. Злий, з настороженими, немов за-

паленими очима, він тепер тільки й чекав нагоди, щоб учепитися в кого-небудь.

Дядько Вова замкнув його в сарай і посадив на ланцюг.

Хазяйці за курку заплатили, але вона не вгамувалась і написала заяву в міліцію про те, що професор Пряников тримає у себе в саду замість собаки ведмедя...

Міліція дала два дні: щоб і духу ведмежого не було!

...Туся заглядає у вузьке віконце сарая і бачить Мишка. Мишко лежить на своїй підстилці, приплющивши очі. Туся кидає йому рибу, жолуді, черв'яків... Мишко все поїдає, але дивиться на Тусю спідлоба, не хоче його визнавати. «Мишко, Мишенько...» Мишко глухо гарчить і стає на задні лапи...

Рано-вранці, коли Туся ще спав, Мишка відвезли в зоопарк.

...В дядьковому садку біля ганку стоїть під стріхою стара залізна бочка. Під час дощів у неї гучно падає вода, і що більше стає води, то глухіше вона падає.

Коли дощ закінчується, ще довго, звисаючи з даху, в бочку падають прозорі краплини. Туся стежить за ними й чекає, коли вони впадуть, і рахує: раз, два, три...

Він уявляє ці краплини маленькими живими істотами, такими прозорими людинками, однаковими, мов китайці на картинці в татовій книжці.

Туся умовляє їх не падати в бочку, а вони все падають, падають і розчиняються, зникають у чорній масі води.

Дивитися в бочку страшно й привабливо.

Мишко все не йде з голови. І Тетяна. А подряпини заживають, і знову рожева шкіра вкривається за смагою.

МІСТЕЧКО «Н» НІЧИМ НЕ ПРИМІТНЕ

Коли річковий трамвайчик обгинає Кіровські острови, перед очима пасажирів простягається низький берег, іграшкові машини, які мчать в обидва боки, величезний цегляний будинок дивної форми, що самотньо стоїть між старими кривими деревами.

Будинок схожий на старовинний замок, навколо якого забули насипати вал. Дві його вежі з химерними флюгерами пізнаються здалеку.

— Що це за будинок? — неодмінно запитає хто-небудь із пасажирів.

І знавці відразу засперечаються між собою.

— Це замок великого князя Михайла, — скаже один.

— Ви що! Це резиденція англійського посла! — заперечить другий.

— Ха-ха! Це палац Катерини! — вигукне третій.

І вони сперечатимуться й наводитимуть докази, і тикатимуть пальцями на берег, що пропливає ми-

мо, поки той не сховається за вигином річки. Але й тоді вони не вгамуються, а будуть сперечатися до самої пристані й навіть згодом — в автобусі, в трамваї, судорожно хапаючись один за одного і не наважуючись розійтися.

— А вежі, типове середньовіччя!

— Ет, куди вас занесло...

І тепер, коли я їду річковим трамвайчиком — а буває це не часто — я чую ті самі розмови.

Тому що будинок стоїть на тому самому місці. І, як і досі, хвилює уяву схожістю із старовинним замком. І не перевелись любителі сперечатись у нашому місті.

Але я знаю тепер, що це ніякий не замок, а доходний дім купця Івашкіна. А спала йому на думку така архітектурна примха тому, що начитався він у дитинстві рицарських романів.

...Дядько Вова йшов довгим лунким коридором, а за ним насилу встигав Туся. Над їхніми головами тьмяно, як Молочний Шлях, мерехтіли запровлені в білі ковпаки лампи. Чоботи стукали по кам'яній підлозі: тук-тук-тук...

Одні за одними прочинялися двері — й визирали чийсь обличчя. Обличчя невиразно білили в просвітах дверей, проводжали дядька Вову й Тусю невидимими поглядами й безшумно зникали. Неначе безмовні риби в розколинах скель, коли вони витріщають очі на аквалангіста, який пропливає мимо...

Нарешті дядько Вова відчинив двері й сказав:

— Прошу!

Туся навіть очі замружив, стільки сонця було в кімнаті.

— Ось,— сказав дядько Вова,— на кухню ми з тобою ходити не будемо. Вона далеко, й до того ж там надто гамірно й брудно. Обідаємо в їдальні. А тут п'ємо чай. Не заперечуєш?

Який дурень заперечуватиме проти цього?

Уявіть собі кімнату — квадратну, наріжну, на пер-

шому поверсі. Два високих вікна — одне на річку, друге в двір. Те, що в двір, наполовину затінене гіллям старої верби. Вузьке біле листя дряпає шибку.

Дядько Вова відчинив вікно.

— Я розумію,— сказав він,— тобі неприємний цей похмурий коридор. Мені також. Є ідея! Нумо виходити й виходити через вікно. Не заперечуєш?

Здорово! Не те що в бабусі!

У кімнаті небагато речей: диван, за ним книжкова полиця. Не підводячись з дивана, можна дістати з полиці книжки.

Письмовий стіл між вікнами, крісло. Парусинове ліжко, для Тусі. Кухонний стіл. От і все.

Що ж сталося?

Дядько Вова кинув роботу.

В цьому не було нічого дивного. До цього вже звикли.

Але тепер дядько Вова кинув роботу не для того, щоб піти на другу, а зовсім з іншої причини.

Крім того, дядько Вова обміняв кімнату.

Оце був сюрприз! Людина народилася в будинку біля ринку, все життя там прожила й раптом — переїхала...

Дядько Вова вирішив почати нове життя.

Він сказав Тусі:

— Встаємо о восьмій. Снідаємо. Потім я працюю. Ти повинен мене слухатись. Я взяв тебе сюди не для того, щоб ти мені заважав. Я взяв тебе, щоб ти відпочивав од усіх родичів, тому що скоро тобі до школи... Отже, я працюю. Ти гуляєш. Обідаємо. Читаємо книжки, розмовляємо. Потім — господарчі справи, вечеря і — спати! Ясно?

Всі плани чудові до того часу, поки не починаєш їх здійснювати. Тільки візьмешся за діло — всі плани летять к бісу!

Коли наступного ранку дядько Вова сів за стіл, Туся запитав:

— Що ти робитимеш?

— Я писатиму роман,— відповів дядько Вова.— Це чудово — писати роман! Головне — рух! Я бачу весь його рух... Я писатиму його по розділах. Кожний день — розділ. Роман — це прекрасно! Я відчуваю, що визрів для роману! І знаєш, що найголовніше?

— Рух,— сказав Туся.

— Віра. Віра,— ось що головне! — сказав дядько Вова.

Туся подивився на нього з незбагненим страхом.

Люди, які таїлися за різнокольоровими корінцями книжок і називались письменниками, досі не викликали до себе ніякої цікавості. Яка різниця, як їх звати: Дюма чи Фенімор Купер. Вони самі затулилися світом, який викликали до життя своєю фантазією, і тепер — хочеш не хочеш — сидять осторонь у скромному сюртуці чи домашньому халаті й дивляться добрими очима на своє галасливе й примарне оточення.

Дядько Вова — це зовсім інше. Ви перебували коли-небудь в одній кімнаті з людиною, яка вирішила писати роман? Ну от...

Раніше Тусі було легко з дядьком Вовою. Тепер важко.

Туся виліз через вікно й пішов на річку пускати паперові кораблики. Коли весь флот вирушив у плавання й десять білих цятوک попливли за течією річки назустріч своїй загибелі, Туся повернувся додому взяти паперу.

Дядька Вови в кімнаті не було. На столі лежав стосик білих аркушів. На верхньому написано розго- нистим почерком:

Містечко «Н» нічим не примітне

Туся взяв з пачки кілька чистих аркушів і — на вулицю.

Скоро папір закінчився, тому що місцеві хлопчачки теж хотіли пускати кораблики, а свого паперу в них не було.

Туся побіг по нову порцію.

Дядько Вова сидів за столом і кусав олівець. Туся перегнувся через підвіконня, ліг на нього животом, щоб узяти папір, який простягував йому дядько Вова, й краєм ока глянув на той аркуш.

Нічого не додалось. Тільки одне слово було закреслене й над ним написано інше.

Увечері, коли дядько Вова пішов набрати води в чайник, Туся побачив, що це за слово.

Містечко «Н» зовсім не примітне нічим

Вранці дядько Вова знову сів за стіл. А Туся будував під вікном фортецю з піску, глини та цегли.

Через півгодини дядько Вова визирнув у вікно.

— Не забудь сторожову вежу, — сказав він, — і запасні ворота для кінноти. Добре б ще зробити звідний міст. Он дощечка, бачиш... Шкода, не можна налити води в рів, увійде в пісок...

Дядько Вова зник, але за мить з'явився знову.

— Е, ось чудовий прапорець!..

Він простягнув Тусі клаптик яскраво-жовтої матерії.

— А без гармат не обійтись, — сказав він через деякий час, — лізть-но сюди, придумаємо що-небудь разом...

До вечора вони майстрували гармати з старих котушок. А що гармат для оборони фортеці потрібно було багато — обійшли всю квартиру.

Одна котушка була геть незвичайна. Котушка-велетень! «Котушка-цар-пушка!» — сказав дядько Вова.

Два наступні дні пішли на будівництво сторожової вежі, спорудження підземного ходу та інші саперні роботи.

Один день — на переговори з місцевими хлопчачами. Щоб не ламали, не псували, а, навпаки, допомагали. Внаслідок переговорів хлопчачи підрядились копати канал від фортеці до річки.

Ще один день пішов на створення фугасу, яким вороги повинні пробити пролом у стіні, перш ніж кіннота рине в місто й зав'яжуться бої на вулицях.

Ще півтора — щоб спорудити запасну стіну, яка ділила місто на дві частини й поставала несподіваною перешкодою на шляху наступаючих. Отут і провалляться вони в потайні ями! Разом з кіннями провалляться!..

Увечері, напередодні того дня, коли мав бути наступ, Туся сів за стіл, щоб накреслити план підземних комунікацій і написати листа в сусіднє місто — попросити допомоги.

Туся кинув неуважний погляд на дядькові папери. На столі, як і досі, лежав той аркуш, але мав уже такий вигляд:

Містечко «Н» зовні зовсім не примітне

У МЕНЕ БУВ ВЕДМІДЬ

— Так, був,— повторив Туся.

— Брешеш,— сказав Венька-американець.

— Докажи,— сказав Льова Тройкін.

— Великий, так? — запитала Роза Степанова.

Туся подивився на свою праву руку, де біля кисті найдовше залишалась подряпина від Мишкових кігтів, але й та зажила... Та й яка користь? Скажуть, брешеш, це кицька...

— Чому був? — запитала Роза Степанова.— А тепер де?

— Тепер він у зоопарку...

— А якщо ми поїдемо в зоопарк,— запитав Венька-американець,— ти нам його покажеш?

— Покажу,— сказав Туся.

— Їдьмо,— сказав Льова Тройкін,— гроші на трамвай є. Плачу за всіх.

Вони пробігли повз левів, промчали повз тигрів, не оглянулись на слона, не помітили мавп і стилили ходу тільки біля ведмежого ряду.

Вони йшли і читали таблички.

«Звичайний бурий ведмідь... Кличка «Кузьма», вік чотири роки, народився в зоопарку від пари «Леда» й «Лебідь»...

«Чорний ведмідь, барібал... Дуже розповсюджений в Америці. Тварина добродушна. Подарована зоопаркові американським Товариством любителів диких тварин. Кличка «Боб».

«Сірий сріблястий ведмідь-грізлі... Живе по всій північно-східній Америці...»

Грізлі провів Тусю сердитим поглядом. І, схиливши важку голову, повільно поніс її вздовж клітки.

Туся пройшов увесь ряд туди й назад. Мишка не було.

— Де ж твій ведмідь? — запитав Венька.— Треба було піти в заклад на «американку»...

Туся побачив служителя з мітлою й совком у руках. Підбіг.

— У вас іще де-небудь є ведмеді?

— Усі тут,— сказав служитель,— усі тут, кляті... Туся похнюпив голову, губи його тремтіли.

— Ну, ясно,— сказав Льова Тройкін,— здорово розіграв...

— А може, в дирекцію підем? — сказала Роза Степанова.— Як же так, був ведмідь — і пропав...

Ну й Роза! Розумниця!

Їх прийняв високий сивуватий дядько в синьому халаті й великих рогових окулярах. Він уважно вислухав Тусю й сказав:

— Зараз ми все перевіримо, дорогі товариші. Сідайте.

Синій халат відкрив шафу, пошукав там, дістав якусь папку, буркнув: «Ось-ось-ось...» — розв'язав її й став гортати папери... Туся совався на стільці.

— Як ви сказали, дорогий товаришу, прізвище дарувальника?..

— Пряников,— сказав Туся,— дядько Вова...

— Володимир, а далі...

— Миколайович...

— Так, є такий, є такий...

Синій халат підняв очі на Тусю.

— Заактований нещасний випадок,— сказав він.

— Що? — запитав Туся.— Який випадок?

— Я кажу, нещасний випадок з вашим ведмедем трапився. Служитель був недосвідчений і, значить, недогледів. Мишко поранився, спохопились пізно, зараження крові... В акті все відбито, якщо хочете...

Синій халат простягав Тусі якийсь аркуш паперу, папір розпливався в повітрі, і обличчя людини за ним теж розпливалось.

— Що ж ви, дорогий товаришу, ай-я-яй... Та ось, до речі, копія листа товаришеві Пряникову... Ми відразу повідомили дарувальникові, відразу! — зра-

дів Синій халат. Як він зрадив! Неначе в тому папірці було написано, що Мишко не помер, що його вилікували...

— Вибачте,— сказав Льова Тройкін,— ми підемо...

А на вулиці таке сонце! Туся втер очі рукавом. Виходить, дядько Вова одержав листа й приховав...

А де ж у них кладовище? Адже має бути кладовище. Ну, якщо помре, наприклад, слон чи лев, десь його ховають... І зверху хоч щось написано... Треба б запитати в цього... халата.

Туся уявив собі звіряче кладовище з хрестами та пам'ятниками, з доріжками, посипаними жовтим піском, і важкими, вкритими мохом склепами. Над кладовищем стояв задушливий запах квітів, і десь таїлася свіжа Мишкова могила.

Далі Туся не хотів, не міг, боявся думати.

— Частую всіх пиріжками,— сказав Льова Тройкін. Він підійшов до кіоска й купив чотири золотистих пиріжки, які ще парували. Коли Туся надкусив свій пиріжок, звідти запахло лівером і цибулею.

— Ну, додому,— сказав Льова Тройкін.

Ніхто йому не заперечив. Додому то й додому.

ПОДАРУНОК

Покликав дядько Вова Тусю в кімнату. Дає аркуш паперу. А там написано: «Шукай у шапці».

Туся крутиться — шапку шукає, а шапки в кімнаті нема. Туся в коридорі, а дядько Вова кричить:

— Тільки в кімнаті шукати. Тільки в кімнаті!

Вернувся Туся. Зирк, у дядька Вови на голові тюбетейка!

Так і є — там записка: «Шукай у повітрі».

Оце так... Задер Туся голову, ходить, як п'яний, на стільці натикається.

Дядько Вова каже:

— Між іншим, повітря не тільки під стелею...

Записка ж теліпалась на ниточці під перекладною стільця!

Туся прочитав: «Шукай між 300 і 301 сторінками».

Ух!

У другому томі Брема, на тій сторінці, де про тюленів, Туся знайшов аркуш. «Шукай у найнебезпечнішому місці»,— прочитав він.

Найнебезпечніше місце... Вікно?.. Вимикач?.. А-а!

З рушничного ствола випав згорнутий у трубочку папірець: «Шукай під ногами».

«Під ногами» — «Під диваном».

«Під диваном» — «На шафі».

«На шафі» — «Під подушкою».

«Під...» — «Над...»

«Над...» — «За...»

«За...» — «В...»

Стомився Туся.

І раптом знайшов компас. Чудовий компас! Весь не більший від п'ятачка. Оправа — бронзовий якір. Над якорем — трищогловий парусник, зовсім маленький. Поряд — шлюпка, ще менша. В шлюпці матрос. Уявляєте який?

— Це... мені? — запитує Туся.

— Тобі,— каже дядько Вова,— ти йдеш у перший клас. Це дуже добре. Щоб ти не заблукав дорогою до школи й не потрапив замість школи в зоопарк, дарую тобі цей компас. Бережи його!

Дядько Вова пояснив, як шукати північ, південь та інші сторони світу.

Компас — це краса! Хіба без компаса Туся дізнався б, що звичайний диван з вм'ятиною посередині стоїть на заході, вікно — на сході, а двері — на півночі!

— Отже, ти йдеш до школи...— сказав дядько Вова.— Невже я колись учився в школі! Страшно по-

думати, скільки я позабував! Дідькову безліч! Мене вчили — а я тут же геть усе забував. Арифметику, історію, географію...

— Навіщо ж тоді вчитися? — запитав Туся.

— Забував, забував, забував,— говорив далі дядько Вова,— тільки й робив, що забував. А коли все забув остаточно, став нормальною людиною, яку ти бачиш перед собою. Отак-то. І на тебе чекає все це...

— Навіщо ж тоді вчитися? — повторив Туся.

— На жаль, це необхідно. Ти їси, щоб існувати. Яблука, м'ясо, картоплю. А все це перетворюється в тебе, в твої м'язи, кістки, мозок... Так само й знання. Ти набуваєш усіляких знань — а вони перетворюються в тебе, у твою вдачу, в твої думки, у твої роздуми про все... Одне слово, треба вчитися в інших, щоб стати самим собою!.. Самим собою!

Під час цієї розмови увійшла мама. Вона сказала:

— Ти забубниш йому голову. А дитяті завтра до школи. Подивись на нього, він усе одно нічого не зрозумів...

— Це не біда,— сказав дядько Вова,— зараз не зрозумів — потім зрозуміє. Щасливо тобі забувати!

Туся тільки відчув якусь незбагненну тугу й уперше ясно, чітко усвідомив, що оцей жовтий портфель — його портфель, а ці книжки — його підручники, і завтра, рівно о дев'ятій він перестане бути просто Тусею Пряниковим, а перетвориться на якусь іншу людину, котра буде сидіти за партою і вчитися, вчитися, вчитися, а потім — забувати, забувати, забувати...

ВІДПУСТИТЬ МЕНЕ НА ВОЛЮ

Я поминаю багато деталей. Як Туся вперше пішов до школи, як запізнився на урок, як його перевіряли в особливому кабінеті — чи вміє він писати, рахувати, читати. Як його, нарешті, зачислили до 1-другого класу, де всі уміли читати, але не вміли рахувати, а писали з помилками. Якби він не вмів писати, то потрапив би в 1-третій, а якби вмів рахувати й писати без помилок, його направили б у 1-перший.

Все це я поминаю, тому що твердо вирішив розповісти вам про компас.

На першій перерві Туся познайомився з двома хлопчиками. Одного звали Алик, другого Сергій.

На другій перерві, коли всі жували свої бутерброди й запивали з пляшечок — хто молоком, хто холоним чаєм, а одна дівчинка навіть киселем — на цій, найбільшій перерві Туся показав Аликові й Сергію свій компас.

Туся не випускав компаса з рук, і Алик з Сергієм витягнули шії, щоб побачити всі деталі.

— Цей компас подарував мені дядько Вова,— сказав Туся.— Дядько Вова — капітан. Далекого плавання. Він недавно повернувся з Індії. А через тиждень їде в Африку. Він привезе мені мавпу. Він уже

обіцяв... А знаєте, звідки цей компас? Якось дядько Вова побачив в океані чорні вітрила. Він закричав: «Пірати!» Матроси зарядили гармати, витягли кинджали... Дядько Вова закричав: «Повний вперед!» І тут...

— Які тепер пірати,— сказав Сергій,— це раніше були пірати...

— Фашистські! — швидко сказав Туся.— Фашистські пірати, ось які! І тут дядько Вова закричав: «Повний вперед!» І погнався за піратами. І тут...

— У піратів знаєш які швидкі кораблі! — перебив Алик.— Їх ніхто не дожене...

— У дядька Вови найшвидший! Найнайшвидший! — закричав Туся сердито.— Дядько Вова догнав піратів, узяв на бордаж і — з пістолетами — на піратський бриг! «Ага! Здавайтесь! Інакше смерть!..» Найголовніший пірат — раз — на дядька Вову з шаблею! Дядько Вова — бах! Пірат нагнувся. Дядько Вова — бах! Пірат випустив шаблю... Дядько Вова його поранив, от сюди...

Тепер Туся помітив, що навколо якимось потемніло. Він підняв голову. Ціла юрма оточила його. Дехто навіть на підвіконня виліз. Від цього й стало темно.

А один хлопчик розштовхав усіх плечем і пробився прямо до Тусі. Хлопчика звали Соловійов. Цей Соловійов пізніше ось чим прославився: він пив чорнило. Скаже: «Цямкни сніданок — чорнило вип'ю». Йому кажуть: «Слабак». Він відповідає: «Слабак?» Зробить трубочку з паперу й смоче нею чорнило. Поки чорнильниця не спорожніє. І уявіть — ніколи при цьому не хворів!..

Ну, після, звичайно, цямкнеш йому сніданку — відломиш шматок.

Так оцей самий Соловійов пробився прямо до Тусі й побачив компас. Тоді він шумно втягнув носом повітря й запрацював плечем у зворотному напрямку. Соловійов вибрався з юрми й підступним дрібним

кроком побіг до вбиральні, де в цей час товпилися старшокласники й курили свої недокурки.

А Туся, проковтнувши слину, розповідав далі:

— Ну, от... Дядько Вова як закричить: «Руки вгору!» Пірат упав. Дядько Вова схилився над ним. «Послухайте,— прохрипів пірат,— відпустіть мене на волю, я дам викуп...» І він дістав з кишені цей компас...

Стало ще темніше... Голови схилились над упрілою Тусиною долонею. Всі шумно дихали. І тоді пролунав дзвінок.

Туся став героєм дня. За ним ходили, просили показати компас, пропонували обмінятися — Туся тільки головою хитав.

Прийшли з 1-першого, з 1-третього прийшли. А також з другого поверху...

Голова в Тусі паморочилась. У школі йому подобалось.

Після уроків ціла свита проводжала Тусю до рогу вулиці.

До наступної вулиці він ішов разом з Сергієм та Аликком. Потім вони повернули праворуч, а він ліворуч.

І ось, коли Туся звернув ліворуч і лишився сам, він почув позаду тупотіння.

Хочте — вірте, хочте — ні: Туся відчув, що його переслідують.

Не обертаючись, він стиснув у руці компас і кинувся бігти.

Він добіг до містка, перебіг місток, побіг по набережній, добіг до скверу й зрозумів, що знемагає, а тупотіння все ближчає.

Перед Тусею стояли двоє чималих хлопчаків. Четвертого, приблизно, класу. Вони здорово захекалися й від цього були особливо злі.

— Ей, ти, давай компас! Швидко! — сказав один.

— А то заробиш! — додав другий.

Туся йшов додому, похнюпивши голову, й плакав. Беззвучно, безнадійно. І треба ж, щоб саме дядько Вова, а не хто інший, відчинив йому двері.

— Здрастуй,— сказав дядько Вова,— а я тебе чекаю...

Дядько Вова уважно подивився на Тусю, взяв його за руку й повів у кімнату. Там він посадив Тусю на диван, сам сів навпроти й сказав:

— У тебе відняли компас.

— Звідки ти знаєш?! — закричав Туся.

— Я знаю тебе,— сказав дядько Вова.

Туся зітхнув.

— Ну, кажи, на якому безлюдному острові я знайшов цей компас? Чи, може, я відняв його в піратів?..

Туся здригнувся.

— Так,— сказав дядько Вова,— і для цього мені довелося взяти на абордаж піратський бриг...

Туся криво посміхнувся.

— ...і зробити кілька пострілів по їхньому адміралові...

Туся зіщулився.

— Я не вбив його, ні! Я надто великодушний, щоб убивати! Я поранив його. Тільки поранив.

Туся похнюпив голову.

— І після цього ти хочеш спокійно ходити по землі? Я дивуюсь, як з тебе не зняли скальпа! Такий компас! Це ж музейна рідкість!..— Він помовчав.— Їх випускали серіями, розумієш: якір, русалка, пам'ятник потонулим кораблям... Сувеніри! Курортне місто!.. Давай-но обідати, Тусю!

ЯК ЛЮДИНА РОСТЕ

Коли Туся був ще менший, ніж у той час, який описується, він десь почув, що ніби люди вночі ростуть, і став просити своїх батьків:

— Я хочу побачити, як расту. Розбудіть мене вночі.

Йому говорили «гаразд, гаразд» і, звичайно, не будили. Уранці він прокидався і буркотів:

— Чому не розбудили, обманщики?

— Ти так міцно спав,— казали батьки.

— Розбудіть завтра, чуєте!

Але завтра його знову жаліли будити, післязавтра й післяпіслязавтра — теж, а сам він прокинутися не вмів і зрештою втратив будь-яку надію побачити, як росте, а на батьків затаїв кривду.

У дядька Вови Туся теж запитував: «Коли я расту? Правда, що вночі? Як це побачити?..»

— Дуже просто,— казав дядько Вова,— я, наприклад, бачу це на власні очі. Ось і зараз — стою і бачу, як ти ростеш.

Туся подивився на носки своїх черевиків.

— Ти задаєш мені запитання,— сказав дядько Вова,— і я бачу, як у тебе думки ростуть, А ти знаєш, чому голова вище од живота?

— Не знаю...— сказав Туся.

— Знаєш, тільки думати лінуєшся. Думки в тебе ліниві, як стручки горохові.

— А чому,— запитав Туся,— чому голова вище?

— Тому що голова головніша від живота!

Туся прислухався до своєї голови. Нічого не чути. Він прислухався до живота: бур-бур-бур... Живіт хотів їсти.

А цієї зими Тусю розбудили вночі. Хоча він про це й не просив. І навіть був незадоволений.

Він хотів спати. Завтра до школи рано вставати — і раптом будять. Він навіть розсердився й захникав. І очі в нього злиплись, ніяк не розплющити. Ну, хто це за плече трясе?.. Дядько Вова?..

— Ей, племіннику, прокидайся, чуєш...

Туся зовсім розплющує очі. Мама за столом сидить — шиє. Тато курить, газету читає. На столі чай-

ник парує, варення стоїть. А з чорного кружка репродуктора чути слабкий тріск, неначе далеко-далеко хтось грубку розтоплює сухими скалочками.

Потім у репродукторі починають попискувати миші — багато мишей! Потім ляп-ляп-ляп, неначе в театрі в долоні плещуть... і знову писк, і знову тріск, а ось машина вантажна проїхала: ддр-р... А ось голос, трохи гаркавий, глухий і дуже далекий: «Говорить табір Штерна! Говорить табір Штерна!..»

— Це Курочкін,— сказав тато,— його голос...

— Молодець, Сергійко! — сказав дядько Вова.— Пробився все-таки!

Курочкіна весь світ знає. Це радист нашої полярної експедиції. Начальник експедиції, академік Штерн — його Туся в газеті бачив, бородатий такий дядько в ушанці — вирішив на пароплаві пройти весь Північний Льодовитий океан. Більше половини шляху пароплав пройшов благополучно, а потім величезні крижані тороси затерли його, розчавили, неначе шкаралупу, й пароплав затонув. А люди висадились на крижину...

— Говорить табір Штерна! — знову сказав Курочкін, і в репродукторі завило, як у північній трубі: «у-у-у...»

— Це що, вітер? — запитав Туся.

— Це радіоперешкоди,— сказав дядько Вова.

— Цікаво, як назвали дівчинку,— сказала мама.

Там, у крижаному царстві, де крижини нагромаджуються одна на одну й руйнуються зі страшним тріском, де блукають ліниві білі ведмеді, в дружини одного полярника народилась донька. Полярник плив з дружиною на свій полярний острів, щоб залишитись там на довгу зимівлю, а опинився на крижині. Та ще й з маленькою донькою!

І тепер не тільки Тусина мама — весь світ хотів знати, як назвали доньку полярника.

— У таборі всі здорові,— прорвався крізь зави-

вання й тріск голос Курочкіна,— температура сорок нижче нуля; закінчився шаховий турнір... Перше місце зайняв...

— Ах, яка досада,— сказав тато, тому що з репродуктора долинали гуркіт і завивання, так що Туся подумав, чи це не крига обвалилася на намет, де сидів зі своєю рацією Курочкін. Тато всунувся вухом у репродуктор, і обличчя в нього зморщилось, наче від болю. Так він хотів дізнатися, хто став чемпіоном.

— ...завдання виконаємо...— долинув знову голос Курочкіна й раптом зміцнів і наблизився:— Дочку полярника Кускова назвали Мариною, тому що вона народилась у морі... Марина й породілля почуввають себе чудово...

— Браво, браво! — заплескала в долоні мама.

— ...на прийом,— знову долинув із завивання й свисту голос Курочкіна,— переходжу на прийом...

— Так мало? — сказала мама.— Просто неподобство. Нічого не повідомив. Скільки важить, яка на зріст, на кого схожа...

— Курочкін економить акумулятори, — сказав дядько Вова.

Туся лежить у своєму ліжку, руки за голову. Він лежить, відкинувши ковдру. Йому жарко. А Курочкін — у хутряній малиці, в чоботях хутряних, у вушанці — там, у себе в наметі, де мінус сорок градусів!..

І те, що голос Курочкіна долетів сюди, в цю затишну кімнату, де парує на столі чай, де рожевий абажур погойдується над столом і шелестить газета в татових руках,— ось що дивно!

В репродукторі клацнуло, і несподівано близький голос диктора радісно проголосив:

— Дорогі друзі! Весь наш народ...

Туся заплющує очі й проводить уявну лінію від свого ліжка, через вікно, через усю географічну кар-

ту, жовту, зелену, синю, голубу, коричневу, — прямо туди, на білу крижину! І Тусі мариться, що, крім нього й Курочкіна, в світі нікого-нікого нема, і Курочкін схилився над своєю радіостанцією й викликає його, Тусю. Єдина в Курочкіна надія, що Туся відгукнеться, а Туся сидить у навушниках, усе чує, а сказати нічого не може...

Туся тримає в руках лікарську слухову трубку й знає, що ось у трубку й треба говорити, щоб Курочкін почув, а рот не відкривається.

Туся встає, підходить до вікна, відчиняє вікно й бачить, що будинок його — наче урвище над прірвою, а під урвищем навсібіч — чорний-пречорний океан темряви... Туся судорожно хапається за підвіконня. Підвіконня нахиляється. Чорний простір насувається на Тусю, він зараз упаде туди й буде падати, падати, падати — без кінця!

Внизу живота стає холодно й солодко, Туся здригається, розплющує очі, бачить маму, тата, дядька, Вову, полегшено зітхає й поринає в новий сон, теплий, тихий, де нема ніяких сновидінь.

ЛЬОВА ТРОЙКІН УТІК З ДОМУ

Грім серед ясного неба — ось що це таке.

Льовина мама невгаваючи плаче й кожному, хто заходить у квартиру — а двері весь час відчинені, — читає крізь сльози останню записку:

«Дорогі мамо й тату! Не сердьтесь на мене. Я вирішив піти з дому, щоб жити самостійно. Я вже дорослий, не шукайте мене. Цілую міцно вас і Танюшку».

Танюшка — Льовина сестра. Коли Туся увійшов, вона теж ревла. Льовина мама схопилася за рушник — сльози Танюшці витирати — а сама все говорить-говорить:

— Дитинко-дитинко, що в мене сьогодні з голо-

вою... Чому ви не сядете, дитинко? Сідайте... От остання Львовичина картина... Не закінчив... Стіл кухонний фарбами розмалював, зеленої фарби не вистачило, бачите... Казав: «Купи, мамо, купи...»

Туся вхопився за останню Львовичину записку й усе читав її, і вертів у руках, і перевертав, і на світло дивився...

До квартири ввійшли. «...Здрастуйте... проходите... Танюшка... стілець подай... так-так, таке горе... не можу зрозуміти, не можу...»

Туся тихесенько вийшов на ганок. На цьому сонячному ганку, де п'ятнадцять сходинок, вони з Львовою три дні тому грали у фантики.

— Хочеш, я тобі свої фантики подарую? — сказав тоді Туся.

— Не треба мені твоїх фантиків, мені й свої набридли, — ось що тоді відповів Льова.

Ну й що? Не хотів же він цим сказати: «Мені й свої набридли, тому я з дому втечу...»

«А я не можу втекти з дому, — подумав Туся, — я не можу втекти тому, що в мене нема таких м'язів, як у Льови. І такої сміливості. І потім, мені шкода своїх батьків. Щоб утекти, треба бути залізною людиною. Я не залізний...»

Де він спить? Адже повинен десь спати... Його ввіймають неодмінно, не може бути, щоб його не ввіймали...

А ще днями вони лежали на підлозі в Тусиній кімнаті, розстеливши велику карту світу, і пливли в Іспанію...

А ще днями... Туся сидів нерухомо на стільці, думаючи про червоний колір. Чому про червоний, чому про колір? Це знав тільки Льова Тройкін, але не вважав потрібним пояснювати.

— Думай про червоний колір! Не відволікайся! — наказував Льова.

І Туся думав. Про червоний, про червоний, про

червоний колір... Про червоний колір, про ясний, про прекрасний світ... Про красне літо... Літо красне проспівала, а зима уже настала... Чому настала? Хто настає? Звідки? Он муха на шибці... В мухи око... Одне око, сто очей...

— Відповідай, про що думаєш? — похмуро запитував Льова.

— Про око,— говорив Туся,— про мушине око...

— Ех ти,— посміхнувся Льова,— мушине око...

...Червоний колір, червоний колір, червона футболка, Льовина футболка, футболка, футбол, заб'ю гол... Червоний гол, у червоні ворота, червоному воротареві, червоним м'ячем! Ударю по червоному м'ячу червоною ногою! Ха-ха, червоною ногою!..

— Чого смієшся? — грізно запитував Льова.

А ще днями...

— Вижимайся! Р-раз! Ну, що ж ти!..

Туся захопився руками за залізний гак, яким замикають ворота, і повис. Ганебно повис, як жалюгідна ганчір'яна лялька. Він судорожно смикався, теліпався на витягнутих руках, крєктав...

— Р-раз! Ще, ще, ще... Ех, злазь-но...

Льова Тройкін береться за гак, вижимається — різкий ривок на себе, і Льова — верхи на гаку.

А Туся теліпається й крєкче, крєкче й теліпається... Він на все згоден, аби лиш Льова Тройкін взяв його в друзі...

Позавчора, так, позавчора Льова Тройкін грав з ним у шахи. У Льови були чорні, й він сказав: «Хочеш фори?» Туся відмовився. Льова сидів поруч на дивані й сміявся. Туся слухав його. Бачив — ось так — за два кроки!

Як же він міг позавчора грати в шахи, Льова Тройкін?

Як міг він позавчора сміятися?

Адже він уже знав це.

А Туся не знав, про що Льова думає.

Що в нього там, у голові, діється.

Дивно, дивно все. Незрозуміло. І страшно.

Що ж це таке — не встигнеш звикнути, взнати, по-товаришувати, а вже кудись усе провалюється...

Весь час треба з кимсь розлучатись, а розлучатись так сумно...

І яке йому, Тусі, діло, що з'явилися у його житті нові, незнайомі і, мабуть, гарні люди — Алик, Сергій — і ще з'являться, і радості ще будуть, нові, незнайомі, яке йому діло до всього цього, коли зараз так погано...

ЕПІЛОГ

У стародавніх письменників майже завжди буває епілог, тобто закінчення, в якому вони вважають своїм обов'язком повідомити читачів, чи живі, чи здорові їхні герої, що роблять тепер і які в них плани на майбутнє.

Я думаю, це тому, що письменники минулого дуже поважали своїх читачів і не хотіли, аби у тих залишались які-небудь неясності після читання їхніх книжок. У цьому розумінні — та й не тільки у цьому — треба брати приклад з тих письменників.

Ви, звичайно, зрозуміли, що головний герой моєї повісті — Туся Пряников.

Тепер Туся Пряников — дорослий.

Ану вгадайте, ким він став.

Туся Пряников — учитель.

Спеціальність — учитель географії.

Дехто з вас скривився. А даремно. Той, хто кривиться, сам може стати учителем, побачивши якого, інші кривитимуться.

Туся Пряников не такий.

Але це особлива тема. Можливо, коли-небудь я за неї візьмусь.

Туся Пряников перший прочитав цю повість. Коли він прочитав її, ми сіли з ним у трамвай, повільний, що гуркотів на стиках, і поїхали в старий парк.

Будинок стояв на тому самому місці. І садок теж. А біля ганку — стара залізна бочка. От і все. Хіба мало?

Хто міг подумати, що стара бочка простоїть під стріхою стільки років і нічого з нею не зробиться? Тільки трохи глибше вросе в землю й стане зовсім чорною від часу. Й зустріне нас такою ж світлою краплиною, прозорою, палаючою від сонця, й ця краплина на мить повисне у повітрі... А ось і ще, й ще одна... Тра-та-та... Тра-та-та. Це вітерець подує, і краплі западали швидше, наче поспішали сховатись у бочку. А там тонка ряска, кошлата, руда, ледь колихається, й краплі ледь пробивають її... Зовсім чорна стала бочка, й павук сплів у її чорноті свої сіті, й сам сховався в затінку, а навкруги — спека!..

Але все це до першого справжнього дощу! Й ти-

ша, й павукове щастя, й кошлата ряска... А потім — знову тиша, й знову дощ, і знову... Наче невидимі гойдалки: вперед-назад, вперед-назад...

Дядька Вови нема. Льови Тройкіна нема — помер з голоду Льова Тройкін у Ленінграді, під час війни,— багатьох ще людей нема, і ми стали іншими, і світ довкола інший, а стара бочка під стріхою стоїть собі й стоїть. Аж дивно! Важко в це повірити. Може, це інша бочка, не та? Може, й двір не той, і будинок не той?..

Ні. Все те.

Цеглини навколо бочки лежали — так і лежать, потім потріскались і позеленіли, а в одній вода ямку видовбала — рожеву, пористу.

Між цеглинами — ромашки. Тоді теж були ромашки... І лобода... І подорожник...

Та й бочка, звичайно, та сама. Ми її відразу впізнали. Просто колись вона здавалась нам більшою...

Дядько Вова пропав безвісти на початку війни. Про подробиці ми з Тусею дізналися зовсім недавно.

Чуємо якимось по радіо: з'явилося бюро добрих послуг. Повертає людям загублені речі, розшукує родичів, які пропали під час війни. На прохання сина — матір знайшли. Батькові — дочку відшукали. Чоловікові — дружину.

Можливо, й нам допоможуть. Спробуємо дати об'яву...

Дали. Чекаємо. Якимось увечері з'являється гість. Дідок. Але ще міцний. Скромний такий, привітний. Руку тисне — п'ять хвилин не відпускає. Прямо в очі дивиться, усміхається щиро.

Ми — дідка під руки й за стіл.

Ось що говорив за столом Федір Семенович Жарков — у минулому сапер і слюсар, тепер — пенсіонер.

«Ні-ні-ні! Не дай боже! Вип'ю — плакати стану... Таке діло... А про товариша Пряникова, будь ласка,

все, що знаю, розповім. Служили ми з ним саперами. Німцєві на пам'ять фугаси залишали... Безладдя було: то свої, то за годину — чужі...

Замінували один об'єкт і бачимо: гальмує на дорозі «емка». За кермом майор. Поранений.

«Лейтенанте,— запитує він товариша Пряникова,— можеш машину водити?»

«Можу», — відповідає товариш Пряников.

«Сідай за кермо,— каже майор, а сам на наших очах кров'ю спливає.— В машині в мене сумка з документами, карти там... Ми оточені, треба прориватися...»

Сказав — і голова набік. Ми майора перев'язали й на заднє сидіння. Самі в машину. Віриш — ні: баранка, сидіння — все в крові! Товариш Пряников на шосе і — ходу!

Дивлюсь на всі боки, бачу танк. З села, напереріз, прямо по полю шкварить. Майор марить, кричить: «Уперед! Уперед!»

Танк почав пристрілюватись. Осколок заднє скло пробив. Попереду, на щастя, поворот...

І отут я, грішна людина, подумав: «Боже, чого це ми з товаришем Пряниковим маємо гинути заради якихось штабних папірців?»

А товариш Пряников неначе підслухав мене.

«Федоре Семеновичу,— каже,— зараз я пригальмую он біля того гайка. Бери сумку з паперами і... До ночі відсидишся, а там пробивайся до наших. Сумку — дивись залежно від обставин — можеш сховати в примітному місці».

Я питаю:

«Товаришу лейтенант, а ви як же?»

Він киває на майора:

«А його куди?»

Я мовчу. Що тут скажеш. Звичайно, ми з ним випадково зустрілись, ану, як сам у таке діло вскочиш...

«Спробую проскочити,— каже товариш Пряников,— може, встигну його в госпіталь здати...»

Я кажу:

«Дозвольте залишитись».

А він:

«Не баріться, Федоре Семеновичу. Виконуйте».

Пригальмував. Я — в канаву, трава наді мною зімкнулась, навіть не встиг сказати прощай... Таке діло».

— А дядько Вова?

Це Туся не витримав.

— Хто-хто? А, товариш Пряников... Далі закурів... Лежу це я в канаві. Снаряди — бах, бах! — по дорозі танк мимо прогуркотів, знову — бах, бах! Тільки надвечір тихо стало...

— А дядько Вова?

Це знову Туся.

— Нічого більше не знаю, жаданий мій. Далі починається історія моїх поневірянь. Якщо цікаво — будь ласка...

От і все, що ми дізналися про дядька Вову. Якщо ви щось почуєте,— мало що трапляється,— повідомте нам з Тусею.

Ми будемо вам щиро вдячні.

МАЛЕНЬКИЙ ПЕТРОВ І КАПІТАН КОЛОДКІН

ПОВІСТЬ

Розділ перший

КАШТАНОВ, КАШТАНОВ, ВІЗЬМИ МЕНЕ З СОБОЮ

Маленький Петров давно вже не спав. Він чув, як устала мати, як, намагаючись не шуміти, босоніж ходила по кімнаті, обережно милась на кухні, гріла чайник, одягалася... Затамувавши подих, він лежав із заплющеними очима й терпляче очікував. Очіку-

вав і згадував вечірню розмову. Мати читала йому листа з села, від бабусі, раз у раз зупиняючись і вставляючи своє. «Бачиш, що пише,— казала мати,— картопля не підгорнута... руки не доходять...» Підгорнеш, значить, передусім, як приїдеш!.. «Морква й буряк не просапані, важко мені, спина погано гнеться...» Чуєш? Чисто сапай, бур'янів не залишай! Та бабуся тобі розтлумачить усе... «Воду, слава богу, Кузьмович носить...» Який там ще Кузьмович? А-а, сусід. Гляди не підірвись, по одному відру носи!.. А курам дати, а поросяті... Через два дні поїдеш, збирайся, чуєш? Чого мовчиш? Який ще похід? Мені оці ваші походи — ось де! Сиди й тремти тут — хоч би не втопився, не вбився... І думати забудь!..»

От яка була вчора ввечері розмова.

...Грюкнули вхідні двері, заскрипіли по гравію кроки. Пішла мати.

Маленький розплющив очі, потягнувся. Не любить він їздити в село. Річка там далеко, за горою... Потім... бабуся прискіплива. Душу вийме, а примусить робити по-своєму.

Маленький схопився з постелі, глянув на годинник: шість з полтиною!.. Він швидко одягся, причому штани братові біля пояса закотив і стягнув тугіше паском. Форменку довелось випустити поверх, бо занадто помітно, що штани задовгі. Форменка метлялась майже біля колін. Хотів він її підшити, та цілий вечір у матері на очах. Почались би розпитування... «Добре, хоч тільняшка своя»,— подумав Маленький.

Він витяг з-під ліжка рюкзак, помацав, чи все на місці, пошукав у ногах під матрасом, дістав горн. Обдивився по кімнаті, і стало йому раптом прохолодно й страшноувато.

«Поїду, і все!» — сказав він столові. І кушетці: «Поїду!» І стінному годинникові. І кожному стільцю зокрема, і телевізоріві, і чайникові з чашками: «Поїду! Поїду! Поїду!..»

Потім вирвав аркуш із зошита, сів за стіл і задумався. Довго гриз олівець. Написав так: «Мамо, не сердься, я пішов у похід. Коли повернусь, відразу поїду до бабусі. Все робитиму там...» І вийшов, легко ступаючи в стоптаних кедах, прихопивши дорогою окраєць хліба й грудку цукру.

На вулиці примружився від сонця, подивився навсібіч — нікого і, перекинувши рюкзак через плече, з горном під пахвою, рушив дощаним тротуаром, минаючи однаково побілені бараки, над якими на соснових жердинах стриміли телевізійні антени. Праворуч зеленіла картопля, на звалищі курілась купа сміття, і жовтуватий кислий дим повільно здіймався до чистого неба.

Маленький ішов, розгойдуючи пружні дошки, і вони, розправляючись, підштовхували його вперед.

Боцман Олег Каштанов мешкав на краю кварталу в такому самісінькому бараці на дев'ять вікон — три сім'ї, в кожній троє вікон. У палісаднику густо лежала гудина від огірків і пахло смородиною. Маленький Петров підійшов до палісадника й засигналив:

— Тра-та-та! Тра-та-та!.. Ка-шта-нов! Ка-шта-нов!..

За третім разом, тільки за третім розсунулась фіранка й між квітковими горшками з'явилася чубата каштанівська голова, а потім і сам Каштанов — у трусах і майці — став на підвіконня. Він протер очі, пильно подивився на Маленького, оглянувся — на годинника, мабуть, — і погрозив у вікно кулаком.

— Ти що, збожеволів! — сказав він, прочинивши квартиру. — Матір розбудиш, вона тобі всипле!..

— Кашта-нов, Кашта-нов, — проспівав Маленький, диригуючи своєю трубою, — ти найголовніший боцман, візьми мене з собою!..

— Заткнись!.. Ну як я тебе візьму, як?

— Ти все можеш, Каштанов, — сказав Маленький Петров, — замість Кольки візьми, замість Великого...

Каштанов помацав кінчик носа, пом'яв вуха. Він неначе думав.

— Колька сказав, піди до Каштанова, він візьме... Колька свою форменку мені віддав, безку... Колька сказав...

— Я-то що,— відповів Каштанов, який був другом Кольки Петрова, брата Маленького, й не хотів псувати з ним взаємин,— а як інші...

— Я з ними домовлюся — з боцманами,— засокорів Маленький,— вони погодяться, от побачиш!

Тепер Ленц.

Через п'ятнадцять хвилин Маленький був на Барикадній вулиці. Піднявся на п'ятій поверх. Подзвонив. Відчинив йому сам Ленц, у повній формі. Все підігнано, любо глянути. Чуб на проділ загладжений, блищить. Сувора людина Ленц, не посміхнеться. Тримається за ручку дверей і дивиться на Маленького. Спокійно дивиться, не дивуючись ранньому гостеві.

У першу мить Маленький навіть розгубився, потім сказав:

— Здорóво. Каштанов до тебе послав. Він бере мене замість Кольки. Ти згоден?

Ленц кивнув головою. Мовляв, чому б і ні. Й мовчки причинив двері. От людина! Слова не промовив, а все як треба.

...Стьопа живе на другому березі, на фабричній стороні, в червоному цегляному будинку. Таких будинків у місті кілька. Тільки вони та ще Палац піонерів і вціліли під час війни. Навесні 1944 року, коли наші війська вибивали німців з міста, в підвалі одного цегляного будинку бійці знайшли оглухлу від артпідготовки стареньку, а більше мешканців ніде не виявили. Так і в історії записано: після війни в місті залишився один мешканець.

Тепер на фабричній стороні народу багато. Ось люди йдуть з нічної зміни і в ранкову. Вигляд у Маленького кумедний, але ніхто на нього уваги не

звертає. Одні додому квапляться, інші на роботу поспішають. Роздивляйтесь навсібіч ніколи.

У Стьопа балкон. Голуби походжають. Балконні двері відчинені.

— Стьо-по! Стьо-по! — проспівала труба.

За спиною у Маленького з тріском розчинилось вікно. Хтось вилаяв його за всіма правилами. Маленький навіть не обернувся.

— Стьо-по!

Ще вікно заскрипіло — хоч вуха затуляй. На балкон вийшов Стьопа. Потягнувся, мерзлякувато повів гострим плечем.

«От худий,— подумав Маленький,— ні одного м'язика не видно...»

— Стьопо,— сказав Маленький,— Ленц з Каштановим беруть мене замість Кольки...

— Ну й що? — сказав Стьопа, спершись на поручні.

— Вони веліли тобі сказати, щоб ти теж...

— А мені-то що,— Стьопа позіхнув.

Маленький зрозумів: сам усе зіпсував. І як у нього це слово вискочило — «веліли»! Тепер Стьопа почне... І Маленький скривджено, зі сльозою в голосі завів:

— Тобі що, шкода, так?..

— Орел чи решка? — Стьопа дістав монету.

— Орел,— нудно сказав Маленький.

Стьопа спритно спіймав монету. Розвів руками.

— Решка...

— Колька сказав, іди до Стьопа, він візьме...

— Ти б до мене й прийшов. А то: Каштанов велів!

А мені, може, наплювати...

— Ну, Стьопо...

— Прийшов би до мене, так і так...

— Та мені по дорозі було!

— По дорозі...— Стьопа сплюнув, подивився навколо, ще сплюнув. Він витримував паузу, під час якої

Маленький думав: «Навмисне зволікає, себе пока-
зує, а сам Кольки боїться...»

— Гаразд, приходь на шиккування,— поблажливо
сказав Стьопа.

Справу владнано. Тепер лишався капітан. Але тут
Маленький Петров нічого вдіяти не міг. Доводилося
чекати загального збору. Так він і зробив. При-
йшов до Палацу піонерів, сів на траву, притулився
до стіни і, приплющивши очі, став повільно, зі
смаком жувати окраєць. Цукор він залишив напо-
слідок.

Розділ другий

ЩО Б ЇМ ЗІГРАТИ?..

— Ленц!

— Є!

— Каштанов!

— Є!

— Петров!

— Є!

— Який же ти Петров? Ти — Маленький Петров,
а Великий де?

— У Сланцеве поїхав...

— Це ж чого?

— В технікум поступати, в хімічний...

— Боцман Каштанов! — гаркнув капітан, та так,
що Маленький ледь язика не прикусив.— Людина
від'їжджає до іншого міста, а я дізнаюсь останнім.
Гадаєте, мені байдуже — що Великий, що Малень-
кий?

Боцман Каштанов вийшов із строю й засвітив свої
сині очі. Боцман усміхався. На вухах у нього були
веснянки. Боцман почував круту, що горіла на сонці,
потилицю.

— Потилицю чухаєш, халамиднику! — скипів капітан.

А Маленький Петров постригся вчора наголо. Хотів сподобатися капітанові. Та, видно, даремно.

Боцман Каштанов, той хоч би що — руки по швах, пояснює:

— Товаришу капітан, Великий Петров телеграму одержав, виклик на екзамени. Останнім поїздом поїхав. Ми й вирішили...

— Хто це ми? — ввічливо запитав капітан.

— Ну, боцмани вирішили,— сказав Каштанов,— рада...

— Коли встигли порадитись, га? Може, ніч не спали? Мене чому не розбудили? Я б штани натягнув і теж — на раду.

На лівому фланзі хіхікнули. Боцман Каштанов дивився капітанові в живіт і мовчав.

— А чому в тебе, Маленький Петров, безкозирка на носі? Й форменка не на зріст. І штани по землі волочаться.

— Це не його форменка, це Великого! — крикнув Чубчик із другої шеренги.

Капітан кинув у його бік важкий погляд.

— Братова форменка,— підтвердив Маленький,— і безка теж.

— Що таке безка! — викрикнув капітан, і на його обличчі, круглому, рожевому, без натяку на зморшку, відбилася зневага. Голос капітана звучав розкотисто, вільно, неначе він випробував його на чистому ранковому повітрі й за кожним разом трохи додавав сили. Солідний голос. Дай бог кожному.— Що таке безка, я запитую?

Боцман Каштанов підняв голову.

— Ми, товаришу капітан, просимо за Маленького. Взяти б його замість Великого...

— Знову ми! — охнув капітан, стукнувши кулаком лівої руки об долоню правої.

— Ну, боцмани, я ж казав, боцмани просять,— пояснив Каштанов і показав капітанові повний набір зубів.

— Хай кожний боцман сам скаже, в кожного боцмана є свій язик... Чи не так, Каштанов?..

Маленький Петров і не дивився нікуди, а все бачив, таке вже в нього око. Два кроки вперед. Це Ленц вийшов. Два кроки вперед. Стьопа.

А навколо простягався тихий ранковий двір, укритий росяною травою. За спиною Маленького Петрова — довга, викрашена голубою фарбою одноповерхова споруда з низькими, навстіж розчиненими вікнами, крізь які всередину будинку заглядає кропива, ромашки. На фасаді дошка — «МІСЬКИЙ ПАЛАЦ ПІОНЕРІВ». Справжній Палац ще будується, в старій ратуші, а дошку вже замовили.

Щоб марно не лежала, не припадала пилом, її й прибили.

Тихо.

У вікнах стоїть темрява, обіцяючи прохолоду, якщо вдень знову буде спека.

Маленький Петров торкнув ногою рюкзак. На місці. А то ще поцуплять задля сміху.

Чубчик зашепотів позаду:

— Вижене тебе капіташа...

А сонце так приємно лоскотало стрижену голову, і горобці так весело цвірінчали на кам'яних плитах біля входу в Палац, і шльопка-шістка в «сухому доці» мала такий величний вигляд, підіймаючись над землею на рівні його плеча, і борти шльопки поблискували такою свіжою фарбою, і, нарешті, такий добрий вітерець повівав із-за огорожі, що Маленькому Петрову здавалось: якщо навколо так хороше, не може бути йому погано, не може!

...Два кроки вперед. Це Ленц.

— Я — за.

Два кроки вперед. Це Стьопа.

— Я теж.

— Ах, халамидники,— захоплено простогнав капітан,— ах, халамидники, змовились! — Капітан, як завжди, говорив навздогад, спираючись на багатий життєвий досвід.

— Дозвіл є від матері?

— Дозвіл?..

— Ну, що дозволяє в похід іти. В письмовій формі.

— В письмовій? Я не знав... Усно дозволила...

Маленький у вічі подивився Каштанову. Той морщився, знизував плечима. Маленький підморгнув йому розпачливо.

— Іди принеси дозвіл,— сказав капітан.

— Матері нема вдома, вона на фабриці,— жалісно завів Маленький Петров, відчуваючи: ще мить — і все зруйнується.

— Вона на фабриці, товаришу капітан! — підхопив Каштанов.— Точно! Та ви не турбуйтеся, цілковитий порядок буде, матуха в нього законна...

— Хто, хто? — Капітан сердито глипнув на Каштанова, фиркнув, подивився на годинника, потім на Маленького.— А що ти вмієш, Маленький Петров?— І повторив, ніби трошки знущаючись: — Ну, що ти вмієш, Маленький Петров?

— Він на трубі грає, товаришу капітан,— сказав Каштанов,— на горні тобто...

— Ану,— сказав капітан.

Маленький Петров нахилився, не поспішаючи розв'язав рюкзак, дістав горн, обер рукою мундштук. «Що б їм зіграти?» — подумав він, бачачи, що стрій змішався і всі дивляться на нього й роти пороззявляли.

— В плаванні, в далекім плаванні,— просурмив Маленький Петров і замовк.

— Ого! — Чубчик кивнув на трубу.— Та сама?

Маленький Петров не відповів, але подумав з прикрьстю: «Здогадався...»

— Ще,— зажадав капітан.

— Об-ду-ри-ли дур-ня, об-ду-ри-ли! — зухвало прохрипів горн.

— Грубиш,— сказав капітан.— Беріть його у свій екіпаж, Ленц. (Капітан з боцманами завжди на «ви». Такий уже порядок у клубі.)

— А ти, Маленький Петров,— капітан подивився йому у вічі,— не заносся, грати ще ти не вмєш. І потім зваж,— з таємним сумом додав капітан,— ти брат Великого Петрова, зрозумів? Великий Петров був гідним товаришем, отож тримайся...

«Сміх! — подумав Маленький.— Був гідним товаришем! Неначе Колька помер...»

— Я тримаюсь! — голосно й весело сказав Маленький і з викликом глянув на Чубчика: «Ну що, прогнав капіташа? То-то!»

Розділ третій

З МИНУЛОГО. ПРО ТРУБУ

Уперше Маленький Петров побачив цю трубу в піонерській кімнаті, коли його приймали в жовтенята. Маленький Петров стояв поруч з такими, як і він, третьокласниками і, боячись запізнитися, забути, помилитися, повторяв слідом за вожатою Клавою суворі слова. Але Маленький Петров був допитливий і вибрав хвилинку, щоб обдивитись довкола. Він побачив на стіні картину: в круглій рамці портрет хлопчика. Поряд — того ж хлопчика фашисти ведуть на розстріл. Прізвища хлопчика Маленький не розібрав: дрібно надруковано. Він побачив прапор у червоній дерев'яній бочці. Навколо прапора — прапорці.

В далекому похмурому кутку, на столику, застеленому зеленою скатертиною, він побачив барабан

у червоно-синю смужку й тьмяно-жовту трубу розтрубом донизу.

Кілька разів Маленький обертався до труби і все чекав, що прийде хто-небудь і загуде в неї, але так і не дочекався.

Удруге Маленький побачив горн, коли на великій перерві Чубчик — той був на два класи старший — запропонував йому зіграти в шашки. Вони прибігли до піонерської, сподіваючись, що будуть першими.

А там! Шашки вже розхапали, шахи теж, про доміно нічого й говорити. Гравці зайняли стіл, підвіконня, стільці. Над ними із стурбованим обличчям — Клава.

— Не зачіпай! Не зламай! Семенов, цього не можна!..

Маленький Петров одразу відзначив, що горн з барабаном на місці, й пішов прямо до них.

— Стій, хлопчику, ти куди?

Він зупинився, вдав, що дивиться на гравців, а сам спідлоба стежив за Клавою. Ось убігли дівчата, кинулись до неї, заторохтіли незрозуміле. Клава почервоніла, заохала, і Маленький Петров прослизнув повз гравців у дальній куток кімнати. Маленький обережно провів пальцем по горну зверху вниз. Слідом за його пальцем стікала золотиста смужка, що на ходу оживала, відбиваючи світло електричної лампи. Очікування, передчуття вже томили Маленького.

— Слабó погудіти! — закричав поруч Чубчик і схопив горн.

— Я... я не вмю,— сказав Маленький, розгубившись.

— Дурниці! — Чубчик підніс трубу до губ.

Чубчик почервонів і тремтів від напруження, і мабуть, наступної миті в нього вийшло б що-небудь, якби не Клава.

— Ви що, з глузду з'їхали! — закричала вона.—
Негайно поставте на місце!

Цілий тиждень після цього Маленький обміркував, як би йому погудіти на трубі... «А, хай буде, що буде,— вирішив він зрештою,— піду й погуду, хай спробує впіймати...»

Але Чубчика на всякий випадок покликав з собою. Хай повартує. Вони направилися до піонерської, але на порозі їх зупинила людина з червоною пов'язкою на рукаві. Це був черговий член ради дружини.

— Куди? — сказав черговий і взяв Маленького за комір.

Маленькому це не сподобалось. Він вирвався і, тікаючи, скорчив черговому гримасу. Як Маленький і передбачав, черговий за ним не побіг, бо стояв на важливому посту.

Довго Маленький Петров не міг забути, як вони з Чубчиком ходили до піонерської.

Тим часом Маленький перейшов до четвертого класу. Щосереді, ввечері, він з'являвся в шкільній столярні і пиляв, стругав — то шпаківні майстрував, то табуретки. Він любив запах свіжого дерева, вищання пилки, стук молотка, любив, коли голоси лунають у столярні — гучно, весело.

Якось увечері вийшов він із столярні на перерву і в довгому робочому халаті пішов блукати по школі. Коли підіймався сходами, подумав: «У школі — й тихо...» А коли зійшов на третій поверх — побачив, що в коридорі темно, але не зовсім, а трохи голубувато від вуличних ліхтарів, і загадав собі пройти по коридору до рогу й далі, за поворот, ще стільки ж — невже не пройти?

І коли вже минав блискучі чорні вікна, косуючи оком на власну тінь, збагнув, що піонерська на цьому самому поверсі!

Він зрадів, побіг, забувши всякий страх, але

тут же зупинився. «Ех, дурень, пізно вже. Ясно, зачинено».

Підійшовши, він узявся за ручку й відчув, що двері не замкнені. Маленький потягнув їх на себе й прослизнув усередину.

В кутку поблискувало. Маленький навшпиньках, затамувавши віддих, пішов туди. Рука його стиснула прохолодний метал. У боці закалатало. Він уже зібрався був погустити, але злякався тиші. Тоді він засунув трубу під халат і швидко пішов геть. Він дійшов до рогу коридора й побіг, і чим швидше біг, тим веселіше йому ставало. «Тра-та-та-та!» — заgrimів він по сходах кованими каблуками. «Тра-та-та-та!» — по кам'яній підлозі роздягалки. Халат на гачок. Трубу під пальто. «Чого так рано сьогодні?» — запитала нянечка. «Уроків багато!» Дверима — грюк, і — вулиця!

Вдихнув вологого жовтневого вітру. «Оце пощастило. Ніколи так не щастило».

Маленький сховав горн у дерев'яному сараї під старою мішковиною, щоб завтра переховати у надійніше місце. Сірого вологого ранку, задовго до школи, він переховав трубу, та так, щоб ніхто не знайшов.

Потім він весело ходив сірими вулицями, очікуючи, коли школярів стане більше і він змішається з їхньою юрмою.

Він думав, що в школі уже почався шум, і готувався до цього, тренував байдуже обличчя і був здивований і навіть засмучений, що все йшло як звичайно. Нікого нікуди не викликали, в класних шафах не шукали. Клава бігала по школі не швидше, ніж завжди, а з виразом попередньої стурбованості на обличчі, все кудись прагнула, марно поривалась, немов у неї за спиною зашнуровані крила. Все дивилась поверх голів у якусь їй одній відому далину.

І наступного дня було те ж саме, й через тиждень.

А якщо ніхто не хвилювався, то Маленький теж

перестав хвилюватися. Одного разу він дістав трубу із своєї схованки й підніс її до губ. Труба заговорила. І рештки страхів розвіялись геть, як розвіюються погані сні, коли людина розплющує очі, а у головах її стоїть сонце.

Розділ четвертий

ЩЕ З МИНУЛОГО. «ЗЛАМАННИЙ ЗУБ»

У кожному місті є щось своє, найнайвизначніше. Таке, як Ісаакіївський собор. Людина, яка побувала в Ленінграді й не піднялась на Ісаакій, наче не зробила найголовнішого. Без цього їй незручно повертатися додому.

Коли приїжджий дізнається, що старожил — приятель його чи родич — ніколи не лазив на Ісаакій, він вухам своїм не повірить. «Жартуєш?..» а той: «Чого я там не бачив...» Приїжджий ображений такими словами. Він не розуміє і ніколи не зрозуміє, що старожиліві досить жити в одному місті з Ісаакієм і дихати з ним, як кажуть, одним повітрям.

В Усть-Віреї, де живе Маленький Петров, є свої визначні пам'ятки. І головна серед них — фортеця.

Фортецю побудували шведи на західному березі річки Віреї. В одинадцятому столітті. Стіни фортеці були колись високі й міцні, а над фортецею царювала грізна вежа. З цієї вежі шведські рицарі стежили за діями хитромудрих новгородців, які в них під носом, на протилежному березі, побудували свої, приземкуваті, ніби черепахи, укріплення.

Шведські рицарі дивилися на укріплення новгородців пильно й підозріло, бо, як розповідає легенда, ті побудували їх за одну ніч...

Минули століття, покоління, війни, а фортеці так і стоять одна навпроти одної — на берегах річки.

Правда, під час останньої війни їм добре перепало. А надто шведській. Коли наші війська визволяли Усть-Вірею, дозорна вежа служила їм орієнтиром. А фашисти використали вежу як природне укріплення. На цих берегах була жорстока битва.

І все-таки фортеця ще схожа на фортецю. Тільки от вежа дуже постраждала й зостався від неї лише високий уламок круглої стіни. Коли наближаєшся до Усть-Віреї із сходу, то кілометрів за п'ятнадцять на обрії виростає щось схоже на гігантський зламаний зуб. Це і є вежа. Побачивши знайому вежу, усть-вірейці збирають свої рюкзаки, чемодани, готуються до виходу.

Усть-Вірею перетинає дорога, всипана сланцевим пилом, святкова й ділова, з туманною далиною в обидва кінці. Неймовірно давно проступила вона на обличчі землі, як зморшки проступають, і назавжди залишилась між полями й болотами, кульбабами та волошками.

Дорога біжить через Усть-Вірею праворуч і ліворуч, далеко — на заході й сході — вбігає в міста-красені, в міста — зажмур очі, в міста без краю й тиші. Вона дрібниться там на нескінченні вулиці, провулки, тупички. Ці великі міста — неначе коріння дерева й крона його, а між ними маячить прямий і стрункий стовбур дороги...

У містечку, де живе Маленький Петров, дорога тільки зупиняється ненадовго. Люди мимо їдуть, привал — п'ять хвилин, ноги розім'яти, роздивитися. Тут же, на фортечному подвір'ї, музейчик. Хвилин за десять можна його оглянути, якщо нашвидку. Мортири поставлені на фортечному валу. Торкай, скільки влізе, сідай верхи, ніхто й слова не скаже.

Весь свій вільний час, а його цілком досить, Маленький Петров марнував на п'ятачку біля фортеці. Тут розвертались і зупинялись легкові автомашини та екскурсійні автобуси зі знаками інших міст, а не-

рідко й країн. Тут завжди юрмилися свіжі люди, велися незрозумілі, а тому такі привабливі розмови, тут можна було, нарешті, удосталь наміняти сірникових коробочок — заради етикеток, звичайно. Їх збирали всі хлопчаки в місті.

У синіх тренувальних костюмах, з пузирями на колінах і ліктях, Маленький Петров і ще десятків півтора таких, як він, кидались на штурм автобуса.

— Дядечку, обміняймося!..

Маленький Петров завжди рвався напролом і був удачливий. Він метався від машини до машини, ліз у двері, у вікна...

Автобуси, набиті людьми й речами, мчали в загадкову далину, а на п'ятачкові після них лишалася хмара диму. І в хмарі — Маленький Петров, розкуйовджений, як горобець після бійки.

Бували на п'ятачку й пусті години — жодного автобуса. Тоді Маленький і його приятелі гасали по фортечному валу, грались у хованки, у війну. Руїни вежі огорожені, на огорожах плакати: «Ходити суворо забороняється», «Небезпечно для життя», «За порушення — штраф»... «Зламаний Зуб під загрозою обвалу», — так виявила експертиза. Дорослі трималися осторонь від цього місця, а хлопчаки лізли, куди їм треба. І все, слава богу, обходилося.

Ноги Маленького Петрова знають у руїнах кожную западину й виступ. Саме тут, майже на вершині Зламаного Зуба, в розколіні між камінням, він сховав піонерський горн.

Це місце високо над землею. Звідси Маленький багато що бачив. З одного боку — дорогу. З другого — теж дорогу, а на ній кумедні іграшкові машини. З третього боку — Вірею, що біжить до моря, а з четвертого — саме це море, майже непомітне в сизій імлі. Вгадувалось воно по рівному, як ниточка, обрію.

Коли одної чудової днини Маленький Петров дістав трубу із своєї схованки й підніс її до губів, він

не був упевнений, що труба заведе. А вона загула, спочатку несміливо, ледве чутно, а потім — ого! — він і не сподівався, що так здорово вийде. «Ей, маши-ни, ви, ма-ши-ни,— просурмив він у напрямку дороги,— ма-зи, га-зи, «Моск-ви-чі», са-мо-ски-ди й «Волги», чого так по-віль-но пов-зе-те, пос-пі-шай-те...»

Це було, виявляється, просто й весело — сурмити все, що спаде на думку: «Ду-ду-ду, ду-ду-ду, сидів ворон на дубу...» Що думати — те й сурмити.

«...Вело-вело-си-пе-дис-ти, зу-пин-ка за мос-том!»

Двоє хлопців у яскравих шапочках в'їхали на міст, а він ще гримів під самоскидами. Велосипедисти минули міст і, подолавши пагорб, спішилися біля першого ж міського будинку. Маленький засміявся.

...«Гей, «Ікарус», ти, «Ікарус», нікуди ти не поїдеш, я тебе зупиню!..»

Схожий на величезну гусінь, сірий від пилу «Ікарус» розвернувся на п'ятачку біля фортеці й стих.

Розділ п'ятий

АВРАЛ.

НОВІ ДОСТОЇНСТВА БОЦМАНА ЛЕНЦА

До Палацу піонерів під'їхала вантажна машина. З кабіни висунувся шофер — розімлілий, піджак на голе тіло. Капітан помахав йому рукою: давай, мовляв, ближче... Й крикнув:

— Аврал!..

Боцман крикнув «аврал» своїм екіпажам.

Кожен крикнув «аврал» самому собі й усім іншим.

Але й цього видалось мало. І всі ще раз крикнули «аврал» — не нарізно, а дружно, так що сусідні вулиці почули.

Нехай усі знають, що нема нічого веселішого й радіснішого за аврал.

Ось до вантажної машини підтягають шлюпку, вірніше, котять її по котках, по круглих колодках, раз у раз виймаючи їх з-під корми й підкладаючи під носову частину.

— Налягай! Раз-два, взяли! Маленький, одійди! — кричить Каштанов.

А оце вже ні до чого. Зовсім ні до чого. Минув час: Маленький, збігай; Маленький, принеси; Маленький, подай; а коли справжнє діло — Маленький, відійди. Минув той час. Назавжди.

Маленький обіруч упирається в борт, топчеться, щоб знайти стійке положення, й пригинає голову, готуючись до наступної команди.

Шлюпку підводять до заднього борту, кладуть

містком дві товсті дошки, на них — коток і, дружно піднявши злегка ніс шлюпки, сунуть її з гиканням і свистом угору по містку.

— Ще раз, ще раз! — кричить з вантажної машини капітан і тягне за носовий кінець. Обличчя в капітана червоне, кашкет збився на потилицю.

— Ще разок, ще раз! — кричить Маленький Петров, щосили впираючись у корму шлюпки.

Нарешті головна вага перевалила через борт, шлюпка стала невагомою, корма її пішла вгору — і Маленький повис над землею, теліпаючи ногами...

Вантажна машина розвернулася і, важко гуркочучи від натуги, рушила вулицею Леніна до центру міста й звідти, через дамбу — до штучного моря. Коли проїхали дамбу, Маленький озирнувся назад, і місто відкрилось перед ним усе відразу, ніби зібране в фокусі гігантської лінзи. Руїни фортеці, водонапірка, телевежа, труби ГРЕС — три підряд, ніби труби фантастичного пароплава, що зник за обрієм. Над містом — сіре марево спеки й сланцевого пилу...

— Прощай, мамо! — дурним кумедним голосом закричав Каштанов, і всі заспівали, закричали, затупали ногами.

Машина, подаючись назад, повільно підходила до берега. Капітан стояв на підніжці й командував:

— Ще-ще... Трохи лівіше руля... Прямо. Стій!

Корма шлюпки повисла над темною водою. Ліворуч, біля пірса, білів теплохід «Очаків». Строкатий натовп пасажирів чекав посадки. Матрос у джинсах і тільняшці-безрукавці драїв палубу. На березі, в затінку теплохода, сиділи рибалки в старих велюрових капелюхах. Біля корми тихо плавали хлопчаки. Високий борт відбивав лінивий рух води.

Праворуч, пришвартована до понтона, погойдувалась друга шлюпка, як дві краплини води схожа на ту, що привезли. На борту білою фарбою виведено: КЮМ — Клуб юних моряків.

— Розвантажуй! — наказав Каштанов, і всі взялись до роботи. Намети, спальні мішки, ящики з консервами, брезентові мішки з картоплею, рятувальні пояси, відра, рюкзаки — усе це й багато іншого скидали, знімали з машини й складали біля самої води.

Тут і Маленький Петров не відставав. Більше того — він настільки посмілішав, що став давати поради.

— Куди кладеш, ти! — кричав він одному.

— Сюди тягни, не бачиш, чи що! — другому.

— Бери, чого стоїш! — третьому.

У цей час хтось із тих, що стояли на вантажній машині, поспішаючи, упустив весло, і на шляху того весла виявився Маленький Петров. Весло зачепило його держакком. Маленький охнув.

— Кому попало? — запитав з вантажної машини капітан.

— Маленькому.

— Бойове хрещення, — сказав Стьопа.

Маленький не від болю, від досади ладен був заплакати, але стримався. «Дідька лисого заплачу, дідька лисого!» — сказав він сам собі.

Капітан перехилився через борт.

— Знаєш, Маленький Петров, чому тобі перепало? Ти все поради давав. Я давно помітив: почне людина надто багато порад давати, з нею обов'язково скоїться щось...

Усі засміялись, а Маленький похнюпив голову. Чубчик підштовхнув його.

— Мене тримайся, салага!.. — Й тихіше: — А ти спритний, я бачу. Як трубу поцупив?..

Але тут, на щастя, пролунала нова команда, і Маленькому не довелося відповідати на це неприємне запитання.

— Другий екіпаж, у воду! — сказав капітан і, кречучи, став скидати піджак, сорочку, чоботи. «Е, а

капітан анітрошечки не засмаг,— відзначив про себе Маленький Петров,— і наколки жодної. Може, на спині?.. і там нема...»

Маленький раніше за всіх скинув одержу й увійшов у теплу воду, що відгонила гниллю. В зоні затоплення лишилось багато невикорчуваного лісу, чагарників.

Зараз вода спала, і голі стовбури стирчали, неначе щогли затонулих кораблів.

Тепер треба було якомога обережніше опустити шлюпку на воду, притримуючи її з усіх сил, тим часом як сама вона всією своєю вагою поривалася вниз.

Ті, що стояли у воді, торкалися витягнутими руками до широкого тіла шлюпки, до її оббитого металом хребта, дивлячись наостанку на могутні її ребра, які тільки не дихають, а так зовсім живі. За мить усе це бачитимуть лише риби й зриватимуться із шаленою швидкістю з місця, зачувши шлюпку, її невимримний рух і тертя об воду.

Шлюпка все нависала й нависала над водою, все марні були намагання її утримувати, і Маленькому Петрову здавалося незатишно й страшнуvато в її затинку, й він зрадів, коли капітан із-за другого борту крикнув:

— Усі убік!

І закипіла, завирувала вода навколо шлюпки. Замиготіли руки, ноги, животи, пузирі чорних та синіх трусів, очі, зуби... Один тільки чоловік заховував спокій. Він стояв по пояс у воді, усміхаючись тілесному щастю — воді, сонцю, вітерцеві. Він похлюпував водою на свої круглуваті, не засмаглі плечі, на свої повніючі, не засмаглі, не татуйовані груди, похлюпував на своє молоде обличчя й гладив його долонями, неначе заново ліпив, а виліпивши, виявився й справді трохи іншим чоловіком, як це завжди буває з людьми після миття чи купання.

Вантаження закінчили швидко. Закріпили щогли в гніздах, оснастили вітрилами. На верхівках щогл майоріли вузькі червоні вимпели.

Капітан прискіпливо приймав роботу. Заглядав під банки, суворо дивився, як упаковано харчі, перевіряв кочети — чи добре в них тримаються весла. Потім зібрав усіх навколо себе й сказав:

— Я все думав, на якій шлюпці мені пливти. Ніяк не міг вибрати. Потім вирішив: попливу на тій, яка дужче сподобається. Так ось — дужче мені сподобалася шлюпка боцмана Ленца...

— Ура! — закричав екіпаж боцмана Ленца. Сам боцман стояв мовчки. А Стьопа Брьомін — командир другої шлюпки — посвистував, немов нічого не сталося. Хай ніхто не бачить, що командир переживає.

— Ленц — гідний товариш, — говорив далі капітан, — мало того, він кмітливий товариш, чого я, між іншим, раніше не знав. Це навіть цікаво. Подивіться...

І капітан показав рукою на корму Ленцової шлюпки, де лежала гумова подушечка в рожевій ситцевій наволочці, надута саме в міру, щоб сидіти на ній було приємно й зручно. Це була та сама чудова подушечка, без якої капітан не вирушав у жоден похід, а одного разу, забувши її на якомусь островці й захопившись тільки через півгодини дороги, наказав повернутися.

Поверталися на веслах, з досади знехтувавши попутним вітром, а капітан сидів на кормі похмурий і, звівши брови, рикав:

— І-і раз... І-і раз...

Шукали подушечку всім загоном, розтягнувшись ланцюгом по острові. Знайшов її хлопець на прізвище Петухов. Тепер його в похід не взяли, тому що він залишився на другий рік у сьомому класі. Але цей Петухов усе ж таки став легендарною постаттю. Як-

що капітанові треба навести приклад незвичайної зірності чи, навпаки, покартати кого-небудь за невміння бачити в себе під носом, він завжди згадує Петухова.

Тоді на острові Петухов був нагороджений за знахідку.

Капітан витяг із кишені жменю цукерок і весело сказав:

— Підставляй лапу, Петухов!

...І ось тепер рожева подушечка затишно лежить на кормі Ленцової шлюпки, делікатно й красномовно запрошуючи капітана зійти на борт.

— А чемодан мій ви замкнули? — запитав капітан.

— Так точно, товаришу капітан,— відповів боцман,— у Каштанова ключ підходить.

«Ех, і боцман у мене,— радів Маленький Петров,— справжній боцманюга, не те що Стьопа...»

— А тепер,— сказав капітан,— видайте по тушонці на двох і хлібині на п'ятьох.

Поділити трапезу з капітаном — велика честь. Цікаво, кого він запросить...

— Ленц, ану сідайте ближче, впораємося з цією баночкою.

Боцман Ленц дістає з кишені складаний ніж, представляє лезо до банки, б'є долонею по руків'ю і ріже кришку трохи навскоси, але так рівно й чисто!

— Добре,— каже капітан,— культурно. Прямо як Великий Петров. Дивитись приємно. Вчіться, люди.— Він повертається до Маленького, який у цьому умочує окраєць у прозоре рожеве желе.— Не соромся, Маленький Петров, працой. У вас, у Петрових, апетит хоч куди...

ЩЕ РАЗ ІЗ МИНУЛОГО.
МАЛЕНЬКИЙ І ВЕЛИКИЙ

Сказано наглядати за меншим — значить, усе. Великий Петров дивився на годинник, натягуючи на Маленького шапку, й вів його за собою. Йшли вони спочатку по дощаному тротуару, потім по бруківці Зарічної, потім асфальтом вулиці Леніна і, нарешті, дзвінками плитами Ратушної. Цей шлях Маленький скоро вивчив добре — сам повертав куди треба.

До Маленького в клубі звикли, і коли, траплялось, Великий Петров приходив на заняття сам, його на порозі запитували:

— А Маленький де? Ти чого без Маленького?

Звичайно брат садовив Маленького біля самих дверей на стілець, тицяв йому цукерку чи яблуко й брався до своїх справ.

Часом посеред вечора, коли за вікном душною клубної кімнати спадали густі сутінки і на шибці розпливався вологий круг вуличного ліхтаря, хто-небудь говорив пошепки:

— Хлопці, дивіться, Маленький під шапкою спить!..

З Маленького тихенько знімали шапку, і його біла голова з копицею скуйовдженого волосся безпорадно хилилася набік, а на лобі блищали намистини поту.

— Маленький, просинайся! Додому підемо! Ото мастак поспати!

Маленький прочумувався зі сну, як із води випірнуть: відпирскувався, шумно дихав, тер очі...

— Привіт! Виспався?

Минав час. Маленький підростав. І клубна кімната, оповита раніше туманним серпанком сну, поволі поставала перед ним у всьому своєму сліпучому багатстві. Під стелею погойдувалися чудові кораблі

з вітрилами, довкола висіли таємничі голубі карти і яскраві картинки морських боїв, широкий стіл був заставлений блискучими приладами, а на стіні — за спиною капітана — висів найкрасивіший, у футлярі з темного дерева. Це барометр. Коли по його склу легенько постукують пальцем, стрілка барометра тремтить...

У кутку — важкі бухти каната, чорні крислаті якорі, різнокольорові прапорці, рятувальні пояси.

Капітан для Маленького дуже довго був людиною-голосом, голосом, який не вмщався у кімнаті, гримкотів у ній, неначе грім у самоварній трубі, виходу собі шукав і, знайшовши, гуляв по всьому Палацу піонерів.

Страшнуватий голос. Звикнути треба. Інколи з класу фортепіано приходили, просили: «Тихіше, будь ласка...»

А якось капітан подивився Маленькому у вічі й сказав тихим — напівсили звичайного — басом:

— Радій, Маленький Петров, до клубу ходиш!

Усі засміялись і привітно стали поглядати то на Маленького, то на капітана. І те, що капітан пристосував свій голос до нього, здивувало Маленького. Він зрозумів: від нього чогось чекають. І теж засміявся.

Давно минув час, коли Маленький Петров покинув стілець біля дверей і вперше рушив у плавання по кімнаті. Дуже скоро виявилось, що людина він зовсім не зайва, а, навпаки, дуже потрібна, просто навіть необхідна. Всім і кожному.

— Маленький, дай кліщі!

— Маленький, потримай молоток!

— Маленький, я цвях упустив, пошукай!

Навколо майстрували моделі кораблів, в'язали хитромудрі вузли, шелестіли картами, креслили, вихаровували, вимахували прапорцями, а він пильно стежив, чи не знадобиться кому-небудь допомога.

Й кулею мчав виконувати будь-яке прохання. Підносив, подавав, шукав, тримав, тягнув, прив'язував...

А потім у повітрі радісно запахло талим снігом, і Маленький довго дивився, як, обліпивши мурашиною юрбою шлюпку, хлопці тягнуть її до води, й чув: крижинки зашаруділи об борти, коли налягли на весла... І він махав, махав рукою, поки плече не заболіло, а Великий Петров — у светрі, у в'язаній шапочці — підняв своє весло й за морським звичаєм попрощався з братом.

...Коли ввечері всі йдуть з клубу, капітан довго брязкає в'язкою ключів, замикає кают-компанію, а всі чекають його, щоб пройти разом темними вулицями. Ідуть вони спочатку великою й галасливою юрбою, а згодом — один, другий зверне убік, третій... Як цукор у склянці, розчиняється щільна їхня юрба у вечірньому місті.

Ні, «ідуть» — не те слово. Вони чимдуж біжать уперед, бігом повертаються назад, стрибають на одній нозі, скачуть рачки, їдуть один на одному верхи, ходять на руках і, нарешті, котяться колесом.

Ідуть нормально, в буквальному смислі цього слова, тільки двоє — капітан і Великий Петров. Вони йдуть поряд, — капітан звичайно ліворуч, — або розмовляють тихо, або мовчать, а навколо вирує натовп хлопчаків, як молодь побіля дорослих риб.

Зрідка з гурту вивернеться який-небудь Маленький Петров, підбіжить, прислухається до розмови, торкнеться рукою, дістане дружній запотиличник і відскочить з гучним сміхом убік, неначе про це тільки й мріяв.

...У Маленького Петрова є вдома своє законне місце — підвіконня. На підвіконні, поряд з дерев'яним пістолетом, рибальськими гачками, мотком кольорового дроту й іншими корисними речами — коробка з-під зефіру. У ній — сірникові етикетки і фотографія, де вони з Великим Петровим зняті. Знімав їх

Каштанов своїм стареньким «Любителем», але фотографія вийшла гарна. Маленький любить діставати її й дивитися.

На фото він і Великий стоять поруч на травневому березі Віреї, обидва в тільняшках, з непокритими головами, обидва ясночубі, тільки у Великого чуб трошки кучерявиться, а в Маленького — як трава стрижена. Ліву руку Великий Петров поклав Маленькому на плече, і дивляться вони прямо в об'єктив, серйозно, без усмішки.

Здавалось би, що краще: Великий Маленького береже, Маленький од Великого ні на крок. Та отут і заковика. Поруч з Великим Маленький Петров завжди лишається для інших тільки «маленьким», не всерйоз, від горшка три вершки, чоловічком. До того ж на зріст він не вдався.

Його, між іншим, і на ім'я ніхто не звав. Є Великий Петров, того звать Миколою, а у Великого брат, ну, цей, як його... Маленький.

А його звали Льонькою.

Знову надходить літо, й знову Маленький Петров стоїть на березі й махає, махає рукою, поки не заболить плече. Тоді починає другою махати.

Розділ сьомий

РАДІЙ, ВІТЕР НАШ

Шлюпка повільно виходить на чисту воду. Веслують поки що двоє — Ленц і Каштанов, — веслують обережно, лавіруючи між катерами, човнами, баржами, буксирами... Над шлюпкою нависав чорний борт залізної баржі. Маленький підіймає голову й бачить неголеного матроса з цигаркою у вискалених зубах.

Матрос киває — привіт, мов! «Чи далеко?» — за-

питує. «В плавання йдемо»,— каже Каштанов. Спокійно так, просто: в плавання йдемо.

Тільки тепер, після цих каштановських слів, Маленький усвідомив нарешті, щó відбувається. Він пливе. Рибалки на пристані залишаються, а він пливе. Хлопчаки, які плавають біля борту теплохода, залишаються, а він пливе. Весла риплять у кочетах: пливемо, пливемо... Вода дзюрчить за кормою: пливемо, пливемо... Уже не зупинишся, не повернешся, не попросишся назад. Пливемо. Попливли.

— Розібрати весла! — наказує капітан.

Попереду, загірбним — боцман Ленц. Позаду — Чубчик. Широка боцманська спина рухається легко й пружно. Світле волосся збігає на шию вузькою трикутною косичкою. Маленький стежить за цією косичкою, щоб дотримуватися ритму, не збитись. А весло стає дедалі важчим, а кулакам одного тільки треба — розтиснутись. Трошки забарився, а Чубчик: «Ей, не тягни!» І знову Маленький стежить за боцманською спиною, й піт заливає йому очі, й смуги Ленцової тільняшки зливаються, а кулаки набухають нестерпною вагою. Ще трохи — й він випустить весло...

— Перша команда, суши весла! Друга команда, на весла!

Маленький хоче кинути своє весло, але бачить, як злетіло над водою весло Ленца й завмерло, вологе, яскріючи на сонці. Й він повторює все точно, як Ленц.

Маленький сидить на кормі, розслабивши тіло, й до нього поступово повертається колишній світ, рівне дихання, чіткі барви води й неба. Він з побоюванням торкає пружну білу подушечку під вказівним пальцем.

— Що, мозоль? — запитує Чубчик.

Маленький мовчить.

— Дурень ти. Хочеш, навчу? Втомишся, веди весло ось так,— Чубчикова долоня горизонтально пропливла перед очима.— Ніхто не помітить, і не видихаєшся. Відпочинеш — знову веслуй. Ех ти, трубач! — Чубчик підморгнув: знаємо, мовляв, що до чого...

Значить, здогадався. Здогадався, звідки труба. Не забув, як до піонерської разом ходили...

І навіщо Маленький покликав його тоді з собою! Одному треба йти було. Але Чубчикової поради він усе ж послухався.

В наступному заході Маленький опускав весло у воду і виймав його без всякого опору. І майже відразу вибився з ритму.

Капітан крикнув йому:

— Маленький Петров, рівніше, рівніше!

Боцман Ленц скося подивився:

— Не сачкуй...

Чубчик сказав у спину тихо, єхидно:

— Ай-я-яй...

Маленький щосили наліг на весло. Біла подушечка під указівним пальцем лопнула.

Але болю він не помічав. Спиною відчував посмішку Чубчика.

А потім сонце пішло на спад, і щось таке повіяло з півночі, не вітер ще, а лише його подоба, тінь. Але спітніле, гаряче обличчя відчуло на собі цю тінь, і всі закричали:

— Вітер! Вітер!

Капітан наказав поставити вітрила, і почався дивний рух по присмерковій гладіні води, коли незрозуміло, чому шлюпка пливе.

Вітру нема, хіба це вітер — ледь зачіпає обличчя і навіть не сушить його...

Маленький лежить між банками, руки за голову, посмоктує цукор, виданий боцманом Ленцом, і слухає глухе тікання в долонях.

— Радій, Маленький Петров, вітер наш,— каже капітан.— Ще вибрати шкоти!

Радіє капітан. Показує міцні свої жовтуваті зуби. Радіє Каштанов — струшує чубком, насвистує, сидячи на носі.

Радіє боцман Ленц — тримає на кермі міцну руку. Радіє Чубчик — порпається в своєму рюкзаці, дістає піріжок домашнього печива, нікого не пригощає, голосно жує.

Радіє круглощока дівчинка Айна, яка сидить на носі другої шлюпки. Ось пісню заспівала, а слів не зрозуміти — по-естонськи вона співає.

І навіщо капітан узяв дівчинку в похід — незрозуміло...

Стьопа теж, звичайно, радіє. Не кожному й не кожного дня довіряють командувати шлюпкою.

Усі радіють довкола. Один тільки Маленький Петров не радіє. Чубчик здогадався, звідки труба. Піде тепер плескати. А ще — скоро мати повернеться з фабрики і знайде на столі його записку. Що далі буде — важко й уявити. Де вже тут радіти.

...А потім виступив із присмерків високий берег. У напівтемряві застукали сокири.

Ставили намети.

Маленький Петров, напівсонний, скучний, блукав поміж соснами. Тільки на мить він пожвавішав, коли з пагорба, з хутора, днювальні принесли важкі відра з молоком з-під корови, яке ще парувало. Молоко забіліло в темряві, ніби засвітилося зсередини, і над молочним кругом збилися комарині зграї.

Маленькому зачерпнули повну квартиру, і він пив молоко, заїдаючи хлібом, а потім поплівся у намет, заліз, не роздягаючись, у спальний мішок і, зігрівшись, поринув у темний-темний сон. Над ним скрипів високий сосновий бір, а на хуторі тільки під ранок угамувалися собаки.

Розділ восьмий

КОЛИ ВСЕ ЩЕ СПИТЬ

Маленький прокинувся тому, що душно йому стало в мішку й тісно. Він хотів уві сні руки розкидати, як удома, а це в мішку не виходить. Сон і порушився.

Коли він розплющив очі, в сутінках вологого намету спочатку й не роздивився нічого. Дихання, пара, хропіння... Доторкнувся до покрівлі, а брезент мокрий. Дощ був...

Він став обережно вилазити з мішка, щоб нікого не розбудити, і все-таки штовхнув сусіда — той забубнів уві сні, заскиглив, як цуценя, й знову заснув. Маленькому неспокійно стало, пригадалась домівка, та так усе виразно перед очима: двері в палісадник відчинені, на порозі мати сидить, босонога, в хустці, притулилась до одвірка й гладить сусідську собачку Пульку, а та скиглить і морду ховає матері в коліна. Цуценя ще... Мати посміхається й кличе очима його, Маленького, а він з футболу прибіг, штанина розірвана, думав — попаде зараз! Штанину рукою прикрив, неначе колінце чуває. А мати: «Дивись-но, Пулька до мене прибігла. Самоскид проїхав, вона злякалась і до мене... У-у нерозумна...» Під ці слова Маленький хотів непомітно пройти в сні, але мати йому: «Куди, паршивець, підлогу вимила, скидай чоботи!..» І правда, підлога чиста, з лугом вимита, блищить, доріжки лежать до самої кімнати й далі. А запах... Цей запах чистої, ще вологої підлоги зараз проник у Маленького, як ковток холодної води. Звідки він узявся? Вологою пахне в наметі, дощ пройшов — от і все...

Маленький придивився, де дверці, відстебнув їх і вибрався надвір. Його охопила ранкова свіжість, прохолодно стало. Оглянувся. Всі чотири намети

стоять поміж соснами, на пагорку. Один погано напнутий, від нічної води весь провис, ціла калюжа на брезентовій покрівлі. Під горою, біля самих шлюпок, багаття горить. На перекладах відра парують.

Усе ще спить, але вже готове прокинутись, тільки чекає чогось, чиєїсь руки, голосу веселого, щоб розштовхав, розбуркав, і покотився тоді новий день з усіма його несподіваними-негаданими новинами.

А поки що тихо.

На соснових голках краплі повисли. Маленький підійшов ближче, придивився. Підвішена до соснової голки, перед ним погойдувалася зелена кулька. Там, у кульці, були і намет, і трава, й сіре небо, й він сам з головою своєю головою. Все це, вміщене в прозору горошину води, погойдувалось у ній, переплетене тонким павутинням гілок. Потім чорна загроза пролетіла крізь краплину. Маленький оглянувся: ворона. Низько між соснами прошуміла. Він торкнувся до краплини, обережно, ледь-ледь. Вона спочатку потяглася за його пальцем, ніби приклеїлась, і тут же зчезла. Пропала геть, розлилась, перетворилась у звичайну гладеньку воду. Маленький подивився на свій мокрий палець, і йому знову стало прохолодно.

Він підійшов до багаття.

— А, Маленький прокинувся,— сказала дівчинка Айна. Вона відвернулася од димного багаття й витерла сльози.

Як бачиш, прокинувся. А ти куховар, повертайся, куховарська команда... І чого капітан її взяв?

— Ти, Маленький, подай сіль! Та не в тому мішку, в смугастому! — крикнув йому хлопчик на прізвище Кошельков, на прізвисько Кошельок. І Айна, й Кошельков — обоє із Стьопиноного екіпажу.

Легше, не командуй, теж начальник. Захоче — подасть сіль, а захоче — не подасть...

— Ех, каша — чудо! — хрипло закричав Кошель-

ков, кинув у відро жменю солі й став мішати ополоником, кашляючи й плюючись од диму.

— Маленький, у тебе комар на лобі,— сказала Айна.

А їй яке діло. Лоб його. Захоче — вб'є комара, не захоче... Маленький ляснув себе по лобі, подивився на руку, витер кров об штани.

Айна усміхнулась. Він хотів знайти в її усмішці щось образливе для себе, щоб розізлитися по-справжньому, але не зміг. Айна усміхалась — як сонце світить, як вітер віє, як річка тече. Спробуйте уявити собі річку, яка не тече. Це вже не річка. Отак і Айна. Її важко собі уявити без усмішки. Це, звичайно, не означає, що вона усміхалась без упину. Просто усмішка виявляла найголовніше в її натурі.

Кошельков дістав із кишені капітанового годинника на товстому срібному ланцюжку, виважив його на руці, далеко відставивши убік, і сказав:

— За п'ять сьома. Пора.

І Айна, яка до того часу заплела свої коротенькі кіски й вони стирчали тепер гострими різками обабіч її добродушного обличчя, Айна сказала:

— Маленький, зіграй підйом. Та голосніше.

Наче він і сам не знає. Може, він заради цього й устав так рано і стоїть тут, провітрюється, потрібної хвилини чекає. Він сам знає — що коли...

А ноги його були вже на середині гори, і звідти летів униз його голос: «Зараз!»

Розділ дев'ятий

БАЧУ ВХІДНИЙ БУЙ

— Маленький Петров! — закричав капітан. — Ану візьми прапорці, передай Степанові: «Триматися берега!..» Хоча, ні, Ленц, давайте ви.

Капітан подивився на Маленького мимохідь, не зупиняючись, і була в цьому погляді недовіра, чи що, або й досада: «Ану його. Загримить за борт, клопоту не збудешся...»

Ленц став спиною до вітрила, зняв кашкета, помахав. На Стьопиній шлюпці прийняли виклик.

— Швидше, Ленц! — підганяв капітан.—Швидше!

В Ленца на шлюпці цілковитий порядок. Вітрила метеликом поставлені, фок винесено вбік веслом, щоб увібрати більше вітру. Високо задерши широкий ніс, шлюпка мчить, розтинаючи хвилі. Капітан за стерном. Каштанов — той, що дивиться вперед.

«Відпрацьовуємо повороти»,— прийняв Ленц повідомлення з другої шлюпки. І в ту ж мить усі побачили, як вона круто звернула в озеро.

— От халамидник Єр'омін! — розсердився капітан.— Які можуть бути повороти!.. Ленц, сигнальте: «Негайно йти до берега!»

— Не відповідають, товаришу капітан! — скоро повідомив Ленц.

Те, що діялося з другою шлюпкою, було й справді незрозуміле. При такому шквалістому вітрі й хвилюванні суворо наказано йти вздовж берега, а Стьопа взяв ще мористіше.

Капітан схопив ракетницю, вистрелив. Раз, другий, третій. Сигнал: «Рубати рею, одягти рятувальні пояси, йти до берега».

Всі дивились туди, де на тлі низьких хмар, напереріз їм, вузьким клином рухалося вітрило. Воно ставало дедалі менше, а потім і зовсім зникло.

— Слава богу, зрубав рею,— пробуркотів капітан і зітхнув полегшено.— Каштанов, беріть бінокль, шукайте вхідний буй. Тут має бути острів Рибачий.

Капітан дістав із кишені карту, хотів розгорнути на колінах, але вітер вирвав карту з рук.

— Ану, Маленький, допоможи. Так, тут Рибачий. А ми тут, приблизно...

«Чому ми відпливаємо? — не розумів Маленький. — Чому не пливемо на допомогу Стьопа?..»

Капітан, примружившись, дивився вперед і кашкета, щоб не здуло, на самі вуха насунув, комір підняв, один ніс стирчить.

— Товаришу капітан! — крикнув Маленький.

Капітан повернувся до нього. Обличчя червоне, мокре.

— Товаришу капітан, як же Стьопа? Як же він?..

Капітан дивився на Маленького з досадою, неначе він задав геть не варте уваги запитання. Та ось і Каштанов занепокоївся:

— Тсваришу капітан, може, попливемо до них?..

— До рибалок пливемо, по допомогу! — крикнув капітан навпроти вітру, а Каштанову зокрема: — Уважніше, Каштанов! Шукайте вхідний буй!..

Праворуч низький берег, ліворуч — усе ті ж шалені хмари, а за бортом... Маленький Петров боявся дивитись у чорну воду, що вирувала за бортом. Його нудило. «Скоріш би, скоріш... Що там з ними зараз?..» В його уяві поставали картини одна страшніша за іншу. І він з тривогою дивився на капітана.

— Бачу, здається! — це Каштанов.

— Здається не треба, — відгукнувся капітан, — дивіться краще.

— Бачу піраміду й кулю нагорі!

— Оце інша річ, — сказав капітан.

А Маленький нічого не бачив, тому що сидів на кормі й очі його впиралися в напнуту поверхню вітрила.

— Готуйтеся до повороту! — сказав капітан. — Зараз увійдемо в фарватер. Далі буде канал, а пристань у них у бухті.

— Усі на правий борт! — скомандував боцман Ленц. Над головою в Маленького просвистіло вітрило, шлюпка нахилилась і, зробивши широке півколо, помчала в напрямку острова, який відкрився очам

так зненацька, немовби він виринув з глибини озера. Вхідний буй погойдувався далеко за спиною...

Канал був штучний, у піщаних берегах його чорніли сотні круглих отворів. Закінчувався канал широкою бухтою. Біля входу в бухту — пристань на палях, біля пристані шаланда, а далі, в глибині бухти, — цілий ліс щогл.

На шаланді троє рибалок у чорних плащах з каптурами. Як по команді, вони обернулись до шлюпки. Капітан схопився за борт шаланди, перекинув ногу. Слідом за капітаном на шаланду стрибнув Каштанов.

Маленький Петров подумав, що капітан поверне Каштанова, але той тільки крикнув:

— Бінокль мені! Ленц, швартуйтеся тут!..

І шаланда, залишивши в бухті хмару смердючого диму, заторохтіла в напрямку озера.

— А ти, Маленький, молодець, — тихо сказав боцман Ленц, — я думав, нудитиме тебе. Колька твій, між іншим, теє... Хитавиці не витримує.

...Скільки часу простояли вони на вітрі, мовчки дивляючись у порожнє горло каналу, — Маленький не знав. Може, півгодини, а може, годину... І коли, нарешті, біля входу в канал з'явилася чорна рибальська шаланда, а за нею мигнула тонка щогла Стьопиної шлюпки, Маленький, Ленц, Чубчик і всі інші, не змовляючись, закричали «ура», та так, що сотні ластівок вилетіли із круглих своїх нір і давай стригти повітря при самій воді.

На борту шаланди стояв капітан. Обличчя в нього було сіре, очі запали. Поруч Каштанов.

Стьопина шлюпка тягнулася за шаландою на буксирі. На шлюпці всі вичерпували воду — хто чим. Айна — черпаком, Кошельков — кедами... Один Стьопа сидів на кормі без діла. Сидів, похмуро втупившись собі під ноги.

Побачивши на березі своїх, Кошельков закричав,

трясучи важким оберемком глянцевого темно-зеленого водорослей:

— У морського царя були в гостях! Ото борода!..

Він хотів ще щось крикнути, але подивився на Стюпу й затнувся.

Розділ десятий

ПЕРША ПОМИЛКА ДРУГА ПОМИЛКА... ТРЕТЯ...

У коридорі острівної школи похмуро. Пахне сухим деревом і старою олійною фарбою. Між вікнами — торішні стінгазети. Маленький стоїть у другій шерензі, біля самої стіни. Обертається й читає в старій вицвілій газеті: «Що кому сниться? Захару Водолеєву сниться, що він яблука краде...»

Капітан ходить уздовж стіни. Взад-вперед.

— Рею зрубали, — каже капітан, — це правильно. А щогла? — Капітан зупиняється і дивиться у вічі Стюпі. — А щогла?..

Стюпа повторює жалібним голосом:

— А щогла...

— Ви що, Єрємін! Забули? Щогла теж вітрильність дає! Ось ваша перша помилка!

Капітан, зсугулювшись, ходить уздовж строю. Всі мовчки чекають.

— І що це ви затіяли — повороти відпрацьовувати? Я такого завдання не ставив!

Стюпа мовчить. Капітан зупиняється навпроти нього.

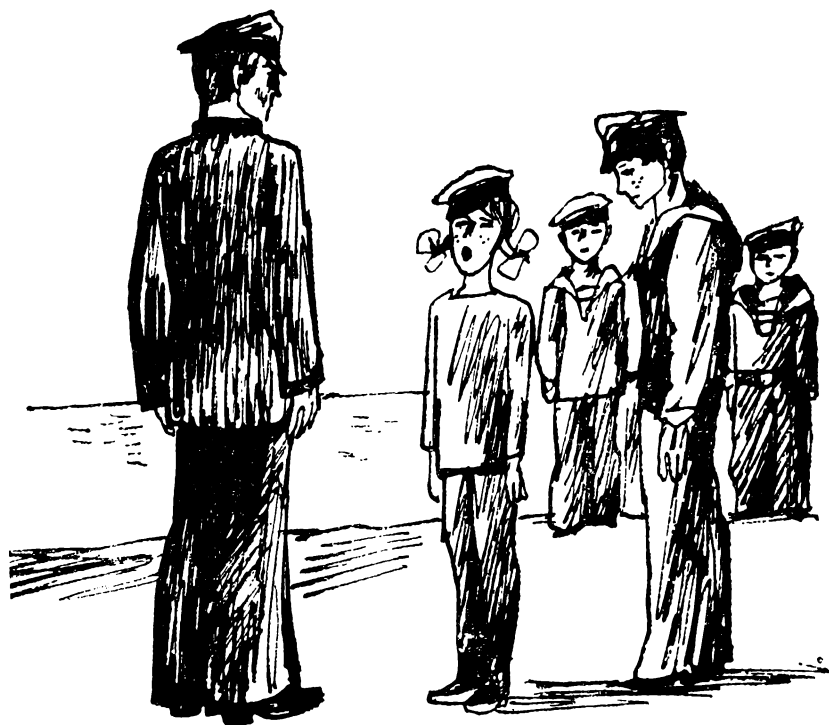
— А ніс? Ніс у хвилику заривався?

— Заривався...

— А чому?

— Перевантажений був...

— Ось і друга помилка! Велика прогалина у ва-

шій освіті, Брьомін! Боцман усе повинен бачити. А хто бачити не вміє, хай рядовим ходить. Правильно я кажу?

І раптом Айна:

— Можна мені?

— Чому не можна?..

Маленький просовує голову між Ленцом і Кошельковим. Ось Айна виходить — два кроки вперед, як належить, і стоїть у своєму тренувальному — цифра сім на грудях, кіски стирчать з-під мічманки.

— Я хочу сказати, товаришу капітан, що Стьопа, що він... Він нас духовно підбадьорював...

Хтось пирскнув, а вона стоїть, брови звела й суворо так дивиться на капітана. Капітан як загримить:

— У нас що — морський клуб чи духовна семінарія?! Га? Я запитую! Я всіх запитую!..

Западає прикра тиша. Маленький відчуває: Айна щось не так сказала, хоч і щиру правду. Він бачить, як вона сміливо, без краплі збентеження стоїть перед капітаном, і раптом пригадує, як одного разу навесні, проходячи вранці по Барикадній, почув за дощаним парканом: «Раз-два-три! Раз-два-три! Кюлю, не відставай!» Він тоді підійшов ближче, заглянув у двір. Там, спиною до нього, стояла дівчинка в тренувальному, кіски сторч, а перед нею у кумедних позах троє хлопчаків. Старшому років сім, не більше. «Пропелер крутиться!» — сказала дівчинка й завертіла руками — спочатку вперед, потім назад. Хлопчики старалися щосили. «Літак пішов на посадку!» Руки в боки, присіла, руки вниз... Хлопчаки теж. Маленький узяв тоді грудку землі й жбурнув дівчинці в спину — просто так, задля сміху. Вона обернулась, але обличчя її він уже не бачив — утік уздовж паркана.

А зараз був чомусь упевнений: те дівчисько — Айна.

Капітан дивиться з-під густих своїх брів на Айну й гмукає: от, мов, заступниця знайшлася!..

...А за стінами вітер, такий самий густий, як уранці, і якщо стихає часом, то тільки тому, щоб набратися сил у відкритому озері й знову кинутись на острів, на селище, на стару школу, де мох вилазить з-поміж колод, як вата з пропаленого ватника.

І тут Каштанов, з посмішкою, ніби жартуючи:

— Товаришу капітан, а Стьопа не винний.

— Тобто як?

— Це я його підбив. Я йому вранці, перед виходом, кажу: «Глянь, Стьопо, хвиля яка! Слабó у відкрите озеро вийти і лавіровку зробити?» А він каже: «Б'ємось об заклад!» — і побилися...

Каштанов розводить руками й блискає до капітана

однією із своїх посмішечок. Але сьогодні капітана на це не візьмеш.

— Припинити, Каштанов!

— Товаришу капітан, ви що, не вірите? Запитайте в Ленца!

— Ленц? Ви теж бились об заклад?

— Ні. Я рознімав,— спокійно говорить Ленц.

— Припинити сміх,— кричить капітан.

І треба ж, щоб у цю непідходящу мить двері в школу прочинились, виткнулась кругла біла голова й голос співуче запитав:

— Коло-одкін тута?

— Я Колодкін,— відгукнувся капітан.

— Розпишіться. Телеграма.

Капітан розгортає телеграму, читає, ще раз читає, на вилицях з'являються жовна. Капітан підводить очі.

Він явно когось шукає. Ага, знайшов. Ну, начувайся, Маленький Петров!

— Маленький Петров, вийти з строю!

Маленький зіщулився весь. Він одразу відчув недобре, коли цей «Тута» про телеграму сказав. А далі почуття тривоги все росло в ньому й перетворилося в страх, коли капітан утупився в нього поглядом. Маленький сховав очі. Йому здавалося, що й сам він таким чином у безпеці.

— Подивися сюди, Маленький Петров! Ну!

Маленький почав підводити голову. Неначе камінням набита його вугласта голова з іжачком білявого волосся.

Нарешті голова підвелась, а очі бігають, не знають, на чому зупинитися, за що зачепитися. Ось зачепилися за гудзик на капітанському бушлаті. Блищить, клятий...

— Ну,— повторив капітан.

Очі підіймаються, як по крутих сходах, від гудзика до гудзика, до жорстокого підборіддя, вкритого

рудуватою щетиною, до твердих, обвітрених, мовби побурілих губів і щік, до короткого, м'ясистого носа, що замалий для цього обличчя, і, нарешті, до сірих очей-свердликів, які так і ввіткнулись у Маленького, так і засвердлили...

— Ось ти яка людина, Маленький Петров...

— А що Маленький зробив, товаришу капітан? Що в телеграмі? Прочитайте, га? — закричав раптом Чубчик.

— Ось ти яка людина...— повторив капітан, не звертаючи уваги на Чубчика.

Капітан говорив незвично тихо, й від цієї зміни в його голосі Маленькому стало страшенно тоскно. Краще б нагримав.

— А я, дурень, повірив. Через брата тобі повірив. А ти он який...

Маленький відчував, що капітан справді здивований, що він не прикидається, як інші дорослі, коли читають свою мораль, а справді прикро вражений і хоче зрозуміти, як це його обвели навколо пальця...

— При першій же можливості спишу на берег, відішлю додому. А поки що... Ленц! Три наряди поза чергою Маленькому Петрову!..

— Есть, три наряди!

— Товаришу капітан!..— виступив уперед Каштанов.

— Ні-ні, Каштанов, не просіть. Один, розумієш, при свіжому вітерцеві розгубився, мало шлюпку не перекинув. Другий під'юджував. Третій рознімав. А четвертий з дому втік. Не просіть. Це вже моя помилка. Я її й виправлю. А ви, Каштанов, більш за всіх за Маленького клопоталися — простежте, щоб листа матері написав. Ясно?..

Капітан шкрябає небрите підборіддя й ще раз говорить, але вже не сердито, а задумливо:

— Ось ти яка людина...

Розділ одинадцятий

І ЧАЙКИ СМІЮТЬСЯ З МЕНЕ

Сидить Маленький Петров на пристані й гризе олівець. Поряд хлопчик з місцевих ліг животом на поміст, опустив у щілину між дошками жилку й смикає — а може, клюне... Давно вже так лежить. Побовтає ногою, посвистить і знову втупиться в щілину. А що йому — листів складати не треба... Дорого дав би Маленький Петров, щоб так само повалитися на гарячих чистих дошках, дивлячись у зеленаву імлісту воду. Сонце просочується в просвіти між дошками, і вода вся розліняна в жовту смужку...

Підійшов капітан, постояв поряд. Маленькому зда-лось: він хоче щось запитати. І вже чув: «Ось ти яка людина...» Але капітан мовчки пішов.

Листів Маленький Петров у житті ще не писав просто через те, що справа до цього не доходила. А якщо ніколи листів не писав, то й не знаєш, як їх почати. Та й взагалі, нудьга смертельна — папір псувати. Хто любить листи писати, то це сусідка його по парті — Віка Диміцька. Її б сюди. Вона враз... Якось Маленький прочитав листа, якого Віка залишила на парті. Він починався так: «Дорогий незнайомий друже!» Три слова і всі незрозумілі: якщо дорогий — чому незнайомий? Якщо незнайомий — чому дорогий?..

«Море! Найдужче за все у світі я люблю море! — писала Віка. — Все моє життя вміщується в це слово. Море. Його не можна описати словами! — Знаки оклику Віка прямо-таки малювала. Красиві — не надивишся. — Прибій обіймає мої ноги! — читав Маленький далі. — Він летить на мене тисячами діамантових бризок! Мені здається, що чайки сміються з мене!» — «Здорово закрутила про чайок», — подумав він тоді.

Маленький Петров добре запам'ятав того листа, навіть папір запам'ятав, гладенький, лискучий, і почерк — з нахилом у заборонений бік. Усе запам'ятав. Дивний це був лист, неначе з книжки списаний, невідомо до кого, про що... «Море! — прогугнявив він тихо, коли почався наступний урок. — Море! Яке чудове воно! Чайки сміються з мене!»

Так, Віка зараз умить склала б цього триклятого листа.

— Ну як, Маленький, написав? Давай подивлюсь!..

Це Каштанов. Утретє прибігає на пристань. Він уже встиг у село збігати, цукерок купити, викупатися. Стоїть перед Маленьким — засмаглий, худорлявий, ребра після бігу так і ходять ходором. Нахилився, а з мокрого чуба — крап, крап — на папір.

— Ну, ти даєш! Листа написати не може! Пиши, диктуватиму: дорога матінко... Гарзд, мамо, все

одно. Знак оклику. З нового рядка. Відступи трошки. З великої літери. Пише твій син... Вибач мені, кома, що я поїхав, не попросивши дозволу. Крапка. Море владно кличе мене... Чого дивишся? Пиши: море владно кличе мене...

— І чайки сміються з мене,— сказав Маленький.— А що, Каштанов, залишить мене капітан чи додому відішле?

— Залишить! — недбало кинув Каштанов.— Ну, пиши швидше. Набридло мені з тобою морочитися... Море... владно... кличе...

— Іди ти,— сказав Маленький Петров.— Сам напишу.

— Давно б так! — зрадів Каштанов.— Біжу купатися. Водичка — чудова!..

Маленький рішуче схилився над блокнотом.

«...що я поїхав, не попросивши дозволу. Я думав, ти мене нізащо непустиш. Більше так я ніколи не буду. Тільки баті не кажи. Живемо помаленьку, заробив три наряди. До побачення... Кольці привіт. Я навчився веслувати...»

Маленький ще подумав-подумав, погриз олівець і, тяжко зітхнувши, дописав: «Цілую тебе».

І все. І ні слова про головне. Про капітанове рішення, про повернення додому. А що як і справді залишить.

Розділ дванадцятий

ХОБІ КРИВОГО ТОМПА. РОЗПОВІДЬ КАШТАНОВА

— А от смішно,— сказав Каштанов,— ми якось у ідальні весь хліб з'їли.

— Як це — весь?

— А отак — весь!

— А навіщо? — запитав Маленький Петров.

— Обіду довго не приносили. От смішно, га?

— Це що,— сказав Стьопа.— А ми з Петуховим— пам'ятаєте Петухова? — ми з Петуховим раз в Ермітажі заблукали, у Зимовому палаці...

«Де вони тільки не були,— заздро подумав Маленький Петров,— і в Ленінграді, і в Москві...»

— Здорово заблукали! — повторив Стьопа.— На шикування запізнались, прочухана заробили...

— А ось смішно,— сказав Кошельков і сам перший засміявся.— От смішно: ми раз шлюпку на берег витягуємо, а канат гнилий...

— Ну? — сказав Маленький Петров.

— Що ну? Що ну? — розсердився Кошельков.— Канат гнилий, ось тобі й ну!

— Це все дурниці,— сказав Каштанов, підкидаючи у вогонь просмолену дошку. Смола розплавилася, закипіла дрібними блискучими пухирцями, тріск пішов навколо.— Це все дурниці. А чули, що з нашим капітаном у Рибецьку було? Про Кривого Томпа чули? Ні? Ну, ви ще салаги...

...Скільки разів у давніші часи, коли шлюпки вирушали в плавання, а Маленький Петров залишався на березі й махав, махав їм рукою, чи коли поспішав по дзвінких плитах Ратушної і вичікував: ось зараз із-за рогу з'явиться червона покрівля Палацу піонерів, потім — хвіртка, потім — двері, і в тихому присмерку клубної кімнати підведеться назустріч сутулувата постать у потертому кітелі... Скільки разів тоді мріяв він про таку ніч, про таке велике вогнище, яке от-от одірветься від землі, й полетить-загуде по небу багатокрилим птахом... І ось — є ніч, є вогнище, а він сам тут уже чужий. Його все одно що нема. Спишуть на берег, і ніхто за ним не пошкодує...

А Каштанов уже розповідав:

— Наш капітан раніше в Рибецьку працював, у порту, начальником охорони неначе. І там стали

судна пропадати. Спочатку шлюпки, байдарки, моторки пропадали — дрібнота всяляка. Потім рятувальний катер пропав у ДТСААФ, новенький зовсім. Згодом глісер. А після морський буксир.

Гвалт зчинився — на все місто! Міліція цілий день шурує, шукає злодіїв, а вночі знову пропажа — землечерпалка зникла! Вранці роботяги прийшли, а землечерпалки нема... Викликає капітана начальство: «Чого ж ви, це саме, товаришу Колодкін, погано порт охороняєте? У вас із-під носа кораблі тягнуть! Наводьте порядок, бо...»

Капітан охорону посилив, додому не ходить, у себе в кабінеті ночує, щоночі сам пости перевіряє.

А в цей час приходить у Рибецьк трансатлантичний лайнер «Вікторія», порт приписки Нью-Йорк. Прийшов, пришвартувався, як належить.

А о двадцять четвертій нуль-нуль капітан, як завжди, виходить із кабінету — перевіряти пости. Іде по пристані — що таке?.. Вартовий спить! Притулив-

ся до ліхтарного стовпа й хропе. «Ах ти п'яниця! — думає капітан.— Халамидник!» Підійшов до вартового — за плече. Той спить. Капітан понюхав — спиртним не пахне. Цікаво, думає, в чому ж річ?.. Штовхав, штовхав, ніякої користі. Пішов далі. Йоліці-палиці, другий теж спить! Третій! Четвертий! Усі вартові сплять! Капітан думає: «Тут щось не так...» Ступив на причал, іде навшпиньки, у тіні... Попереду «Вікторія»... Вогнів мало. Тихо. Раптом бачить: якийсь чоловік наближається до трапу. Капітан слідом. Чоловік підходить до вахтового, кладе йому руку на плече... Вахтовий захитався, позіхнув, голову на груди звисив і захропів. Тут чоловік повертається, і капітан бачить: Кривий на одне око Томп! Касир із портової бухгалтерії! Одноокий Томп!..

Капітан кричить: «Томп!» — і до трапу. Підбіг, простягає руку, хоче схопити Кривого Томпа — удар! — капітан падає. Скочив на рівні, кинувся на Кривого Томпа, схопив його, тягне на причал, а той прийомчиком — раз! раз! — капітан знову падає, на силу підіймається, в голові туман, бачить: Кривий Томп вибігає по трапу, трап зникає на борту «Вікторії», Кривий Томп дивиться на нього з борту, зловісна посмішка грає на його блідих губах, безшумно повзуть із води якорні ланцюги... Не засвічуючи вогнів, «Вікторія» відчалює від причалу й зникає у нічній імлі...

Вранці капітан прокинувся у себе в кабінеті, за столом.

Розплющив очі: в кулаці в нього затиснута чорна пов'язка одноокого Томпа! Оксамитова така пов'язка з кругляшом для ока.

Капітан до вікна — «Вікторії» біля причалу нема! Вибіг у коридор, розчинив двері в бухгалтерію, а там Кривий Томп сидить. Крутить свій арифмометр, а ліве око — якого нема — лейкопластирем заклеєне... «Здрастуйте, — каже, — товаришу Колодкін, доброго

ранку, гарна погода, бажаю успіху, будьте здорові...» По-всякому знущається, а капітанові — що? За руку не схопиш. Пов'язку пред'явити? Скаже: «Не моя».

А в місті вже цілий скандал — міжнародний конфлікт! Лайнер пропав, з усією командою! Це вам не жарт. Радіо, преса — на весь світ! Ноти урядові, порт оточений, літаки-розвідники над морем кружляють, водолази по дну бухти повзають, начальства наїхало!..

Викликають вартових — вартові нічого не пам'ятають. Викликали капітана. «Нічого не бачив, нічого не знаю...» — «Ну, як,— думає,— я скажу про цього Томпа, ніхто ж не повірить. Скажуть, з глузду з'їхав Колодкін. Начитався детективів і з глузду з'їхав».

Геть капітан засмутився, пішов у кафе. Він у нас непитущий, а тут думає: «Випити, чи що, з горя...» Сів за столик, а його хтось за плече торкає. Обернувся — Кривий Томп!.. «Можна,— каже,— я поруч сяду? У вас вільно?...» Сідає. Й починає розмову. «Ви,— каже,— вибачте мені, ради бога, я вас, здається, зачепив нещодавно. Я не хотів, так вийшло. Але ви,— каже,— теж міцний дядько. Здорово мене тримали, навіть пов'язочку зірвали... Довелось от заліпити тимчасово пластирем...»

Капітан думає: «Може, сон?» Ущипнув себе: «Ні». Офіціант підходить, замовлення бере. «Ні, не сон». — «А я,— каже Кривий Томп,— хочу вам приємне зробити. В мене є чудова колекція староримських монет, а ви нумізмат, я знаю, і ось хочу вам ці монети подарувати...»

Капітан думає: «Захворів я, чи що? До лікаря треба піти завтра...»

«Ви мені пов'язочку віддайте,— каже Кривий Томп,— вам вона навіщо? Викинете й годі. А мені пам'ять — матінка-покійниця шила. Й ходити мені

з пластирем непристойно. Адже вона у вас з собою, пов'язочка? В штанах напевне? В лівій кишені?..»

«Ну й ну,— думає капітан,— усе точно. Звідки він знає?..»

«Вгадав? — сміється Кривий Томп.— То-то ж... Ви щодо монет не майте сумніву, ось, будь ласка...» — Дістає із кишені мішечок, висипає на стіл монети, підсовує капітанові. Капітан дивиться. Імператори... Цезарі всілякі... «Беріть,— каже Кривий Томп,— ваші...» Капітан мовчить. Кривий Томп запитує: «Вважаєте, мало за ганчірочку? Добре, додам землеробку. Цікавий, звичайно, екземпляр і єдиний у моїй колекції, та гаразд, дідько з ним...» А капітан думає: «Невже я захворів? Чи ми обидва з привітом?..»

«Небезпечна ви людина,— каже Кривий Томп,— бачу, не продешевите. Гаразд, даю на додачу байдарочку».

Капітан мовчить.

«Незговірлива ви, вперта людина,— каже Кривий Томп,— ну, гаразд. Даю на додачу цю чортову посудину — «Вікторію». Утримувати мені її все одно страшно важко, одне прибирання чого варте... Беріть «Вікторію», Колодкін, і не думайте, що я жмикрут. Тільки, знаєте, одна умова: дістаньте мені криголам. Такий, що був у вжитку, старенький, який завгодно. Дістанете, Колодкін? Та що ви мовчите!..»

Капітан думає: «Ну чим я ризикую? Абсолютно нічим. Поставлю і я свої умови...» «Ні,— каже,— я на це не згодний». — «А які ваші умови?» — запитує Кривий Томп.

«А ось які,— каже капітан,— усі судна повернути в порт. До єдиного. І великі. І дрібні».

Кривий Томп аж плямами взявся. «Ви,— каже,— жорстока людина, користуєтеся моєю слабкістю. І що пам'ять старенької матері для мене понад усе. Гаразд,— каже,— я згоден. Тільки вже вибачте, без ганчірочки ніяк не можна...»

Капітан думає: «Хитрий ти, братику, але і я не дурень...» І хитає головою: ні, мовляв, я не згодний. «Розумієте,— каже тоді Кривий Томп,— тут технологія така, ганчірочка мені обов'язково потрібна. Дайте хоч би потриматися...»

«Потриматися, це інша річ»,— думає капітан, намотує один кінець ганчірки на вказівний палець, а другий кінець через стіл подає Кривому Томпові. Кривий Томп за кінець ухопився, щось бурмоче, на ганчірочку дме... Шкурунку хліба посолить, пожував, запив водою з графина й каже: «Порядок. Кораблі на місці». — «Поїхали в порт,— каже капітан,— перевіримо». — «Ні,— каже Кривий Томп,— мені на все це прикро дивитись. Настрій зіпсується. Ви краще подзвоніть по телефону».

Капітан набирає, кличе свого заступника, а той як крикне у трубку: «Дива, товаришу Колодкін! Усі кораблі на місці! Всі до єдиного! Диво морське...»

Капітан подивився на Кривого Томпа, а той чомо так посміхається й руку простягує по пов'язку. «Спасибі»,— каже й за двері. Більше капітан його ніколи не бачив.

— Ех! Даремно пов'язку віддав!—сказав Кошельков.— Дулю матимеш!

— Велика прогалина у твоїй освіті, Кошельков! — сказав Каштанов.— Наш капітан — людина морської честі. Сказав — усе. Після цієї історії капітан звільнився і виїхав з Рибецька. До нас.

— Чому? — запитав Маленький Петров.

— А нудно йому там стало.

— Як це — нудно? — не зрозумів Маленький.

— Без нас нудно,— сказав Каштанов.— Гаразд, годі теревенити. Спати час. Маленький, ти перший вахтуеш. За шлюпками наглядай. Кошельок тебе змінить.

Розділ тринадцятий

ЦІННА ІНІЦІАТИВА

На чужому березі вночі все тривожно: світло, звуки, запахи. Чавкає вода під берегом. Скриплять, наче качки, жаби. Тягне звідкись солодкуватим запахом гнилої риби. А до всього цього ще й темрява — тисне на плечі, густиться за спиною. І людина тупиться до вогнища й підкидає у вогонь хмизу, щоб тріщало голосніше, розполохувало темряву. А темряву населяє всіяка чортівня. Там завзято скрегочуть якорні ланцюги, важко дихають у сутичці люди, і, куди не повернешся,— скрізь напливає величезне, в цілу ніч, бліде обличчя з чорною пов'язкою навскоси...

Маленький Петров відробляє сьогодні свій перший наряд — стереже шлюпки. Поряд, біля низького чарника, стоїть намет. Там сплять змінники — Ко-

шельков, Стьопа, Каштанов. Інші ночують у селищній школі.

...Мимо — від селища до пристані — пройшли в темряві люди. Заговорили, засміялися. Чутно було: щось котили, тачку чи візок. А дійшовши до пристані, несподівано разом загаласували, залаялись.

По кроках Маленький зрозумів: ідуть до вогнища. Хотів хлопцям крикнути — язиком не повернути. Хотів у куці — ніг не підвести.

У світло вогнища ступив бородатий рибалка у ватнику й чоботях із закатами. Чоботи хлюпали, зачіпаючи один за одного.

— Малий, чиї шлюпки?

— Наші...

— Куди пливете?

— На Старгород.

— Пóвітру вам довго чекати доведеться. Тепер південний вітер задув. Вважай, тиждень дутиме.

— На веслах попливемо,— сказав Маленький.

— Не звеслувати,— засміявся рибалка,— і кілів у вас, вважай, що нема. Заб'є хвиля. До теплохода чіплятися треба. Тут підійде зараз один, швартуватиметься, шлюпки відведи, чуєш...

Повернувся й пішов...

«Що робити,— подумав Маленький,— треба будити Каштанова.— Він подивився на намет. Тихо. Сплять.— А що, коли самому привести шлюпки сюди, прямо на світло вогнища?» Тут десь він бачив удень сосновий пеньок з вузлуватим корневищем. Біля самого берега бачив. От би й прив'язати шлюпки. І веслувати недалеко — метрів тридцять, не більше.

Маленький підкинув хмизу й побіг до пристані.

Рибалки курили, повернувшись у напрямку каналу. На помості поряд з ними стояв двоколісний візок. Маленький стрибнув у шлюпку, намацав носовий кінець. Ось залізна скоба, вбита в палю. А ось

і вузол. Маленький став смикати його, обмацувати з усіх боків, шукати секрет. Ленц в'язав, його робота... Руки швидко втомилися тягнутися вгору. Маленький чортихнувся й подумав: «Рубонуті б сокирою!»

Зверху, з помосту, долинуло:

— Чого кублишся?

Маленький змовчав і знову взявся за вузол.

— Єгоре, посвіти...

Спалахнув ліхтарик. Бородатий ліг на поміст, витягнув руки.

— Дай-но я. А вузол простісінський... І всього діла.

Рибалка кинув Маленькому кінець. Маленький взявся за весла й став повільно веслувати, прямуючи на вогнище. За кілька метрів від берега йому довелося сплигнути у воду — шлюпка далі не йшла. Тремтячи від холоду, він вийшов на берег і почав шарити руками по землі, шукати сосновий пеньок. Довго повзав, у яму з водою вскочив, забився боляче і, геть зневірившись, наткнувся на корневище. За в'язав кінець як довелось і — бігом назад.

Вибігши на поміст, він глянув у напрямку озера й побачив вогні. Зелений і червоний — бортові, білий — на щоглі. По відстані Маленький визначив, що пароплав ще не ввійшов у канал.

— Швидше, малий! — зустріли його рибалки.

Тепер справа пішла веселіше: Єгор світив, бородатий розв'язував, Маленький вставляв весла в кочети.

— Поїхав!..

Маленький одвеслував од пристані й знову подивився у напрямку каналу. Вогні наближались. Вони мерехтіли у нічному повітрі, за ними вгадувався міцний корпус корабля. На дорозі знову заторохтіли колеса, почувлись голоси:

— Івановичу, весь буфет скупити хочеш?

— Тобі залишу...

— Мені багато не треба...

Тут теплохід дав обережний гудок, і Маленький голосів більше не почув. Він веслонув сильніше раз, другий... Прив'язавши другу шлюпку, Маленький підійшов до згасаючого вогнища і тільки тут відчув, як тремтять у нього руки.

...А ночі ніби й нема. Дорогою йдуть і йдуть люди з візками, з тачками. На рибальських баркасах, які стоять щільною зграйкою в глибині бухти, засвітилися вогні. Там живуть зайшли рибалки. Вони прибули сюди з другого берега, де риба нині не ловиться, прибули план виконувати. План у них свій, окремий, і живуть вони окремо, на старих баркасах, у плавучих будинках, котрі пригнали з собою. Вдень по палубах бігають голозаді дітлахи, лопотить на вітрі білизна, в'ялиться риба, біля вогнищ куховарять жінки... Зараз звідти чути голоси й гуськом тягнуться до теплохода люди. А теплохід уже навис невідразною громадою над берегом. Маленький подивився на товстого капітанового годинника: час! Час будити Кошелькова. Та що там — усіх будити! Усіх!..

Уранці саяв білими надбудовами красень «Очаків». Співала гортанною мовою платівка на верхній палубі: «Бес-са-ме, бес-са-ме-муч-ча!..» Дорогою в селище сунули рибалки. Попереду — господар, у чоботях із закотами, з урочистим нерухомим обличчям, котить візок, у ящиках дзвякають пляшки. За господарем — дружина, в новеньких гумових чобітках, у квітчастій хустці. За дружиною — гості з матеріка, тісним галасливим гуртом. Пройшли, проїхали, прогриміли посудом... А слідом — інша сім'я, в тому ж порядку. Біля теплохода суєта, метушня, буфетник кричить із борту: «Громадяни, макаронів уже нема! Пива нема. Пшоняна каша є! Лимонад є...»

Каштанов тискає Маленького: «От так Маленький! Достойний товариш! І вузли розв'язав?» Стьопа

ляскає по плечі: «Молоток!» Айна мовчки усміхається. Капітан прискіпливо оглядає шльопки, торкає вузли, хмикає: «Два наряди відробив». — «Як два? Один!..» — «Ні, Маленький, як ти не тямиш, тобі один за два зарахували, радій, рідкісний випадок!..»

Днювальні приносять із селища ящик гарячих лящів — щойно з копильні. Гострий димок лоскоче ніздрі. Капітан довго водить трьома пучками над ящиком, ворушить пальцями, вибирає... Ось! Подав Маленькому — ПЕРШОМУ! Ну й лящ! Це річ! Темні боки блищать, як полив'яна глина. Іграшка — не лящ. Торкни, і розвалиться навпіл, виблискуючи білим духмяним м'ясом... «На, Маленький Петров. Проявив цінну ініціативу — отримуй найкрасивішого!»

Маленький переступає з ноги на ногу — гарячий лящ, обпікає! Маленький усміхається. Капітанська щока перед ним — свіжопоголена, міцна рожева щока, без єдиного порізу, комірець кітеля впааний у коричневу шию. Маленький усміхається капітанській щоці й вірить, вірить: після цієї ночі, після її страхів, після її роботи, після нагороди за неї — залишить, залишить його капітан!..

А капітан з-під долоні дивиться на «Очаків» і каже:

— Ось на «Очаківі» й поїдеш додому.

Розділ чотирнадцятий

НАРЯД ТРЕТІЙ. ПУЧОК ЦИБУЛІ

Чубчик — сачок. Від народження. Сачок надзвичайний. Ідуть вони, наприклад, з Маленьким до школи. Патякають про се про те. Біля самої школи Чубчик каже: «Гаразд, давай мій портфель». Ось так штука! Маленький і не помітив, як цілу дорогу ніс

обидва портфелі — свій і Чубчиків. А Маленький теж не простак.

Чубчикові обгортають зошити, приносять піріжки з буфету, бігають за нього в магазин... Чубчик — сачок від природи, а сачки від природи — артисти. Розіграють — і не помітиш, як пошиєшся в дурні.

Різні є роботи. На одних легше сачкувати, на інших важче. Наприклад, шлюпку тягти. Тут просто. Головне, кричи голосніше за всіх: «Раз-два, взяли! Навались!» І пихти дужче... Народу багато — приймуть за роботягу.

Відкрутитися від камбуза, від нічної вахти — нема більшого майстра, ніж цей Чубчик.

Та вже коли капітан прямо в нього пальцем ткне, Чубчик схопиться, виструнчиться, їсть капітана очима...

Ось і тепер — капітан зупинив на ньому свій палець.

— Чубарєв! З Петровим підете в селище. Купите цибулі. Ось гроші.

Маленький і Чубчик одночасно руки по гроші простягли, тільки Чубчик на мить швидше. Він своє діло знає.

Перший будинок у селищі — сільпо. Біля магазину колоди обкоровані лежать. На колодах діди сидять. На дідах — цупкі кашкети з картонними стрічками усередині. Діди у валянках. Курять, мовчать. А в сільпо галасують баби.

Чубчик каже:

— Слухай, Маленький. Я в хату зайду й стану розпитувати. «Цибуля є? Чому?» Торгуватися заведу. А ти в цей час чеши на город. Цибулі нарвеш... Ясно? А гроші ми з тобою...— Він кивнув на сільпо.— Цукерок купимо!..

Маленький не проти цукерок. Якщо цибулю роздобудуть, чому не купити цукерок. Одне тільки йому не подобається...

— Чому це я на город?
— Тому що ти не головний,— відповів Чубчик.
— Ти, чи що, головний?
— А гроші в кого? У мене.
— Схопив перший і радіє...
— Ти б і хапав, якщо спритний.
— Капітан сказав удвох, значить, усе вдвох...
— Слухай, Маленький! — закричав тоді Чубчик.— Тобі нарядів мало? Ще хочеш? Буде!..

Нарядів Маленькому вистачало. Промовчав. І пішов слідом за Чубчиком уздовж широкої селищної вулиці.

У першій хаті нікого. Замок висить, огорожа колючим дротом облутана.

У другій, навпаки,— народу надто багато. Мов комахи: бігають, бігають...

З третьої — жінка з рогаčem: «Ідіть звідсіля!»

— Несвідома,— зітхнув Чубчик і поправив мічманку.

Зате в четвертій хаті порядок. На ганку господар. Очі голубі, борода світла, шия мідна. Неначе десь його Маленький бачив. Знайоме обличчя... Поряд господиня. Молода, довгі сережки дзвенять у вухах. Укладають у ящики цибулю.

Ящики довгі, чисто-білі, із свіжої пахучої дошки.

А цибулі такої Маленький зроду не бачив. Перо довге, товсте, щедро зелене. Господар бере двома руками цибулевий кущ, обережно кладе в один бік ряд, в другий...

— Здрастуйте,— каже Чубчик.— От цибуля!

Господар сміється, показує міцні зуби, киває Маленькому:

— Здорово, малий...

Та це ж той самий рибалка, що допомагав уночі вузли розв'язувати!

— Цибульна трава як слід. У Старгород повеземо, на свято...

— На, покуштуй! — Господар простягує Чубчикові пучок пера.— Хліба дати?

— Ні, ми так...

Чубчик одділив пера Маленькому, а той уже здалеку вдихав аромат цибулі і вже слину ковтнув. Відкусив з хрумтінням — повний рот соку... Добре!

— Давай купимо,— шепнув Чубчикові. А Чубчик: «Чш-ш...» І голосно:— Спасибі за частування!

Стали йти, завернули за ріг, Чубчик і каже:

— Заходь праворуч, там грядка...

Маленький головою захитав. Та що він, Чубчик, з глузду з'їхав? У кого красти? Цей бородатий все одно що свій! Ні, так не можна...

— Чого стоїш?

— Не буду я...

— Не будеш? Трубу поцупив, а цибулю соромишся? Дурень! Цибуля — це й крадіжкою не вважається, все одно що яблука! А за трубу знаєш що буде?.. Притягнуть!

Маленький задихнувся. Так наче він біг щодоуху і знав, що дорога попереду вільна, а на ній зненацька, несподівано виростає стіна.

— Точно, притягнуть! — Чубчик склав пальці хрест-навхрест.— Що, гадаєш, ні? Це ж державне майно! Вони всі на обліку, труби ці, за окремим списком, зрозумів! А список у Москві лежить, у сейфі...

Чубчик примружив очі, губи випнув — лякає. Маленький, звичайно, не дурень, щоб усьому вірити, але одне він тямить: «За цибулю надають по шії кілька разів, і все. А за трубу — мало не буде. Збори влаштують — раз. Батька з матір'ю викличуть — два. Пояснювати примусять — три...»

— Ну, давай-давай, по-швидкому... — квапить Чубчик.

Маленький вирвав у Чубчика мішок.

...Гарно цибуля стоїть. Перо високе, гостре. Тільки мішок наставив, схопився за кущик — позаду хап!

Рвонувся — та ба, тримають міцно. Поруч Чубчик кричить: «Ай, боляче!» А господиня: «Злодюга нещасний, ось тобі, ось! Кириле, садови маричманів у сарай, я по їхнього начальника побіжу!»

Стусан — Маленький летить у розчинені двері носом у сіно. Чубчик слідом за ним, туди ж. Гримить засув, клацає замок. Чубчик схоплюється, бігає по сараю, мацає стіну, дивиться у щілину між дошками. «Ех, попались!..» — «Ну, все,— думає Маленький байдуже,— тепер уже напевне відішле додому капітан».

У безвіконному сараї сутінно, світло потрапляє мізерно, через діряву покрівлю. Щось у протилежно-

му кутку шумно зітхнуло, заворушилось, коротко мекнуло... А потім забилося у кутку, брязкаючи порожньою посудиною.

На вулиці почулись крики, голосні, різкі. Тупіт, нерозбірливий лемент, дрібний підскік... Ближче, ближче. А потім — міцний удар у стіну сарая — один, другий! Тріск тонкої дошки, сніп світла з вулиці, і разом з ним і стовпом золотого пилу в дірку вгвинчується — боже, та що ж це? — рогате, очі блищать, ніздрі роздуті, борода трясеться, сива, брудна...

— А-а!..— Маленький затулив очі руками, а коли відняв руки, страшне видіння зникло. Чубчик протискувався в пролом, дошки тріщали й скрипіли. Чубчик повторював: «Тікаймо, тікаймо швидше!»

Розділ п'ятнадцятий

ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ. РОЗПОВІДЬ СЕРЖАНТА ОСАДЧОГО СЕМЕНА

Вони бігли й бачили, як зловісно безлюдніє вулиця. Грюкали двері в хатах, перегукувались голоси: «Венько! Додому, шибенику! Григорій Іванович забере!..» — «Палажко, вила припаси, не дай бог, Григорій Іванович сунеться!..» — «Дідусю, Григорія Івановича не бачив?..» — «Побіг кудись...»

Біля сільпо натовп. Обступили міліціонера, гвалт стоїть — нічого не розібрати. Одне чути: «Григорій Іванович!.. Григорій Іванович...»

Маленький бачить: діло для них тепер безпечно, щось трапилось у селищі важливіше од пучка зеленої цибулі. Вирішив послухати, що говорять. Бачить, до міліціонера пробився недавній господар, голубоокий, смикає за гудзик і кричить:

— Семене, га Семене! Він у мене в сараї дошку виламав! Я думав, хлопчаки, дивлюся — Григо-

рій Іванович! Я його кілком уздовж спини, він тікати...

Маленький і Чубчик переглянулись: Григорій Іванович?..

Міліціонер знімає кашкета, витирає піт з високого, в залисах, лоба.

— Зараз, громадяни, зараз... Ти, Кириле,— каже він бородатому,— бери людей, вулицю прочеси... А ти, Кузьмо, гай... Здрастуйте, вчасно надійшли...

Маленький обернувся й побачив капітана. Міліціонер простягнув йому через голови рибалок довгу руку.

— Сержант Осадчий Семен, охоронець порядку,— вишукано відрекомендувався він.— А ви, значить, у поході? Гарна справа, ці-ка-ва...— Він так і сказав — «Ці-ка-ва» — по складах, у ніс, і теж вишукано. Як шпорами дзвякнув.— Хлопців старших не дасте мені на допомогу? Хулігана ловимо,— він підморгнув,— цапа, між іншим...

Тепер настав час описати сержанта Осадчого Семена, тому що зовнішність у нього заслуговувала на увагу. Він мав довгасте рум'яне обличчя, повні, дуже червоні губи, довгий, але в міру обличчя ніс; карі очі, а попереду них—модні товсті окуляри, єдині на все Рибаче, а можливо, й на все узбережжя від Усть-Віреї до Старгорода. Над верхньою губою його розмістилися чорні, прямі, як стрілочки, вуса.

Осадчий Семен дивився, як голуб — збоку, не повертаючи голови, і від цього мав значливий, трохи загадковий вигляд, а вся його підібрана постать, вся хватка й манери, здавалось, промовляли: «Я про тебе, любий, усе знаю. І дивитись мені на тебе нудно. Отож будь добренький, приставай до розмови».

Таким чином, погляд у Осадчого Семена був професійний. А вираз обличчя, якщо придивитися уважно,— філософський і добродушний.

— Ви, Петровичу, не уявляєте ситуації мого ста-

новища, — сказав він капітанові, коли вони познайомились. — Один я, як перст, один. Ось торік я відпочив так відпочив! Складав на історичний, у Старгороді. Прийняли на заочне. Вчитися ось тільки ніколи... — Осадчий Семен зітхнув. — Багато ще, Петровичу, всіляких пережитків... Гальмують дуже...

— Гальмують, — погодився капітан. — А що це за Григорій Іванович?

— Григорій Іванович? Унікаум. Болячка тутешніх місць. Якщо хочете, парадокс. Цап, одне слово. Окрім усього, розпалює релігійну фантазію деякої частини населення.

— А чого прозвали так?

— Тут ціла історія...

І сержант Осадчий Семен по дорозі до пристані заходився розповідати капітанові історію Григорія Івановича. Маленький і Чубчик слухали, ідучи позаду.

— Був у нас на острові чоловік один. На прізвище Квашнін. Рибалка нікудишній, вічно прогулював з причини алкоголю. Я його і на десять діб саджав, і на п'ятнадцять, і працюю лікував — усе даремне. До того дійшов — дружина на материк поїхала, корову повезла, дочки обидві у Старгород на будівництво подались... Гуртожиток там отримали, звичайно. А Квашнін один залишився. Ну й цап з ним. Треба сказати, цей цап краще од будь-якої собаки: роги наставить — у дім не ввійдеш.

А Квашнін продовжує свою діяльність. Сяде на перекошеному ганочку, обніме цапа й починає йому скаржитись: «Григорію Івановичу, Григорію Івановичу, одні ми з тобою, ні жінки, ні діток, порожній горщик...» А хто винний? Хто винний, Петровичу?

Я викликав Квашніна, переконував словом. Я так гадаю: людина повинна знати свої права і обов'язки. Ви як гадаєте, Петровичу? Я так гадаю.

Потім Квашнін і цапа свого продав на материк.

Той не хотів від'їжджати, що ти! Довелось Григорія Івановича в'язати. Зв'язали вони його і в сарай, а самі з новим господарем дома сидять, гомонять, так би мовити. Зненацька — гуркіт! Вибігають — а Григорій Іванович мотузки порвав, стіну вибив і помчав — на ділянку до Кирила Старова. Кізочка у нього там, родичка.

Впіймали. Зв'язали. Тепер уже дротом. Уранці на баркас — і прощай!

Квашнін скоро після того на материк поїхав. Кажуть, у лікарню опалювачем улаштувався. Спалить він лікарню, згадаєте моє слово, Петровичу!..

І ось навесні бачать наші рибалки таку картину. Підходить до пристані буксир, за ним баржа, а на баржі — власною персоною — Григорій Іванович! Буксир швартується, а Григорій Іванович від нетерпіння копитом б'є... За кілька стрибків досяг берега й помчав на знайому вулицю!

Уся народна дружина Григорія Івановича ловила. Спіймали, дістались до нового господаря. «Дайте спокій, — каже, — мені від цього цапа. Я, коли хочете, ще доплачу. Це не цап, — каже, — а виплодок якийсь...» Примусили усе-таки взяти. А як же? Твоя тварина — не смієш відмовлятися. Я так гадаю. Якщо кожен буде своє господарство де попало розкидати, що вийде? Ви як гадаєте, Петровичу? Я так гадаю: твоє господарство — бережи...

Через деякий час Григорій Іванович знову втік. Я думаю, новий його господар посприяв цьому. Випустив, одне слово. Подався Григорій Іванович навітьки. І слухайте: приїде на вокзал, стане на пероні й чекає. Пасажирський поїзд спокійно пропустить, а товарний — тільки зупиниться на мить — Григорій Іванович стриб на платформу й ту-ту... Вийде на полустанку, який сподобається, гуляє в незнайомій місцевості, по городах шастає, з козами знайомиться. А почнуть ловити — у таку агресію впаде, куди там!

А взимку ось що вигадав: хлопчаки заллють ковзанку на вулиці — так він розженеться, розкотиться на копитах і все націлюється кого-небудь з ніг збити. І що цікаво: за межі нашого району не виїжджає...

— А сюди як нині потрапив? — запитав капітан.

— Сюди? Одна версія — на «Очакові». Плавом не міг. Я гадаю, не міг. А ви як гадаєте, Петровичу?..

У цей час очам відкрилась пристань. Біля пристані — красень «Очаків», білосніжні надбудови, на трубі червона облямівочка, ніби пов'язка на рукаві у дружинника. На борту теплохода, спершись на поручні, стоїть начорно засмаглий чоловік у білому кітелі й мічманці з білим верхом.

— Здорово, Литвинов, — каже йому сержант Осадчий Семен, — ти що ж це, Литвинов...

— Ну, що я? — відповідає ледь насмішливо Литвинов.

— Ти навіщо мені Григорія Івановича привіз?

— Ми тварин не возимо. Не годиться.

— Ви їх не возите, зате вони на вас їздять!

— Не годиться тварин возити... А, Колодкін! — жвавішає Литвинов, помітивши капітана.

— А, Литвинов! — каже капітан і вітає Литвинова піднятою рукою.

— Та зрозумій же ти, Литвинов, — каже Осадчий Семен, — звідки йому взятися? Крім тебе, ніхто на острів не приходив...

— Слухай, відчепись, — каже Литвинов, — у мене й квитків на тварин нема. Не годиться. Відчепись, дай з людиною поговорити... Ну, як твоє нічого, Колодкін? Усе вожатиш? — Він киває на Маленького й Чубчика. — Все в походи ходиш?

— А ти все буфет по озеру тягаєш? — каже в свою чергу капітан.

— Слухай, Колодкін, іди до мене помічником. Я тебе візьму. Хоч завтра.

— Ні, Литвинов, спасибі. Я скоро в Рибецьк поїду, в управління.

— Здоров'ячко як?

— Чудово.— Тут капітан ніби згадав про Чубчика з Маленьким й різко повернувся до них.

— Чубарєв, цибулі купили?

— Товаришу капітан, не купили! Усі замкнулися, не достукатися...— Чубчик простягає капітанові гроші.— Я Маленькому кажу: «Давай насмикаємо самі», а він боїться.— Чубчик засміявся.

Викрутився Чубчик. Як завжди.

— Гарзд, Чубарєв... Слухай, Литвинов, ти куди ідеш тепер?

— На Старгород.

— Коли відчалюєш?

— Уночі...

Капітан піднявся трапом, підійшов до Литвинова й про щось деякий час розмовляв з ним, киваючи на хлопчаків. Чубчик штовхнув Маленького:

— Про тебе...

Розділ шістнадцятий

ДВОБІЙ

А до пристані раз у раз підкочують на велосипедах хлопчаки, доповідають Осадчому Семенові про стан справ, як доповідають полководцеві перед початком вирішального бою.

Відомості найрізноманітніші. То Григорія Івановича бачили у північній частині острова, біля голого каміння, де він начебто «воду копитом пробував, може, пливти зібрався...» То зовсім навпаки — в південній, де він стрибав повз жердини, виставлені по всьому берегу для просушки. То раптом опинився на заході і хрустів там безжалісними копитами по

цибульних полях. То, нарешті, на сході, де — стид-
страм, громадяни! — удерся за церковну огорожу й
по могилах, по доріжках, посипаних червоним піс-
ком і так гладенько заметених, що ані слідочка на
них, ані листочка, неначе хтось безтілесний пролітав
над ним з віничком... А цей, дідько рогатий, уявляє-
те, що накоїв!

І все це — за словами хлопчаків — найчистісінь-
ка правда.

Кошельков розмахує на березі сукуватою палицею.

— Я йому як дам між роги, він і не встане.

— Ой Кошельков, — каже Айна, — ти страшний.

— Був би наган, — каже Кошельков, — я б його
торох...

— Досить, Кошельков, — зупиняє його капітан, —
угамуйся.

Надходять усе нові повідомлення про лиходійства,
які чинить Григорій Іванович у межах острова. «Ого-
рожу зламав!.. Антену зруйнував!..» Сержант Осад-
чий Семен повертає до скаржника рум'яний про-
філь: «Та невже? Пригадую, давно в тебе теле-лед-
ве... Ремонт хочеш зробити за рахунок Григорія Іва-
новича?..»

Потім одна бабка заяву принесла.

— Прочитайте вголос, Петровичу, прошу вас, —
каже Осадчий Семен, — заморочився я...

Капітан бере заяву, відкашлюється, читає:

— «Начальникові сержанту Осадчому Семенові
Гнатовичу від громадянки Кукіної Тетяни... Прошу
вас, Семене Гнатовичу, вжити яких-небудь заходів
до цього цапа... що цей цап ходив бездоглядний, ніхто
уваги не звертав, і нахабно увірвався в сарай до Си-
лантьєва Василя й почав засікати кабана Силантьє-
ва Василя і ледве відігнали Силантьєва Василя від
нього, він пішов до Федорова Олексія, котрий теж
зламав огорожу, де стояла свиня, і теж почав ганя-
тися за нею, а потім удерся у сарай Кукіної Тетяни

і курей розігнав, которі були всі молоденькі курочки і хто де рятувався, і двох півників, так що Рукавичкіна Галя бачила всю цю історію, і ми його гнали, а він лізе бешкетувати і кричить по-звірячому, а я за цього цапа страждати не хочу, так як у мене семеро дітей і чоловік хворий, і ось свідки, що цап ходив бездоглядний і робив порушення громадськості тваринницьких птахів...»

— Нічого не зрозумів! — розсердився Осадчий Семен.

— І двох півників,— жалісно каже бабка,— і молоденьких курочок навіть...— Вона витерла очі різком чорної хустки.

— А цап де, матінко? — запитує Осадчий Семен.

— Де ж йому бути, крімшньому... У мене на ділянці...

— А, чорт! Що він там робить?

— Та траву скубе. З козою моєю. Кажуть, товаришу начальник, крушити будете? Мені б м'ясяця...

Сержант Осадчий Семен вихоплює велосипед у хлопчика, який тільки-но під'їхав, і на ходу стрибає в сідло. Курява клубочиться по дорозі. Слідом з гиком і свистом мчать діти. Позаду дріботить бабка Кукіна Тетяна.

— І двох півників... І молоденьких курочок... Свідки є...

Маленький Петров пробився до самої огорожі. Тонкі березові паколи хитались під вагою юрми. Двір, огорожений будинком, хлівом, сараєм, утворив природну зелену арену, на якій мав відбутися двобій. Один його учасник скуб траву в товаристві білої кози, котра, переступаючи з ноги на ногу і струшуючи головою, всім своїм виглядом виказувала зверхність над іншими селищними козами.

Сам Григорій Іванович був прикро невеликий на зріст, але стояв на своїх коротких ногах твердо. Довга вовна звисала майже до землі брудними сірими

бурульками. Не підводячи голови, він зосереджено скуб траву, і борідка його моталася взад-вперед.

Сержант Осадчий Семен уже входив у хвіртку і причиняв її за собою... Маленький Петров штовхав хлопчача, який стояв поруч: «Дивись! Дивись!» Осадчий Семен, високо підіймаючи ноги, ніби ступаючи по скрипучій підлозі, підходить до Григорія Івановича. Сержант ішов так, ніби під ним залишалась вузьенька смужка землі, а навколо — вода...

Григорій Іванович повернув голову. Нижня щелепа його рухалась гвинтоподібно, штопором, наче він насилу вкручував усередину себе нескінченний болт. Конусоподібна морда, широкий міцний лоб, далекий погляд розкосих очей — усе разом виражало ліниве самовдоволення, яке межувало б із величчю, коли б не клапоть газетини, що повисла на одному кривому розі.

Осадчий Семен сказав:

— Іди сюди, мацапурочка...

Григорій Іванович повернувся до Осадчого Семена всім корпусом, пригнув голову.

— Ну, що ти, дурнику. Що ти...

Юрма за огорожею мовчала. «Хапай його! — підганяв у думці Маленький Петров.— Бери! Ну!..» Григорій Іванович, ліниво ступаючи короткими кривими ногами, пішов до Семена, а той, одвівши ліву руку назад, а праву опустивши вперед майже до землі, в такому дивному положенні унікав Григорія Івановича, ніби виконуючи стародавній ритуальний танець. Потім Осадчий Семен невловимим рухом витяг з кишені білосніжну носову хусточку й став стріпувати цєю хусточкою, неначе наганяючи на неї Григорія Івановича. А той поводив поглядом з самого сержанта на його хусточку й назад, можливо, вирішуючи, яку жертву вибрати...

Тоді Осадчий Семен зробив прекрасний маневр: він кинув хусточку убік, і коли Григорій Іванович

повів за нею поглядом, Семен осідлав Григорія Івановича і схопив його за роги. Обернувшись до людей, він закричав, рум'яний від перемоги:

— В'яж-жи-и!

Кирило та ще двоє рибалок в'язали Григорія Івановича й заступили його повністю. Тільки здогадатися можна було, що він ще вибрикує й намагається встати. Коли дядьки потягли його на мотузку, Маленький побачив, що місце, де брали Григорія Івановича, витоптано до чорноти. «Відступись! Відступись!» — кричав юрмі Кирило Старов, поводячи розпеченим голубим оком.

Григорія Івановича протягли мимо й замкнули в сарай Кукіної Тетяни.

Маленький Петров вихопився з юрми, спітнілий, скуйовджений. Зіштовхнувся з Айною.

— Дивитись треба! — огризнулась вона.

— Ти чого? — здивувався Маленький.

Айна зло хитнула головою й пішла геть.

Розділ сімнадцятий

ТІКАЙ, ГРИШО, ТІКАЙ

— Утоплять, камінь прив'яжуть й у воду, — сказав Чубчик і подивився на Айну.

— Авжеж, — сказав Кошельков, — а м'ясо?

— Що м'ясо? — сказав Чубчик. — М'ясо в нього худе, скажене...

— Атож, скажене. Нормальне м'ясо, — заперечив Кошельков, — от побачиш, пристрелять, а м'ясо продадуть. Давай об заклад, пристрелять. Я в селищі чув.

— Утоплять. Або за хвіст підвісять, — сказав Чубчик і знову подивився убік Айни.

Обидва вони перемовлялися про все це ліниво й

так само ліниво посміхалися, сидячи на траві біля школи.

Айна мила посуд біля криниці й неголосно брязкала алюмінієвими мисками.

— А може, за роги? — запитав Кошельков.

— Ні, за роги нецікаво, — сказав Чубчик, — за хвіст, ото справді...

Айна різко обернулася. Схопила миску і — в Чубчика. Він ухилився. Тоді вона взялася за відро. Чубчик схопився: «Ой братці!» — й за ріг. Кошельков слідом. У цей час на шкільному подвір'ї з'явився Маленький Петров. Був він заклопотаний своїми думками — капітан щойно сказав йому: «Збирайся. Вночі додому. На «Очакові». Маленький Петров ішов і нічого довкола не помічав. І ось він підводить очі, а перед ним Айна, з відром наперевіс. Сердита, губи тремтять, на себе не схожа...

— Іди, — сказала вона тихо, — іди до свого Чубчика...

Маленький образився: чого це вона? Але промовчав — не до розмов. Піднявся на другий поверх, де на підлозі покотом спала нічна вахта, і почув через вікно голос Айни:

— Не передумав?

Хтось відповів їй, але мляво, тихо, не розібрати.

— Брешуть! — гнівно сказала Айна. — Всі брешуть! — Маленький підійшов до вікна. — І свиней він не чіпав, і курей, він і мухи не скривдить, а вони на нього навалилися, трое на одного!..

Знову хтось промовив кілька слів — не зрозуміти.

— Боїшся, так? — Айна засміялась коротко. — Боїшся! Ну гаразд, я Каштанова покличу, він піде. А не піде — сама.

— Я не боюсь, — невпевнено озвався Стьопин голос. — Я взагалі... Ти, це саме, не кажи нікому, що ми підемо...

— Я-то не скажу, ти не проговорись. Маленькому

особливо! Він усе за Чубаревим ходить. Як стемніє, виходь, гаразд?..

На сходах почувлися кроки. Увійшов Стьопа...

Маленький вдав, що спить. Куди вони зібралися, цікаво?.. Це він за Чубчиком ходить!.. Дурна. Отже, завтра він буде в Старгороді, а звідти поїздом шість годин додому. А може, втекти? Сховатися, поки теплохід попливе... Хай шукають по всьому острові, як Григорія Івановича.

...Як тільки стемніло, Стьопа обережно встав, вийшов. Маленький виглянув у вікно. З озера повівав тихий вітерець, і праворуч од вікна шелестіла листям стара крива осика. «Піду,— вирішив Маленький,— за ними піду...»

Обережно переступаючи через сплячих, він дістався до дверей, що невиразно біліли в темряві, спустився у двір, прислухався. Від хвіртки долинали голоси, але навряд чи вони належали Айні й Стюпі, тому що голоси ці були спокійні, не таїлися. Маленький прослизнув уздовж стіни, сховався за рогом, майже біля самої хвіртки. Там то загорався, то затухав вогник цигарки.

— Це моя ідея-фікс, Петровичу,— промовив голос сержанта Осадчого Семена.— З дитинства мрію взнати, що там, на дні... Скільки лицарів затонуло, жах! Обладунок, зброя — поржавіли вже, мабуть... Ось закінчу істфак і почну шукати.

— А міліція? — запитав капітан.

— Це тимчасова робота. Це, Петровичу, не моє покликання. Тут треба виховну роботу вести, а це не моє покликання... Я з вас дивуюся, їй-богу. У вас покликання...

— Одружуйтеся, Семене,— несподівано перебив його капітан.— Скоріше одружуйтеся.

— Це чому так?

— А тому. Почнете свої скарби шукати, і ніколи буде одружуватися. Спохопитесь — пізно.

— А самі ви одружені?

— Я — ні.

— Чого ж так?

Капітан не відповів. Маленький уже звик до темряви. Він бачив тепер два силуети на лаві, частокіл огорожі, густу масу акацій.

— Я от що хочу запитати, Петровичу, чому це у вас дівчинка, га? На флот їх не беруть, а у вас дівчинка...

— У мене не флот,— сухо сказав капітан,— у мене клуб. Хто хоче, той і навчається. Ця дівчинка, між іншим, удома в себе — повна хазяйка. Батько з матір'ю вчителі, з ранку до вечора в школі, на ній домівка, постачання, кухня, трое братів, один від одного менший. Вона, знаєте, як каже: «У відпустку йду». В похід, значить...

А Маленький Петров знову пригадав Барикадну вулицю, трьох хлопчаків, дівчисько в тренувальному, її голос: «Літак іде на посадку!» Звичайно, це була Айна! Він не помилився.

І дивна річ: Айна сердилась на нього за щось, а він так хотів би виявитися зараз на місці Стьопа. Вже він би не вагався, йти чи не йти з нею — куди там вона зібралась, байдуже. Він би сказав їй: «Плював я на Чубчика!» От.

Прикро. Мало того, що капітан його додому посилав, ще й таємницю якусь від нього приховують. «Піду за ними!» — вирішив він ще раз, уперто.

Осадчий Семен чемно кашлянув, ніби натякаючи капітанові, що він, співрозмовник, тут і чекає продовження. Капітан сказав:

— І потім, знаєте, Семене, у мене хлопчаків ніяких висловлювань собі не дозволяють. Думаєте, чому? Присутність жінки облагороджує!

— Що ж у вас у клубі — тільки одна дівчинка? — запитав Осадчий Семен.

— У поході краще, коли одна.

— Чому так?

— А це, Семене,— капітан засміявся,— це мове маленьке педагогічне відкриття. Ну, на все краще. Спати час. День важкий був.

Вони встали, вийшли на дорогу. Капітан довго дивився вслід Осадчому Семенові. Коли кроки сержанта стихли, капітан різко повернувся й заквапився у протилежний бік.

«Куди це він? — подумав Маленький.— Адже спати збирався...» Куці поряд заворушилися. Маленький припав до огорожі.

— Ліхтарик узяв? — запитала Айна.

— Узяв,— відповів Стьопа.

— А ніж?

— Усе взяв. Обережно, капітан у той бік пішов...

Ніж, ліхтарик... Що вони затіяли?.. Він почекає, поки відійдуть далі,— й за ними!

Так вони й пішли, ховаючись одне від одного і від усіх на світі — спочатку кривою і вибоїстою вуличкою до сільпо, а там головною — майже до кінця. Маленький пам'ятав цю дорогу. Не головою пам'ятав, а ногами — він біг по ній удень. Айна й Стьопа шмигнули в якесь подвір'я, і Маленький розгледів хитку огорожу, абияк зв'язану з тонких березових паколів. Упізнав! Кукіної Тетяни дім!.. Завмер від здогадки...

— Нема його, нема! — долинув до нього голосний шепіт. Заскрипіло, потім здригнулася земля — хтось плигнув з висоти, й знову: — Нема його там, порожній сарай!..

Від несподіванки Маленький забув, що йому треба остерігатися, ховатися. Так і завмер у хвіртці. Тут на нього й наткнувся Стьопа.

Спалахнув ліхтарик. Маленький замружився.

— Шпигуєш? Чубарєв послав?

Айна розмахнулась і вдарила б Маленького, коли б не Стьопа.

— Стій! Дивись...

Поки вони йшли сюди, вітер подужчав, розігнав негусті хмари, і над селищем з'явився пухкий край місяця. Цього було досить, щоб побачити: на пагорку, зовсім голому й круглому, стояли двоє — людина й цап. І пагорок, і постаті вирізнялись чіткими чорними силуетами на тлі сірого рухливого неба. Нижче й далі чорніли трави, кущі, дерева, побликувало озеро крізь листя. Цап соковито хрумкав травою, а людина стояла, ніби чекаючи, коли той нахрумкається. Так було довго. Місяць сховався за хмарою, знову з'явився у виткому жовтому диму, і тоді людина штовхнула цапа в бік і сказала знайомим голосом, грубуватим і надміру гучним для цієї ночі:

— Ну, тікай, Гришо, тікай...

У цю мить у бухті зарокотів мотор, і звук його, стократно посилений тишею, пролунав по нічному острову. Григорій Іванович прислухався і, труснувши кудлатою головою, зник у темряві за горбом. І Маленький чув — справді! — вода плеснула...

Розділ вісімнадцятий

НІЧ НА «ОЧАКОВІ»

«Очаків» відчалював. Маленький Петров стояв на палубі. А капітан — унизу, на пристані.

— Отже, я на тебе надіюся,— сказав капітан Литвинову,— посадиш його там на поїзд...

— Буде зроблено,— сказав Литвинов,— не турбуйся... Серьогін! — покликав він бровастого кока.— Проведи штрафника в кубрик... Борю! Сева! — Перед ним виресли молоді матроси.— Сторонніх на кораблі нема?

Боря подивився на Севу, Сева на Борю, обидва на Литвинова...

— Перевірити,— наказав він.

— Перевіряй, перевіряй,— посміхнувся з пристані капітан,— а я он чув, копитами зараз хтось: цок-цок...

— Гаразд,— буркнув Литвинов.

...«Очаків» плив у відкрите озеро, а назустріч йому котився густий вологий вітер, і крупні краплі нежданого дощу бились об палубу.

В кубрику було душно, пахло куривом і потрійним одеколоном.

— Ось тобі ліжко, ось тобі все... — сказав кок Серьогін.

Маленький ліг, не роздягшись. Увійшли Боря й Сева.

— Товаришу Серьогін, у камбузі виявлено цапа,— сказав Боря.

— Просив передати тобі палкий привіт,— сказав Сева.— Нехай, мовляв, товариш Серьогін спокійно спить, я, каже, картоплі на завтра начищу...

Кок Серьогін не відповів. Він кинув своє велике тіло на ліжку й солодко позіхнув.

Увійшов Литвинов.

— Ну?

— Нікого,— сказав Боря.

— Нікого,— сказав Сева.

Литвинов сів за стіл, зняв кашкета, пригладив рідкого чуба, знову надів.

— А все-таки, як це він?..— запитав Боря.

— Невже плавом? — запитав Сева.

Литвинов закурив. Скрипнуло ліжко.

Кок сказав:

— Між іншим, міг і плавом. Я про батька цього Григорія Івановича таке чув — не повірите!.. Його, між іншим, Графом звали.

— Чому? — запитав Боря.

— А ось чому. Прийшов якийсь у партизанський загін цап — худий, брудний, обідраний. Ну, партизани, ясна річ, відгодували його. Гладкий, здоровий став. Ходить по табору і збоку так зневажливо на всіх поглядає. От його й прозвали Графом. Одного разу такий випадок був: партизани в розвідку пішли, а Граф за ними ув'язався. Його назад женуть, сніжками кидають — уявляєте, з цапом у розвідку! — а він ані руш. І ось уночі в село вбігає цап. Німецький вартовий його не зачепив — яка з цапа користь! А Граф прямо до штабу. Там, звичайно, офіцери їхні сидять, шнапс п'ють, у карти ріжуться. І раптом шибка — брязь-брязь. І у вікні — голова рогата! Німці: «Тойфель! Тойфель!» Чорт по-їхньому. Йї навтіки. А папери штабні, між іншим, на столі залишились. Партизани їх, звичайно, захопили...

— Ну,— гмукнув Литвинов.

— А потім, між іншим,— розповідав далі кок Серьогін,— потім цей Граф один у розвідку ходив. Багато разів ходив. Прийде назад, а його командир загону запитує: «Ну як, ваша ясновельможність, скільки фашистів у селі?». Той мекає, а командир рахує. Скільки разів мекнув — стільки живої сили. «А скільки у них гармат, ваша ясновельможність?» Знову рахує командир...

— Надцап! — сказав Боря.

— Достеменно! — сказав Сева.

— Ну? — знову гмукнув Литвинов.

— Що ви все ну та ну,— ображено сказав кок Серьогін,— а я, між іншим, передаю по правді, що люди розповідають... Наприкінці війни Графа цього все-таки пристукнули. Якийсь есес...

— Хто це тобі розповідав? — підозріло запитав Литвинов.

— Гедейко, Гвідон Ігорович. Знаєте?

— Отож-то я відчуваю, його стиль,— сказав Литвинов і знову гмукнув.

— Культурна людина, між іншим,— сказав кок Серьогін,— а ви що, служили з ним?

— Ні, з ним я не служив. З Колодкіним я служив,— сказав Литвинов,— у Рибецьку. Колодкін після війни десь тут у селі вчителем працював, а потім приїхав у Рибецьк... Чудило цей Колодкін, — Литвинов оглянув усіх, ніби запрошуючи у свідки,— кличу його до себе помічником — не хоче. Піонерів на шлюпках катає.— Литвинов кивнув на Маленького, і, як тому видалося, з неприязню.— Клуб у нього морський, розумієш... Усе сподівається, в море його пустять, озеро йому, чи бачили, не підходить.— Литвинов помовчав.— Не пустять його медики, я знаю. Раніше не пускали, а тепер і поготів.

Маленький відразу не злюбив Литвинова. Все йому було в Литвинові неприємне: і голос лінивий, і біло-

сніжний кітель, і ця звичка — знімати кашкета й пригладжувати чуба.

— А що в Колодкіна в Рибецьку було? — запитав кок Серьогін.—Я щось чув, та все краєм, краєм...

— Він комендантом порту служив,— сказав Литвинов,— там у нього з контори великі гроші украли. А навідником був свій, касир із портової бухгалтерії. Ломп, здається, чи Комп...

— Томп, — не витримав Маленький Петров. — Кривий Томп.

Усі повернулись до нього.

— Ич ти,— сказав Литвинов,— і правда, Томп... А ти звідки знаєш? — І не дочекавшись відповіді:— Цей Томп разом з касою утік.

«І все не так, і все не так! — торжествував Маленький.— А я ось знаю, як було...»

Литвинов помовчав. Зітхнув.

— Незрозумілий цей Колодкін. У нього цілковита можливість була в море піти, а він комендантом... І все заради жінки...

— Заради якої жінки? — з цікавістю запитав Боря.

— Розкажіть,— попрохав Сева.

— Та була там одна,—сказав Литвинов,—Ліонеллою Іванівною звали, завідувала матроським клубом, художнього слова навчала. Колодкін освідчився їй, просив заміж іти. А його брали тоді штурманом на один танкер. Вона й каже, Ліонелла ця: «Я за вас піду, але з умовою, що ви будете на березі. В протилежному випадку сім'ї у нас не вийде». Він приходить до неї на другий день і каже: «Згоден, залишаюсь на березі».

— Ех, даремно! — сказав Боря.

— Я б нізащо,— сказав Сева.

— Влаштувався Колодкін комендантом у порт. Місяць служить, другий... А вона все не виходить за нього. Потім, нарешті, призначили весілля. А тут, як

навмисне, саме ця кража. Колодкіна, звичайно, звільнили. Тоді Ліонелла й каже йому: «Знаєте, Сергію Петровичу, ви пробачте, я дуже шкодую, але за цей час я себе перевірила й бачу, що кохання у мене до вас нема, сама дружба. Я за вас піти не зможу».

— Ну, змія! — сказав кок.

— Не можу, каже, за вас піти,— ось так! Колодкін дверима грюкнув і пішов. Кинув усе й поїхав. В Усть-Вірею...

Маленький слухав-слухав, поринав у сон, знову слухав... Було в його голові вже непевно, туманно. Виразним лишався тільки сум, якого він раніше ніколи не відчував, бо ніколи не доторкався до життя дорослої людини з такого несподіваного боку. Капітан — наказ. Капітан — стіна. Капітан — закон. А тут якась інша людина, котру можна скривдити, не взяти кудись, вигнати, образити... Це важко зрозуміти, з цим неможливо погодитися. Маленький засинав, і всі вороги капітана ставали його ворогами.

...Прямо перед ним, за столом, низько опустивши голову, сидів Литвинов. Маленький дивився йому в очі, готувався сказати йому щось надзвичайно прикре, коли той підійме голову. «Лисий чорт»,— скаже він йому. «Плавучий буфет»,— скаже він йому. Литвинов став повільно підіймати голову. Маленький похолонув: під білим кашкетом було не литвинівське обличчя, а морда Григорія Івановича... Григорій Іванович скинув кашкета й литвинівським жестом погладив собі голову й роги. Коли він доторкався до рогів, щось слабо потріскувало, кінчики рогів іскрилися й пахло горілими сірниками.

— Усе,— сказав Григорій Іванович голосом Литвинова,— я тебе звідси не випущу. Тут житимеш. І гляди не плач, плакати у нас не годиться.

А Маленький Петров так злякався цього Григорія

Івановича, що став плакати й просити, щоб той відпустив його. Григорій Іванович мовчав і все знімав і надівав кашкета, знімав і надівав...

— Як вам не соромно! — закричав тоді Маленький якимсь чужим, жалібним, дівчачим голосом.— Вас капітан випустив, а ви!..

— Ха-ха-ха! Капітан мене випустив! Капітан підлизується до мене, задобрити хоче, от і випустив...

— Ваш батько партизанів,—завів Маленький знову противним дівчачим голосом,— а ви... Ви недобрий! Ви просто бандит!

— Мій батько,— зітхнув Григорій Іванович,— мій батько рідко бував дома. Вічні відрядження. То пожежі, то повені, то землетруси... І так далі.

Маленький хотів сказати, що це його батько поїхав на пожежі, що це він вічно у відрядженнях, але замість цього промимрив:

— Ваш батько... Його звали Граф... Він був чесний, я знаю...

— Мій батько! — Григорій Іванович засміявся.— Ні, ви послушайте! Мій батько — граф! Та злодій він — ось хто!

Тієї ж миті Маленький відчув у руці важке нарізне руків'я пістолета. Він підняв пістолет і вистрелив прямо в приплюснутий мокрий ніс Григорія Івановича.

...По воді побігли кола, ніби камінь кинули. Маленький нахилився й побачив, як морда Григорія Івановича розпливається, дробиться на дрібні шматочки. Маленький нахилився все ближче, ближче, ближче й побачив, що це зовсім не Григорій Іванович дивиться на нього з води, а Кривий Томп.

Маленький подав йому руку. Той виліз з води й відразу, на очах, висох...

— Ви даремно стріляли в мене,— сказав Кривий Томп,— я пострілів зовсім не боюсь. Давайте краще домовимося по-доброму. Мені все відомо про цей ваш

золотий горн. Я нікому не скажу, не бійтесь. А ви підсипте капітанові Колодкіну в чай оцього порошку,— і він простягнув Маленькому пакетик — зовсім безболісно. Засне як дитина. І привіт.

— Ні! — закричав Маленький.— Ні!

— Дурень! Я тобі п'ятдесят сірникових етикеток дам, зрозумів! — сказав Кривий Томп голосом Чубчика.— І чого ти його жалієш? Він тебе додому відіслав, а ти жалієш...

— Ні! Ні! Ні!

— Чого кричиш, штрафна команда,— сказав кок Серьогін, торкнувши Маленького.— Спи.

Маленький дивився у темряву кубрика. Лоб у нього був мокрий. У грудях калатало. Він лежав на спині й повільно, через силу зв'язував між собою уривки важкого сну...

Розділ дев'ятнадцятий

ВІДДАЙТЕ ВИХІДНІ ШТАНИ КАПІТАНА

Старгород зустрів повислим над річкою рожевим туманом, тишею. У безбарвному небі плавав білий собор. Позолочені його куполи відбивали невидиме сонце.

На палубі зібрались пасажери. Сміялись, галасували, курили. Заставили палубу мішками, ящиками, бочками. Але тільки-но пришвартувались — і весь цей натовп схлинув на берег.

Пішов у місто й Литвинов у своєму білосніжному кітелі, не забувши наостанок зняти кашкета й пригладити чуба. А Маленький опинився у розпорядженні кока Серьогіна, який найдужче не любив, коли вештаються без діла. Маленький чистив картоплю, мив каструлі, підмітав салон, а потім — разом з Севою та Борею — став драйти палубу.

Литвинов повернувся сердитий. Побурчав, що при-
брати не встигли, що чай вихолонув... Пішов до себе
в каюту й дверима грюкнув. Потім вияснилось:
у Старгороді свято, багато приїжджих — з області,
з інших міст, помешкання не вистачає, і начальство
розпорядилось обладнати «Очаків» під готель. Лит-
винов ходив і бурчав, що в нього корабель, а не ніч-
ліжка...

А на пристань тим часом привезли розкладачки,
матраци. Команда тягала їх на борт, і Маленькому
теж вистачило роботи.

Увечері всі з ніг падали від втоми. Маленький
заснув, тільки-но дістався до ліжка. А Литвинов, як
видно, про нього забув.

Весь наступний день з міста долинали розірвані
вітром мелодії — оркестри пробували голоси. Вітер
напинав різнокольорові полотнища на набережній.
Приїхали перші гості, комсомольці з далеких райо-
нів — з гітарами, гармошками, баянами — зайняли
верхню палубу, і на теплоході стало відразу тісно
й жарко. Надвечір на камбуз заглянув Литвинов.
Кивнув на Маленького, наказав:

— Серьогін! Уранці відведеш пацана на станцію,
вирядиш в Усть-Вірею...

Маленький прокинувся рано, склав рюкзак, ви-
йшов на палубу. Довго стояв і дивився на річку, що
вже прокидалась. Бачив, як оживали червоно-жовті
крани над фортечною стіною, як по високому пра-
вому березі ковзнули перші промені сонця й спалах-
нули на далеких горбах церковці — трав'янистий,
голубий, малиновий верх...

Він бачив, як підіймались над низьким і безлюд-
ним лівим берегом табуни качок... Як буксир довго
й тягуче гув, утягуючи під міст баржу з піском та
лісом. Як рибалки на яликах поверталися з нічної
ловлі. Як дві шлюпки під вітрилами виткнулися з-за
вигину річки, красиво поміняли галс і попливли по

фарватеру в місто. І що ближче вони підпливали, то неспокійніше й пильніше вдивлявся він у них.

Шлюпки пливли на значній відстані одна від одної. І ось, коли перша порівнялася з фортечною стіною, Маленький побачив, як на тлі вітрила став сигнальник і ну махати прапорцями. На другій шлюпці прийняли сигнал. Маленький примружився — прапорці миготіли швидко:

— «Всім о-дяг-ти па-ра-дну фор-му». Й після невеликої паузи: «Від-дай-те... ви-хід-ні... шта-ни... що?! Ка-пі-та-на... Ка-пі-та-на?! Невже наші?»

Він квапливо прочитував швидко письмо прапорців: «Во-ни на вашій шлюпці... у великому жов-то-му че-мо-да-ні!...»

— Ура! Наші! — закричав Маленький.— Наші!..

І він затанцював на палубі, викрикуючи:

— Віддайте вихідні штани капітана з жовтого великого, великого чемодана!..

З камбуза вискочив кок Серьогін з недочищеною картоплиною в одній руці і ножем у другій. Кошлаті брови здивовано полізли вгору. Маленький кулею пролетів повз нього, крикнувши на ходу: «Наші!»— кинувся в кубрик, схопив рюкзак, скотився по трапу на пристань. Уже на набережній озирнувся. Білий ковпак Серьогіна нерухомо маячив на палубі.

Маленький поспішав. Він повинен був устигнути, зустріти. А для цього треба було добігти до мосту, перетнути його, та ще в зворотний бік півдороги... Оглядаючись на річку, він бачив, як шлюпки все ближче підходили до протилежного берега. Ось минули огорожену купальню, потім пляж з барвистими грибками, голубу вишку рятувальної станції... А там і маленька пристань, над якою піднято прапор ДТСААФу.

Він поспішав, хотів устигнути до швартовки, хотів, щоб йому крикнули: «Ей, хлопче, прийми кінець!» — і раптом упізнали б його... І він усміхав-

ся на думку про те, яке враження справить його несподівана поява. Тільки б устигнути!

А місто оживало, прокидалось йому назустріч. Лопотіли на вітрі прапори, розчинялися двері, з будинків виходили святково одягнені люди.

— Ей, відійди!

Його доганяли переряджені велосипедисти. Попереду баба-яга в мішковині, в перуці з мачули, мітла стирчить з-під сідла. За бабою-ягою — з криками, сміхом — чорти. У чорних тренувальних костюмах, у чорних масках. Ріжки, хвости з твердої гуми.

Нечиста сила промчала мимо, розсипаючи навколо велосипедний дзвін, і Маленький знову побіг. Ось він обігнув сторожову вежу, круто звернувшись до берега й побіг уздовж води. Над ним височіла біла фортечна стіна. «Старгороду сімсот років», — прочитав він на ній. Літери були гарні, вигадливі, писані золотом...

Зненацька місто здригнулося. Сто оркестрів ударили влад на обох берегах. І сто дзвонів. Бамм-бомм бомм!.. «У Старгороді свято! У Старгороді свято! — гримнули тарілки найголовнішого оркестру, й інші дев'яносто дев'ять, розсіяні по всьому місту, погодились дружно: — Свято! Свято!..»

«Віддайте-вихідні-штани-капітана-з-жовтого-великого-великого-чемодана!.. — гримнули сто оркестрів і одна маленька блискуча труба. — Віддайте-віддайте-скоріше-віддайте-штани! У Старгороді свято! У Старгороді свято!..»

Маленький перебіг через міст, ноги в нього підкошувались, під ложечкою кололо, в горлі було сухо, піт заливав очі. По дорозі назустріч йому підіймався стрій — форменки, гюйси, безкозирки... Попереду — капітан у повній формі. «Лівою, лівою! — командував капітан. — Кошельков, не тягни ногу!..»

Маленький стоїть посеред дороги й бачить, як міниться на виду капітан, як розгублено відкриває він

рота, але тут же стуляє обвітрені губи — чи то сердито, чи ображено...

— Маленький Петров! — командує капітан. — Замикаючим, на лівий фланг! Узяти ногу!..

Маленький біжить у кінець строю й безглуздо, широко, щасливо усміхається. Каштанов підморгує йому. Чубчик корчить гримасу, Айна відвертається, Кошельков каже:

— Халамидник! Три наряди!..

— Кошельков! Припинити розмови! — кричить капітан, не обертаючись. — Лівою! Лівою! Маленький, не відставати!..

Хіба він відстає! Та хай скаже зараз капітан — вибігти сто разів на цю гору — він вибіжить! Скаже — річку перепливати — перепливе. Що він тільки зараз не зробить!

Люди стоять уздовж тротуару, сміються, махають прапорцями, квітами.

— Браві хлопці!.. Дивись, маленький, а моряк!.. І дівчисько! Дивись, і дівчисько теж!..

«Браві хлопці, бари-бари- опці, бари-бари- опці, раз-два-три! — співає Маленький про себе, крокуючи на лівому фланзі. — Товстий -дядько-на-балконі-між-двома -колонами -стоїть -махає -нам -рукою -це -дуже -добре!..»

— Ей, на лівому фланзі! — кричить капітан. — Не озиратися!..

«Чого ж ви замовкли, оркестри? Саме час гримнути! Приготувалися! Почали!.. Віддайте-вихідні-штани-капітана...»

А з-за рогу раптом назустріч строю — хто це, братці? — скоморохи, бояришні, гармоністи!.. Попереду — танцюристи у рожевих сорочках, у лакових чобітках ганяють пил по асфальту.

«...з жовтого великого, великого чемодана...»

За танцюристами — циган. Двох ведмедів веде.

«У Старгороді свято, свято!..»

А бояришні, бояришні всю дорогу зайняли, під ручку йдуть, частівки співають!..

«Віддайте, віддайте, скоріше віддайте штани!..»

— Дорогу! — кричить капітан.

«Яку дорогу? Кому дорогу? Навіщо дорогу?..»

— Відійди! — кричить капітан.

— Відійди! — кричать ведмеді, широко роззявляючи рожеві пащі, й регочуть грубими чоловічими голосами.

І циган рвонув комір, рот до вух... А бояришні обступають капітана Колодкіна, беруть його за руки, заштовхують у коло, і найжвавіша, волосся лілове, співає, усміхаючись йому прямо в обличчя:

— А мій любчик — морячок!..

Капітан хмуриться, знизує плечима, посміхається розгублено — порядку нема, строю нема, нічого нема — юрба!

«Бути б тим циганом! — думає Маленький. — Ні, краще ведмедем. Ні, жарко в шкурі, пече... Гармоністом! От гармоністом — це так! У танець ведмідь

пішов — дрібно-дрібно-дрібно танцює... Каштанов, Каштанов, навприсядки!.. А це знаєш хто? Переряджений, а з портфелем...»

— Товариші! Товариші! — кричить переряджений з портфелем.— Нас на майдані чекають! Швидше, товариші! Розпорядок порушуєте! Тут захід не заплановано! Семеніцин! (*Ведмедеві*). Натанцюєшся ще, Семеніцин! День тільки починається. Товариші! Ну, знаєте, товариші...

І понесло Маленького барвистим потоком уздовж вулиці. Закрутило, як тріску в чорторії. Забило вуха музикою по саме нікуди. Сто оркестрів, сто дзвонів і на додаток — одна труба.

КОЛІСНИК АЛЬОША СОЛЕВАРОВ

За одним поворотом людська річка виплеснула Маленького на берег. Зачепився він за лоток з морозивом, а річка попливла. Тихо на вулиці, тільки вітер жене по асфальту клапті кольорового паперу та упущену кимсь барвисту кулю...

Але тиша стояла недовго. Десь узялися — хлопчачки. Пірнають у провулок, кричать.

— Колісник! Колісник!..

Маленький — за ними.

Біля магазину «Бакалія, гастрономія» — круг зацементований. З натовпу на круг виїжджає чоловік на одному велосипедному колесі. Сам сидить на залізній жердині, педалі крутить і жонглює двома сірими алюмінієвими тарілками.

Сірий кашкет з пупочкою, поношений костюм... Широкі штанини прихоплені внизу дерев'яними прищіпками для білизни.

Маленький пробився ближче.

— Альошо! — кричать люди. — Тепер на ковзанах!..

Чоловік зіскакує, пірнає у натовп і скоро з'являється знову — тепер на кожній нозі у нього по колесу. Колеса хитрі — до них черевики прироблено, а скріплюється вся споруда під коліном. І їздить Альоша справді як на ковзанах: вжик, вжик... Плавно, повільно, піджак пузирем за спиною...

Маленький подався вперед, у ногах його відбувся якийсь рух, неначе й сам він ковзнув по колу слідом за Альошею...

Вжик, вжик... Поважно закинувши голову, не дивлячись на публіку... Поворот, ще поворот... Маленький так вправно уявив собі це, що навіть рушив з місця, ступив крок... і головою хитнув.

А обличчя в Альоші не здригнеться. І що вразило Маленького: все в цьому обличчі надмірне. Сам — до повороту, а ніс — за поворотом! Рот — як роззявиться ширше — проковтне. Вуха — подув би вітер дужче — вітрилами стали б. Очиська! бровиська! А все вкупі — нічого виходить. Просто велике обличчя.

Альоша сів на колодочку, роззувається. Роззувся до босих ніг, сидить, пальцями ворушить, мружиться...

— Товариші, дозвольте, дозвольте...

До Альоші хлопець пробився. В руках фотоапарат, при боці чорна сумка. Курточка в два кольори: попереду — жовта, на спині — зелена. Коник-стрибунець...

— Вітаю, товаришу, я з преси. Невже запізнився? Прокотіться, будь ласка, для знімочка. В газету.

Альоша почекав, похитав головою, ворухнув широкими плоскими пальцями ніг, став розтирати їх...

— Іншим разом якось... Роззувся уже...

Коник прицілився в Альошу фотоапаратом, так, отак... Зітхнув. Закрив апарат. Розкрив чорну сумку. Там пластмасові кружальця, ручки всілякі. Зазміївся в руці білий шнур мікрофона...

— Дозвольте взяти інтерв'ю... Олексій?

— Солеваров Олексій Федорович, дев'ятсот тридцять другого року народження, місто Червоний Світоч, батько шахтар, мати домогосподарка...

— Та ви не поспішайте,— почав ласкаво усміхатися Коник,— спокійненько, по порядочку. Цікаво, як ви мистецтвом цим оволоділи. Ви ж наш самородок, можна сказати...

Тепер Маленький стояв зовсім поруч. Руки в Альоші довгі, на перший погляд він навіть незграбний. Чубок на очі... А самі очі жваві, сірі...

— Про себе? Ну, що про себе?..—почав Альоша.— Батько працював на шахті, купив мотоцикл. Ка-сто

двадцять п'ять... Навчився я їздити по-всілякому. Стоячи, наприклад... Міліція забрала мотоцикл — правила порушував. Потім закінчив ремісничку, працював на шахті. В армію пішов. Служив на Півночі. Там у нас лейтенант був, Горохов, класний гімнаст. «Солеваров,— каже,— ви здібний». Я гімнастикою став займатися, акробатикою... Турнік, бруси, канат... Після демобілізації до Москви заїхав, пішов у цирк. Уперше. Побачив там ці велосипеди і заболів... Став конструювати — погано виходить. Пішов у токарі, щоб самому деталі виточувати. Шість моделей зробив, поки вийшло... Спочатку вдома тренувався. Ріг від печі відколов. Шафу пробив... Тут ми з дружиною недавно. Зв'язківцем я, по стовпах лажу...

— А як дружина ставиться? — Коник кивнув на колеса.

— Що дружина?.. Лаялася попервах, викидала техніку... Я тоді схитрував. Я взагалі не п'ю, не курю, а тут з ходу: «Не дозволиш колеса робити — випиватиму...» І порядок. Заспокоїлась. — Альоша обвів юрму веселими очима. Всі засміялись.— Хотів дружину навчити — соромиться. Людей, каже, соромно... А я ще фокуси можу. Дай-но монету. Будь-яку... Дивись.

Альоша витягнув праву руку. На широкій долоні лежав гривеник. Альоша повільно стиснув кулак. Оглянув усіх. Почав розтискувати кулак... Маленький бачив його перед собою. Міцні, з ліловими синцями нігті. Жмут волосся на пальцях... Раз! Нема гривеника!..

Альоша сміявся.

— Ну, хто ще? Давай двогривеник!

— Скажіть, Олексію, а в циркове училище не пробували? — запитав Коник.

— Подавав... Кажуть, роки не ті... Старий.— Він подивився на свої ступні, знову поворушив пальця-

ми, зітхнув.— Я цими ногами кожную порошинку відчуваю, кожний камінець.

Маленький з повагою дивився на Альошині ступні. Лопати!.. Як це старий? Чому старий? Незрозуміло...

— Олексію, відкрийте, будь ласка, який-небудь секрет своєї майстерності,— ввічливо попрохав Коник.

— Ну що...— Альоша прижмурився, почухав потилицю.— Візьмеш, значить, шматок водопровідної труби, відріжеш, звариш раму, ну, колесо приладнаєш... і — пішов! Так ось і їздимо...

В цю мить у небі почувся сильний тріск і над юрмою, замалим не зачіпаючи телевізійних антен, пролетів вертоліт. Він ніс велике червоне полотнище зі словами: «СТАРГОРОДУ СІМСОТ РОКІВ». Усі задерли голови й мовчки провели вертоліт очима. І Альоша, який сидів на колодці, простягнувши стомлені ноги. І Коник. І Маленький Петров.

Вертоліт пролетів і зник за будинками.

Чиясь рука лягла Маленькому на плече. Капітан!..

— Ходімо!

Маленький усе озирався. Шия навіть заболіла. Юрма розходилась повільно, і коли Маленький з капітаном дісталися до рогу, біля Альоші Солеварова все ще стояли. Дорослі розійшлися. Залишилися хлопчачки.

Розділ двадцять перший

ВАШ ЧАС МИНУВ

Слідом за капітаном Маленький увійшов у лунку приміщення поштамту.

Пахло клеєм, розігрітим пильним деревом і великою кількістю людей.

Капітан провів Маленького до будок, на скляних дверях яких намальовані телефонні трубки і стоять номери: 1, 2, 3, 4. Звелів сидіти й чекати, а сам про-сунув голову у віконце.

— Дівчино, мені Усть-Вірею, будь ласка. Ткацьку фабрику. Петрову покликати... Маленький, як матір звать?

— Віра Іванівна...

«Що це він задумав?..»

Капітан підійшов до нього.

— Обіцяли швидко. Слухай уважно, ось динамік. А я до кіоска дійду...

Маленький уперся поглядом у широку спину ка-пітана.

«Що задумав? Звелить на вокзалі зустрічати? Сю-ди викличе?..»

Капітан зник у натовпі, потім знову з'явився, на ходу розгортаючи газету. Підійшов. Зашелестів газе-тою, щось бурмочучи...

«Посадить у поїзд, напевне...»

Жіночий голос за віконцем співуче промовив:

«Черговенька, дай, любонько, Усть-Вірею, по тер-міновому...»

В динаміку загуло.

— Усть-Вірея... Третя кабіна... Петрова біля теле-фону...

Маленький кинувся було до кабіни, але капітан сунув йому газету й зайшов сам. Двері причинив, та що з того — на весь поштамт гримить!

— Віро Іванівно! Колодкін Сергій Петрович гово-рить, із Старгорода! Як там Микола ваш?.. Здоровий, здоровий. Як у Миколи справи?.. Та здоровий, кажу. Микола, питаю, як?.. Та тут він, тут, поруч. Миколу прийняли?.. У технікум прийняли?.. Поруч стоїть, зараз передам трубку. Я питаю, Колю при-йняли? Так? Передайте мої поздоровлення! Чуєте? Колодкін шле, Сергій Петрович! Колодкін! Костян-

тин, Ольга, Людмила... Зараз трубку передам, а ви там різки готуйте та міцніші...

Капітан відчинив двері кабіни і махнув Маленькому рукою.

— Матері скажи — післязавтра відпливаємо до дому...

— Здрастуй,— сказала мати чужим далеким голосом.

— Здрастуй,— луною відгукнувся Маленький.

— Що ж ти, архаровець... Ну, постривай, приїдеш...— Мати схлипнула.— Колька поступив...

У відповідь на кожне слово матері Маленький мовчки кивав, неначе вона поруч стояла.

— Колька поступив, чуєш?

Маленький усе кивав, кивав завзято. Чийсь, не материн, голос:

— Громадянине, говорити будете?

Тоді він мовби підбадьорився, згадав: мати про Кольку сказала щось...

— Колька! — закричав він у трубку.— Колька!..

— Чого кричиш,— сказала мати.— Кольки тут нема... Він тепер у Сланцевому...

— Ма!.. Кольці привіт!..

Клац. Клац,— рівне гудіння в трубці. Знову: клац». Голос: «Повісьте трубку. Ваш час минув...»

«Що? Як минув? — Маленький опустив трубку. Вона вся була в крупних краплях, а рука, що стискала трубку, мокра.—Ваш час минув... Як минув?..»

— Ну, поговорили?..— Капітан уважно дивився на нього.— Ходімо-но, Маленький, відзначимо. У кафе-морозиво.

«Відзначимо?.. Що відзначимо?» На склі напис: «Бланки подавати у заповненому вигляді...» Час минув!.. Тільки тепер він збагнув, що треба було сказати матері. Правда, він ніколи не сказав би жодного з цих слів у телефонній будці, на очах у цілого поштамту, та й сам на сам з матір'ю навряд чи сказав

би. Це були ті слова, що їх і про себе насилу вимовляєш, а вголос і геть неможливо. Слова ці безладні, але вони і є найміцніші й найголовніші, тому що їх промовляєш тільки самому собі. А люди гадають, ти колода дубова, впертюх і мовчун. Людям дуже подобаються красиві слова й ще — аби їх голосно промовляли...

— Ходімо,— сказав капітан,— тут недалеко.

Розділ двадцять другий

СПОДІВАННЯ

Кафе-морозиво «Козубець». По стінах — плетені кошички з ялівцем, брусницею. Кругляки березові замість стільців. Під стелею вентилятори — на зразок лебединих крил. У офіціанток на фартушках зайці вишиті.

— Тобі якого, Маленький?.. Ясно. Всіх сортів по одному, будь ласка. І сифон.

В кафе не обернутися. Гуде. Оце-то так! За сусіднім столиком Коник! А поруч з ним старенький якийсь у чорному костюмі, при галстуці. Маленький роздивився. І побачив збоку тих самих ведмедів. Розсілися, ведмежі голови за спину закинули, немов каптури. Шкури розхристали. Перед кожним сифон.

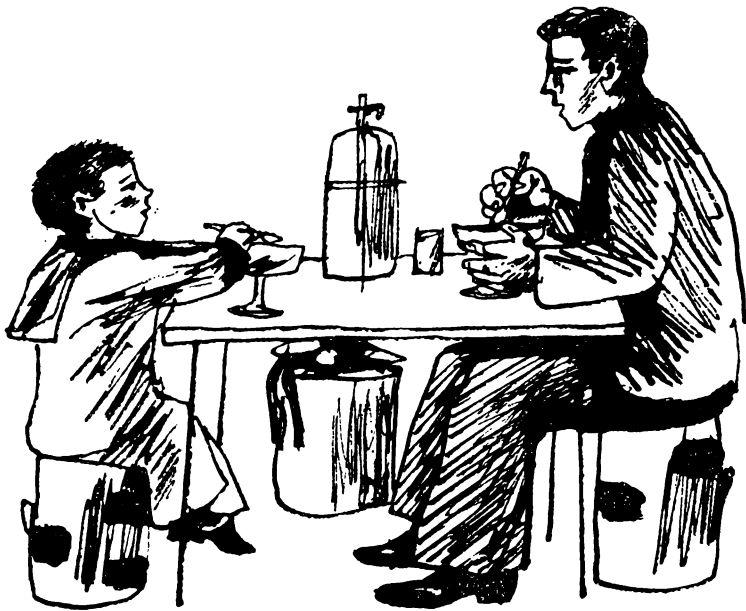
Пломбір кольоровий гіркою проплив на підносі через залу, опустився на стіл. Капітан натиснув пальцем на ручку сифона, у склянку вдарив напірний струмінь. Підняв склянку.

— За Кольку твого,— всміхнувся,— за хіміка...

У склянці тихе шипіння. Ось, виявляється, що відзначаємо... Колька в технікум поступив!.. Справи...

А поруч ведмідь каже:

— Ти зі мною не сперечайся, аби лиш пробити,

в ніжки кланятимуться. Економія — дві тисячі на верстат!

А другий ведмідь:

— Не вірю я щось, Семеніцин...

А ведмідь-Семеніцин...

— Не віриш, і даремно. А я на цей різець — от як надіюсь!

.....
— Маленький,— запитав капітан,— коли ж він це задумав?

— Хто? Що?

— Та Микола твій. У технікум поступати.

— Не знаю.— Маленький знизав плечима. Що йому Колька, доповідає?

— І ти не знаєш,— зітхнув капітан.— Велика прогалина у твоїй освіті.

Коник повільно їсть, смакує. Чорна смородина в нього. А дідок, що поруч з ним, нічого собі не замовив. Дивись-но! Бере із сусіднього столика сифон, наливає собі, а сам каже Коникові:

— Ви мені вибачте, товаришу, я вже стара людина і мушу подумати про майбутнє, в розумінні... відобразити своє минуле, історію свого життя, яке дуже повчальне для молодого покоління. А ви, я бачу, людина розумової праці і навіть, можливо, літератор...

— Журналіст,— сказав Коник.

— Чудово, я вгадав! — зрадів дідусь. — Почну з дитинства. Урок гімнастики вів у нас в училищі якийсь чиновник — прізвища його не пам'ятаю — з тенденцією на фельдфебеля. Обходить він одного разу стрій і каже мені: «Ти чого смієшся, бабська морда?» Звідки я знав, яка у мене морда? Я, можливо, і в дзеркало ще ні разу не дивився. Вийшов із строю й кажу: «В тебе самого така морда!»

Дідок відсунувся, даючи Коникові можливість роздивитися на нього як слід і оцінити по заслuzі.

— Здорово ви його,— ковтаючи морозиво, сказав Коник.

— Я такий був! — заусміхався дідок. — Комар! Як тільки що — вжалю!.. Вигнали із училища. І тоді покликав мене до себе Петро Михайлович Малярський, царство йому небесне, чудовий учитель був — покликав до себе й каже: «Всі надії на тебе, Єгорку! На таких, як ти». І став мене вдома вчити, безкоштовно!.. А тоді страйки почалися, знаєте... Стрілянина!.. Ви б записали. Жваво, літературно виклали б. Адже я не претендую. Про потомство дбаю, та й годі.

— Не турбуйтеся, я й так запам'ятаю,— сказав Коник,— у мене пам'ять професійна.

— А що я їв? Що їв? — голосно сказав дідок.

. . . . .

Капітан неухважно помішував ложечкою своє морозиво. Маленький, сидячи так близько біля нього, вперше побачив, як іскриться сивина на його скронях, і подумав, що капітан зовсім не такий молодий, яким іноді видається через свій гучний голос та військову звичку триматися прямо. Але уявити собі капітана таким ось дідком, як цей?.. Ні!

А ще Альоші Солеварову сказали «старий». Дурниця якась! Потім Маленький спробував уявити Кольку дідком, але це було ще важче й просто смішно. «Чому,— подумав він,— Колька не сказав капітанові про технікум?..» І тут же пригадав слова Ленца.

— Товаришу капітан, а наш Колька качки не витримує.

— Що, що? — капітан засміявся. — Звідки ти знаєш?

— Ленц каже.

— Дурниця. Запам'ятай, Маленький: не важливо, що кажуть. Важливо, куди пливають.

— Що я їв? — знову голосно сказав дідок.

— А ти от сам,— капітан кивнув Маленькому,— ти сам хочеш у моряки?

Запитання було несподіване. Маленький навіть розгубився.

— Так.— І після паузи, для більшої переконливості.— Так.

— Так то й так,— зітхнув капітан,— а завтра що буде? Можеш ти знати, що тобі завтра захочеться? Не можеш. От і Микола твій. Я на нього надіявся... От Стьопа — той моряк, груди колесом! А що з того? Що з того? Ну, Ленц — інша річ. А Кошельков? Моррряк!.. А що з того?.. Так от ждеш, сподіваєшся, а тобі — раз — сюрприз! І виходить, як у царя із тієї казки...

Слухаючи капітана, Маленький відчував якусь незручність. Була вона, очевидно, через те, що капі-

тан, хоча й розмовляв з ним запросто, хоча й дивився йому в очі, насправді дивився кудись далі, а розмовляв сам з собою... А коли людина розмовляє сама з собою і ми при цьому опинимося — стає незручно.

— У цього царя, — говорив далі капітан, — була одна звичка. Стане вранці біля вікна й каже: «Зараз молочарка пройде...» І вулицею молочарка йде. «А тепер — тесля з сокирою...» Іде тесля. «А тепер коваль...» Іде коваль. І так далі. Цар багато років біля вікна стояв, вивчив, що робочі люди дотримуються порядку, все вчасно роблять!.. Якось цар каже: «Зараз коваль пройде...» А коваль не йде. Цар розсердився, затупотів ногами. А коваль не йде. Цар слуг покликав: «Чому коваль не йде? Привести халамидника! Три наряди поза чергою!..» Один слуга каже: «Ваша царська величність, коваль сьогодні вночі помер...» — «Як він смів! — кричить цар. — Ми на нього так поклалися! Всю гру зіпсував!..»

Капітан помовчав, помішав розтале морозиво й додав:

— Ось і я так: як він смів! Чому в технікум?..

«Образився капітан на Кольку, — вирішив Маленький, — і правильно. Що він, сказати не міг про технікум?..»

— Солеваров тобі сподобався? — раптом запитав капітан. — Цей, на колесах. — Маленький кивнув. — Талант! А яке пуття? Пропустив своє. Цирку не бачити. Старий. Інший би кинув ці колеса, а він не кидає. На що сподівається?.. — Капітан подивився у склянку, ніби розраховував там знайти відповідь на своє запитання, й сказав рішуче: — Ні на що. Без коліс жити не може. От яка справа.

А Маленький подумав: «Прийшов би Альоша, ми б сказали: «Сідай з нами!» Пригостили б морозивом. А коли б Осадчий Семен прийшов? Куди його посадити? — Маленький оглянувся. — До старенького!.. Ленца до нас. Чубчика — зачини двері з того боку!

Кольку... Ех, Колька, Колька! Капітан на нього надії покладав, а він...»

З вулиці долинули викрики. Усі повернулись до широкого вікна. Повз кафе промчали на велосипедах чорти з гумовими хвостами. Баба-яга їхала тепер позаду. На багажнику в неї сиділа дівчинка в голубому сарафані й махала червоним прапорцем...

— Зараз ми з тобою нанесемо один візит,— сказав капітан, глянувши на годинника.— Ходімо в Будинок культури.

...Гуло кафе, неначе вулик. Люди схилялись одне до одного, відсовувалися, знову схилялись і говорили, говорили... І райдужні сподівання здіймалися від їхніх голів, як дими од вогнищ, спліталися в чудернацьке мереживо й тихо тягнулися до неба.

Розділ двадцять третій

ВІЗИТ ПЕРШИЙ.

ОРАНЖЕВЕ ТЕ МОРЕ, ОРАНЖЕВИЙ ВЕРБЛЮД

Маленький з капітаном зупинились у дверях. Дво-світна зала повна квітів. Біля входу — ретельно вимиті старенькі, в накрохмалених комірцях — перевіряють квитки.

Квіти скрізь — на підлозі, на стільцях, на підставках. У глечиках, відрах, вазах, скляних банках...

Побіля квітів проходять люди. Зупиняються, нюхають, милуються, руки культурно тримають за спиною...

— Перед вами нова різновидність гладіолуса... Виведена місцевою аматоркою Семеновою... Ніжно-рожевий з білими плямками екземпляр. Автор назвала його «заручини»...

Говорить висока, фарбована, у білій блискучій кофті, білі туфлі на каблучках, паличка в руці...

— Дивіться сюди. Цей оригінальний гладіолус має не менш оригінальну назву: «оранжеве те море, оранжеве те небо, оранжевий верблюд»...

Екскурсанти загули, сміються, щось запитують...

— Так побачив автор, це його право,— терплячим тоном говорить висока.

— То що ж виходить! — молодий голос крикнув.— Що ж таке виходить! Хто загне поверблюдіше, той і має слухність?..

— Автор так бачить,— знову каже висока,— а ми повинні стати на його місце, спробувати зрозуміти...

Тут вона повернулася до дверей, де стояли Маленький з капітаном, і завмерла на півслові.

— Дівчатка! — крикнула. — Проведіть групу, дуже прошу, будь ласка! — й застукала каблуками назустріч капітанові.

А від дверей, переганяючи одна одну, у м'яких тапочках бігли дві чистенькі бабусі. І ось уже дружно співають їхні мелодійні голоси:

— «Арабські ночі»... Гладіолус «старгородка»... «пірл-харбор»... «діна дурбін»... Білі ромашки — символ скромності... Букет «дружба народів»... Троянда «цимлянське море»... «лебедине озеро»...

— Сергію Петровичу, яким вітром?..

Маленький пильно дивився на неї: ну й кофта! Ото блищить! Волосся фарбоване, не зрозумієш, якого кольору, ніби парує... І пахне чимсь неймовірним!

— Та так уже, Ліонелло Іванівно,— каже капітан, вітаючись,— так уже вийшло. Проходив мимо, думаю, загляну. Чув од знайомих, що ви тут, у Старгороді. А ви, я бачу, квітнете...

— Вам подобається? Це моя ідея! Виставка квітів, букетів... Конкурс назв... Скільки сили, нервів... А мій гладіолус бачили?..

То ось вона яка, Ліонелла Іванівна... Маленький відразу пригадав ніч на «Очакові», розповідь Литвинова. «Колодкін освідчився, просив заміж іти...»

А оченята маленькі... Ніс хрящуватий, довгий... «Кохання у мене до вас нема, сама дружба...» І що капітан у ній знайшов? Шия вертлява... Ноги як у чаплі...

Гладіолус «оранжеве те море» стояв окремо, сам, осторонь від інших квітів та букетів, на білій лавочці, в чорному скляному глечичку. На високому стеблі франтувато вигиналися його руді бутони.

— Думала, думала... І якось уночі несподівано спадає на думку — пам'ятаєте, Ірма Сахадзе співає: «Оранжеве те море, оранжеве те небо...» Я читала в «Науке и жизни»: вночі збуджується підкірка, спадають на думку найбільш оригінальні ідеї... А я не вірила, побрехеньки... І ось, будь ласка, зі мною саме така історія! Як вам подобається? Вам подобається?

— Чого в мене питати, — сказав капітан, — я людина проста, військова... Ви в нього запитайте.

— В кого?

— Та в сина.

— Сина?! Ах, як мило...

Оце так!.. Маленький аж почервонів од несподіванки.

— Сергію Петровичу, у мене слів нема... Такий славний хлопчик! Викапаний! Весь у вас!..

Вона затнулась, несподівано похмурніла, дивлячись на капітана, й сказала:

— Ви... Ви тоді приховали, що у вас дитина! Ви хотіли мене обдурити! Я ніби відчувала!..

Капітана заскочили зненацька. Він хотів щось сказати, але вона не давала йому розкрити рота. Він розгублено посміхнувся, знизав плечима.

— А, ви ще посміхаєтеся! — сказала вона голосним шепотом. — Ви посміхаєтесь! Я вас іще тоді розкусила!

Маленький розгубився не менше від капітана. Добра ж ця Оранжева! Капітан пожартував, а вона...

І Маленький, сам не зрозумівши, як це вийшло, крикнув:

— Чого ви! Я не син! Зрозуміли — не син!..

А навколо вже збиралися люди, з цікавістю зазирали у вічі...

Капітан махнув рукою, круто повернувся й пішов до дверей. Він ішов і щось бурчав про себе. Маленький поспішав слідом. Ну й Оранжева! Жартів не тямить... А капітан теж добрий! Вона його тоді в Рибецьку образила, а він знову до неї прийшов. Ні, цих дорослих не зрозуміти...

Маленькому було соромно за себе й за капітана. І прикро. Що вони — втечею рятуються? Чого їм боятися?

Подумаєш, Оранжева!

Маленький зупинився посередині сходів, подивився вслід капітанові, й гостра жалість пройняла його. Капітан вийшов на вулицю й щосили зачинив за собою двері. Тоді Маленький побіг назад. І, вибігаючи по сходах, уже напружився від того, що має бути.

Він убіг, захекавшись, у залу. Біля дверей нікого. Огледівся. На нього не дивляться. Спокійною ходюю пішов уздовж квіткового ряду. Серце калатало швидше, ніж він ішов. Очі чітко схоплювали: не дивляться, не дивляться, не дивляться... Порівнявся з гладіолусом. Вагався мить — жаль стало — але почув її голос у другому кінці зали: «Букет складається з півоній різних відтінків і мовби символізує собою...» Простягнув руку, стис прохолодне стебло й різко зігнув. Хруп квітки, здавалося, заповнив усю залу. Він кинув квітку й побіг. Коли вибігав із зали, почув:

— Хуліган! Мій гладіолус!..

Маленький вискочив на вулицю, роздивився. Капітан повільно йшов по тротуару праворуч. Маленький різко звернув ліворуч і побіг.

І ЧОМУ, І ЧОМУ, І НАВІЩО

Він біг, поки голоси не стихли, звернув разів зо три вбік й опинився в Старому місті.

Він блукав по вуличках Старого міста, серед церковок та каплиць, і все не міг вирішити, що робити далі.

Спочатку його роздувало від власної сміливості. Він навіть здавався собі вищим і сильнішим, ніж раніше. Про капітана думав поблажливо, як думають про меншого й слабого, що його доводиться захищати. Оранжевої не жалів. «Так їй і треба,— думав,— іншим разом буде розумнішою...» І все-таки в глибині душі йому було якось тривожно й неприємно, і що далі, то дужче. Він уявив собі, як капітан чекає його на вулиці, повертається й раптом дізнається про ту квітку... І тут Маленького охопив страх. Він бачив перед собою розгніване обличчя капітана, чув його громовий голос: «А квітка при чому?!» — «Адже ж її квітка! Так їй і треба!» — виправдовувався Маленький подумки. «Боягуз! — гримів капітан.— Люди вирощують, а ти потихеньку...» — «Так їй і треба!» — правив своєї Маленький, а розумів інакше: ні, не треба... Капітанове обличчя кривила гидлива гримаса...

Маленький ішов гористою вулицею, і річку від нього затуляв лише один ряд будинків. Зазирнеш у підворіття, а там — за стосами дров, за баками для сміття, за білизнаю, розвішаною між тополями,— де-не-де й блисне синя смужка води. І тут Маленькому так закортіло повернутися, знайти капітана й щось таке сказати йому, а саме: «Плюньте на Кольку! Я буду моряком! Буду! Ось побачите! На мене покладайтеся, не на Кольку!..»

Він побіг назад, але, мабуть, заблукав і ніяк не

міг знайти вулиці, де розійшлись вони з капітаном. Хоч убий, не міг знайти.

...Біля церкви юрмилися старенькі в чорних хустках і чорних сукнях. Одна така старенька йшла назустріч Маленькому, вся чорна на тлі біленої церкви, йшла з ковінкою, зігнута, не йшла навіть, а ледь чутно шаркала по дорозі. Старенька подивилась на нього з-під хустки водянистими очима й знову застукала по дорозі своїм костуром.

Маленький згадав бабусю. Правда, вона зовсім не така — товста, гамірна, рум'яна... А вдача... Усе не по її, усе не так. Устав не так, сів не так, вийшов не так, увійшов не так... І при всьому цьому вона Маленького любить. Батько якось замахнувся на нього, а бабуся показала батькові кулак: «Не чіпай!»

І Маленький уперше за ці дні подумав: «От поїхав би в село, до бабусі, і нічого не сталося би поганого — ні телеграми, ні відправки додому, ні цибулі, ні Чубчика, ні цієї нещасної квітки...»

Але не було б і дечого іншого. Про це він теж подумав. Не було б нічної вахти на острові Рибачому. Ранку святкового в Старгороді, коли він побачив свої шльопки й біг до них через усе місто. Переряджених на вулиці. Альоші Солеварова...

І, подумавши про все про це, він зітхнув: як же все-таки виходить — не хочеш поганого, відмовся від гарного. Чому так? Незрозуміло.

А потім він наткнувся на таке місце, що зупинився мов укопаний і не зміг іти далі.

Уявіть собі майданчик, вимощений крупним, чистим, сіро-голубим брукованим каменем. Між камінням — трава, неначе кожний камінь оправлено в коштовний смарагд. У глибині майданчика — триповерховий будинок, повернутий до Маленького сліпою своєю стіною, і незрозуміло, з чого будинок зроблено, тому що стіну цю густо зафарбовано червонястою фарбою.

Стіна, правда, не зовсім сліпа. Внизу — широке вікно й біля нього... Але це потім.

Ліворуч майданчик обрамляють кущі бузку, шипшини.

За ними вгадується яр, за яром — парк, густий похмурий, як Темний сад в Усть-Віреї.

Вуличка, що привела сюди Маленького, котиться повз майданчик униз, притискуючись до високої зеленої огорожі. Біля входу на майданчик верба, старенна-престаренна, стовбур чорний, гілля сріблясте. Якщо йти уздовж огорожі, неодмінно зачепиш вербу головою. По той бік огорожі збігають донизу двоповерхові будинки. Дерев'яні, з балконами, тюлевими занавісками, фікусами на вікнах.

А біля широкого вікна, під стіною, стоять Айна й Стьопа. Вони по черзі пишуть пальцями на закурений шибці, затирають, знову пишуть...

Щось утримало Маленького в затінку старої верби, не пустило його далі, перешкодило крикнути: «Айно! Стьопо!..» Він мовчки стояв під шерехатим стовбуром.

У цю мить з-під огорожі, у вузьку щілину, якої Маленький раніше не помітив, проліз на череві собаки, звичайний кошлатий дворняга і, ляскаючи вухами, затрусив уперек майданчика в напрямку яру. Він біг, високо й акуратно підіймаючи лапи, і Маленькому здалось, ніби собака танцює. Він навіть почав відлічувати про себе: «Раз-два-три... раз-два-три...» — пристосовуючись до собачої ходи. А коли перевів погляд на Стьопу й Айну, то побачив, що й вони підпорядковуються цій нечутній лічбі. Айна повернулась — раз-два-три... Стьопа підняв руку — раз-два-три... Почухав потилицю — раз-два-три... Айна — руки за голову, похитується на носках, і ці її рухи скоряються тій же лічбі. Лопочучи крилами — раз-два-три... — пролетів над майданчиком важкий голуб. Айна і Стьопа тихо йдуть униз по

вулиці. Раз-два-три... Він бачить навколо себе плавний рух і лічить його потихеньку. Рух позв'язує все, що перебуває на майданчику, однією спільною таємницею.

Маленький виходить із-за дерева, підходить до вікна, біля якого щойно стояли Стьопа та Айна. На закурений шибці наспіх затерті якісь слова. Видно подекуди літери. «Т... я... у...» А вище — усміхнена мордочка, з великими вухами. Маленький домалював їй тулуб, руки й ноги. В руках по прапорцю. І написав: «Це я».

Вікно запнуто цупкою шторою. Йому раптом так закортіло заглянути й дізнатися, що там. Так закортіло — просто несила! Хоч би ріжечок відігнувся! Ні — ніде ані дірочки, ані щілинки. Ото досада! Неначе — якби заглянув він туди — все незрозуміле стане зрозумілим. І чому гарного без поганого не буває. І чому Айна ходить із Стьопою, ніби кращих від нього хлопців нема. Взяти хоч би Каштанова, Ленца... І чому Альоша Солеваров своїх коліс не кидає. І чому Колька в технікум подався. І чому капітан до цієї Оранжевої пішов — вона ж його образила.

І чому, і чому, і навіщо... І навіщо він цю квітку зламав!..

Розділ двадцять п'ятий

ТОДІ, В ТУМАНІ...

На березі, біля шлюпок — юрма дітлахів. Шум, гам. Маленький став спускатися з гори. Спустившись до середини, зупинився.

— Чого сперечаєшся? Ставай у чергу! — почув він голос Чубчика. (Чубчик сьогодні вахтить.) — Ти, рудий, не лізь уперед, щигля дам! У кого нема п'я-

така, краще не ставай! Нема?.. Одійди!.. Додому збігаєш, принесеш!..

Юрма старгородських дітлахів поступово перетворилася на безладну криву чергу. Хто вперто продирався вперед, хто твердо тримався сусідів, хто ліз у перевіряльниці — пильнувати, щоб інші поза чергою не просочилися.

Чубчик запустив на шлюпку чоловік десять — розсілися з криком, вереском, — уставив весла в кочети, сів, подивився на берег, побачив Маленького й крикнув:

— Алло, Маленький, відв'яжи кінець!

...Якби він не крикнув так, з такою лїнивою впевненістю, що Маленький тут же метнеться виконувати його наказ. Якби не махнув так — образливо, недбало — мовляв, мерщій, ти...

— Чого повзеш! — крикнув Чубчик. Дітлахи в шлюпці захихикали. — Швидше давай!..

Маленький підійшов до самого берега.

— Вилазь! — сказав він і сам здивувався із свого голосу.

— Чого?

— Вилазь, ось що. І ви всі... вилазьте.

Чубчик піднявся. Він вискочив із шлюпки і в присутності гомінкої черги взяв Маленького за груди.

— Ти...

Маленький бачив, що на шлюпці сталося сум'яття. Дівчинка років восьми, з круглим гребінцем у білому волоссі, вистрибнула на берег.

— Віддавай п'ятак!

Чубчик, не відпускаючи Маленького, сердито обернувся, сплюнув.

— Ану, залазь назад! Не хочеш? Хто хоче? — звернувся він до черги.

— Я! Я хочу...

— Бачив? Самі хочуть!

Маленький розумів: з Чубчиком йому не справитися.

— Відпусти...

— А ти відійди, поки не заробив...

Чубчик штовхнув Маленького, та так, що той упав спиною на пагорок. Ах, гад...

Чубчик відвернувся й став відв'язувати кінець. Маленький піднявся, подивився навкруги. Черга мовчить спідлоба. Шлюпка притихла. А Чубчик стоїть до нього спиною, впевнений, що Маленькому з ним не справитись. І ось саме тому Маленький так розізлився, що в голові у нього застукало. Він кинувся до Чубчика й збив його з ніг... Хтось заплакав, хтось закричав голосно:

— Віддай п'ятак! Віддай! Мамці скажу!

Докотились до води. Маленький відчув її спиною, ногами, потилицею...

— Ей, ви чого!..

...Одного тримає Каштанов, другого — Ленц.

— В чому справа?

Чубчик мовчить. Маленький теж мовчить. А з гори — бочком, бочком — спускається капітан. Знає про квітку чи не знає?..

— Що трапилось?

Чубчик мовчить. Маленький теж мовчить.

Капітан роздивився зірко, ткнув пальцем у ту саму дівчинку з гребінцем, яка за свій п'ятак найдужче переживала.

— Ось ти скажи...

— Він п'ятачки у нас брав, обіцяв на човні покати, під вітрилом...

— Хто це — він? Хто — брав?

— От. — Дівчинка ткнула пальцем у Чубчика.

— Чубарев! — сказав капітан. — Вирішив данину збирати у Старгороді? Два роки до клубу ходиш, а яка користь? Користь яка, я запитую? — Голос капітана стає жорстоким, як тоді, на острові, після

телеграми...— Значить, не треба тобі до клубу ходити. Зовсім не треба.

Чубчик підняв очі. В них було «все одно». Кивнув на Маленького.

— Маленький у школі горн поцупив, йому й то нічого... А мене відразу...

Маленький завмер.

— Ех, Чубарев, Чубарев,— сказав капітан,— одному нудно тонути — за собою тягнеш?..

Капітан уважно подивився на Маленького. Той зіщулився весь.

— Повернешся з походу, Петров,— горн назад віднеси. Не місце йому в твоєму рюкзаци, це річ суспільна.

Маленький хотів було сказати, що горн однаково пилом припадав, що ніхто в нього не сурмив, але капітан дивився на нього, як і раніше, жорстоко, і Маленький збагнув, що ніяких виправдань капітан зараз не прийме.

— Це справа громадська,— повторив капітан,— громадськість доручить — сурми, будь ласка. Боцманом ось ти сам себе не призначиш, правильно? Вибрати повинні!

Маленький кивнув.

— Ну, гаразд, якщо згоден,— полегшено сказав капітан.— А ми складемоєь, гармонь тобі купимо. Складемося? — він оглянув усіх.

— А що,— сказав Каштанов,— у мене півкарбованця є.

— Карбованець даю,— сказав Стьопа.

Маленький обернувся. Стьопа стояв на пагорку, всміхався. В руці карбованець. Поруч Айна. Дивиться на Маленького серйозно, прямо, чи то із подивом, чи з цікавістю... Він витримав її погляд: ну, хто за Чубчиком ходить? Отож-то...

Старгородські дітлахи мовчки стоять, слухають.

— Ну, а ви? — запитує їх капітан.— Жертвуєте

на гармонь? — Капітан дивиться в очі тій, з гребінцем. Вона червоніє, опускає білу свою голову, п'ятачок в руці стискає, а потім як заплаче!

Усі засміялись.

— Не плач,— каже капітан,— я жартую. Неси додому свій п'ятак.— Він повернувся до Маленького.

— А куди ти нещодавно подівся, Маленький Петров? — Капітан дивився йому у вічі.— Я тебе чекав, чекав...

— Я... Я заблукав. («А що як знає про квітку?») Не в той бік пішов, товаришу капітан.

Капітан засміявся.

— А ти б засурмив. Як тоді, в тумані, пам'ятаєш? Я б тебе й почув.

«Не знає! Не знає!»

— Не здогадався, товаришу капітан,— сказав Маленький.

— Усе ясно,— посміхнувся капітан.— Напад був несподіваний. Ти злякався й побіг. Бідолаха.

Маленький відповів капітанові теж усмішкою. Багатозначною. У нас, мовляв, таємниця. І відкривати її ми не маємо наміру.

...А тоді, в тумані, було ось що. Це трапилось на третій день походу. Пізно ввечері впливали в якусь річку. З берегів наповз на воду сірий туман. Неосяжною стіною котився він назустріч, огортав усе навкруги в'ялою своєю пеленою — бакени, зустрічні кораблі, шлюпки... Дихати в тумані було важко, одяг став вологим... Отоді капітан і сказав:

— Маленький, бери трубу, сигналь. Та частіше, голосніше, а то, не дай бог, напоремось на кого-небудь...

І Маленький сурмив, сурмив на все горло, з усієї сили, поки не підійшли вони до бакенщикова будиночка на палях і не пришвартувались...

Неначе клапті туману, розшарпаного ранковим вітром, залишилися в його голові після тієї ночі ок-

ремі картинки, звуки — поклик корабельної сирени, кашель старого бакенщика, собачий гавкіт, що падав у туман, наче в криницю... Моторошне й прекрасне відчуття невидимого корабля, який проходить поряд...

Розділ двадцять шостий

АЙНА

— Ленц, на весла. Єрьомін, Каштанов, Кошельков — на весла...

— А ще хто піде? — запитав Каштанов.

— А ще Петров піде. Замість Чубарєва. Чубарєва до гонок не допускаю, — похмуро закінчив капітан.

Маленький стрибає в шлюпку, сідає поруч з Кошельковим. Той — ліниво:

— Весло не тягни...

— Гаразд, сам знаю!

— Припинити розмови! — Капітан нахиляється ближче, стишує голос. — Он шлюпка з Валди, бачите. Там народ тямущий, я їх знаю — підготовочка! Цих вам не обійти, і не старайтесь. Далі — господарі, старгородські хлоп'ятка...

— Нічого собі — хлоп'ятка! — свиснув Каштанов. — Дядьки здорові!

— А ви не бійтесь, Каштанов, — сказав капітан. — Бачите, вони вже на старті між собою лаються. І курять на старті. Але сила у них є, цього не скинеш. Ось кого треба обходити. Тоді друге місце забезпечено.

— А городецькі? — запитав Каштанов.

— Городецькі — піжони! — відмахнувся капітан.

Шлюпка з Городецька помітна. Вся розфарбована — Нептун з тризубцем, русалки, дивовижні риби... і весла розмальовані.

— Айно,— каже капітан,— сідай у шлюпку, підеш старшиною.

— Синьорито! Як ви сюди попали? — кричить городецький стерновий і підіймає трохи ковбойський капелюх. Айна не відповідає. А запитання було до неї.

— Балаган... Цих не бійтесь,— каже капітан.— Але зважте, можуть тиснути на психіку, дурниці всілякі горлати.

На пристані судді з старгородського ДТСААФу. Кличуть капітана:

— Колодкін! Досить це-ве давати, йди сюди! Дві хвилини залишилось!

— Не забудьте,— каже капітан,— віха з прапорцем — поворот. Обходити з лівого боку. І запам'ятайте: перший постріл попереджувальний. І ще: головне — спокійно. Бережіть сили. Назад проти течії пливатимете. А на траверзі он тієї церковці,— капітан показав на правий берег,— темп! Викластись!..

Маленький стискує в руках держак весла, дивиться на берег. Болільників! Од вежі до собору — яблуку ніде впасти! Цікаво, Альоша прийшов Солеваров? Стоїть, мабуть, де-небудь, дивиться... За своїх, звичайно, уболіває, за старгородських... А може, не за них?

Ударив стартовий пістолет. Злетіли над водою весла. Три... Чотири... ще постріл! Весла проткнули воду. Вперед!

Шлюпка з Валди злетіла над водою. Весла вигнулися, неначе крила. Мовчазні веслярі одним порухом винесли шлюпку далеко вперед.

— Ух! — захоплено простогнав Каштанов.

Старгородські взяли старт з кректанням, з гамом, поплювавши на долоні. І попливли-попливли, занадто западаючи назад, перевальцем, некрасиво, але хвацько.

— Прощайте, синьорито!..

Городецькі обганяють! Стерновий у капелюсі обернувся.

— Супитись не треба, Лада! — проспівав він.

— Гаразд, гаразд, покричи! — пригрозив йому Кошельков.

— Кошельков! — сказала Айна капітанським тоном. — Розмовочки.

Вона сидить на стерні, нахилившись уперед, у своєму тренувальному, цифра сім на грудях, кіски стирчать з-під мічманки, а мічманка — набакир.

Маленький обернувся — утікають городецькі, утікають піжони!

Налягати треба!

— Налягати треба! — кричить він.

— Спокійно, спокійно, хлопчики, — умовляє Айна.

Яке там спокійно! Налягати треба!.. Маленький повертається до Кошелькова. Товсте обличчя Кошелькова незворушне, він тільки й того, що не спить. Неначе це не гонки, а прогулянка.

— Хлопчики, наляжте!

Айна ще більше схилилась уперед, немов хотіла цим рухом прискорити хід шлюпки.

— Ну, хлопчики! — і всміхнулась. Кому? Та нікому зокрема. Всім однаково. Але кожен сприйняв цю усмішку на свій рахунок.

Шлюпка здригнулась, неначе струм пройшов уздовж борту. Щось строкате мигнуло збоку. Та це ж городецькі! Далеко не втекли!

— Ще, хлопчики!..

Ось вони, справжні гонки. Ти злився з веслом, зі шлюпкою, з усіма іншими. Один рух, один помах, один вдих, один видих...

Миготять розмальовані весла. Ніс шлюпки з Нептуном. Чиста вода.

— Обійшли! — кричить Маленький. — Ура!

— Ще, хлопчики! — Айна підіймає руку й різко опускає. — І раз!

Ще, то й ще. Налягай, Кошельков. Налягай, Маленький.

— Увага, поворот!..

Видно віху з прапорцем. Старгородці роблять поворот. Ідуть назустріч. Скалять зуби: «Малятка, ау!»

— Праве, табань! Ліве, веслуй!

Поворот. І місто відкривається іншим берегом. Біла стіна всяяна людьми. Там галасують, махають прапорцями... Айна підіймає руку й кричить несподівано охриплим голосом:

— Уперед!

Блищать на сонці куполи собору.

І раз! І раз!..

— Уперед!..

Це був ривок. Маленький пам'ятає тільки: Кошельков кричав щось поруч. І ще — обличчя Айни, бліде, незнайоме...

Ай, капітан! Знав, кого посадити старшиною!

. . . . .

Суддя каже в мегафон:

— Увага! Увага! Перше місце зайняла Валда. Старгородці й шлюпка з Усть-Віреї прийшли до фінішу одночасно. Беручи до уваги вік наших гостей, суддівська колегія присуджує їм друге місце... Господарям — третє...

— Товариші, дозвольте, дозвольте... Де тут гості дорогі?..

Коник.

— Хто хоче записатися на радіо? Завтра ж почуєте, в останніх вістях... Ну, хто найсміливіший?..

Маленького штовхають до мікрофона. Він ще не отямився від гонок, обличчя пашить, ніби обпечене, дихає він широко відкритим ротом, шумно, часто... Стоїть і не розуміє, про що це його Коник запитує.

Маленького відсовує Каштанов. Він бере мікрофон

і, тримаючи його перед собою, наче ескімо, жваво говорять:

— Мрія стати моряком зародилась у мені з самого дитинства...

Розділ двадцять сьомий

ГВІ, ФЕДЯ І ФЕДИН ТАТО

Після гонок переможцям прямо на пристані вручили призи. І треба ж такому трапитись — у поспіхові й метушні хтось із суддів упустив у воду кубок, що належав за друге місце.

А біля пристані течія сильна. А білий метал, з якого зроблено дорогий подарунок, легкий надзвичайно...

«Водолаза!» — кричать болільники. Городецький стерновий каже: «Вам тому не пощастило, що у вас жінка на борту...» — «А вам чому не пощастило?» — ввічливо запитує Айна.

Головний суддя дуже засмутився. «Розумієте, — каже, — сьогодні неділя, комірник вихідний, кубок новий не випишеш, така прикрість... Але ми надішлемо! Новий надішлемо! Ще кращий! А поки що — просіть, що хочете. Все наше — ваше!» — й широко так повів руками по обох берегах...

Капітан каже:

— Можливо, воно й до речі, що кубок у воду упав. Дайте нам який-небудь кораблик, щоб додому дотяг. Дорога важка, виснажились діти...

Головний суддя радісно:

— Це просто-простісінько! Гвідоне Ігоровичу!..

Підходить чоловік, стрункий, худорлявий, років п'ятдесяти. Сам чорноволосий, а брови сиві.

— Ось, познайомтесь, — говорить головний суддя. — Гедейко Гвідон Ігорович, командир мінного

тральщика, а тепер рятувального корабля ДТСААФ за номером п'ятсот п'ятнадцять... Доставить у найкращому вигляді!.. А це — Колодкін Сергій Петрович...

Гвідон Ігорович уважно дивиться на капітана, темно-карі очі його під густими бровами спалахують цікавістю.

— Колодкін? Вибачте, ви в Рибецьку служили?..

— Так точно, служив, — сухо говорить капітан.

— До ваших послуг, — уклоняється Гвідон Ігорович.

Відразу видно культурну військову людину.

...І ось торохтить по озеру колишній мінний тральщик, легко веде на буксирі одну за другою обидві шлюпки. На кормі тральщика всі по черзі несуть вахту — стежать за буксирним кінцем.

Команда тральщика — два чоловіки. Гвідон Ігорович, або Гві, як його звать друзі, і матрос Федя, товстий хлопець у колишньому капелюсі. В старовинному фетровому капелюсі Федя не дуже акуратно обрізав поля, лишивши тільки козирок попереду.

Федя — людина мовчазна. Стоїть біля штурвала, цигарку смоче або, випнувши товсті губи, насвищує: «Коли я був хлопчиськом, носив я штани кльош...» — старовинну маловідому пісню.

Гві, навпаки, балакучий. Йому скучно. Все вдвох та вдвох.

І коли на борту з'являється свіжа людина — а до того ж не одна! — Гві дає собі волю. Ось приблизно як це виглядає.

— Перед вами Федя, син добрих батьків, надія сім'ї. Тато-каперанг хотів бачити блискучого офіцера, щоб сонце блищало на погонах! А що Федя? Що ти зробив, Федю? Розкажи товаришам.

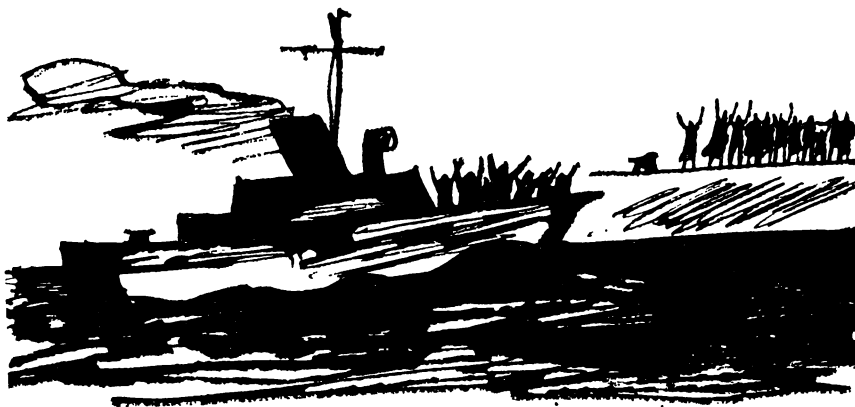
Товариші чекають. Але Федя мовчить. Від звичного чекання звичного жарту в нього тільки одне око мружиться. А може, від диму...

— Федя кидає буквар, зошити, таблицю множення, — розповідає далі Гві, — і йде у матроси, на важку невдячну роботу в Добровільне товариство сприяння авіації, армії — і кому, Федю? — флоту! Що ж сказав Феді його тато, колишній каперанг? Ану, Федю, відкрий сімейну таємницю...

Федя мовчить. Такий порядок.

— Тато торкнув свій нержавіючий кортик і сказав: «Федоре, клянусь цією чесною сталлю, якщо ти не підеш у дев'ятий клас, я позбавлю тебе спадщини — двокімнатної квартири в Старгороді, двадцяти яблунь у колективному садку й човна з мотором «Москва»!.. А що відповів своєму татові Федя? Федю, що ти відповів своєму татові?..

Ось що відповів своєму татові Федя: «Любий тату, це все дурниці. І квартира, і човен. Згадай, тату, свою молодість. Ким ти був? Кухарчуком у військовій частині! Допомогає своїй мамі і моїй бабусі чистити картоплю для бійців Червоної Армії. Чому ти відводиш очі? Тобі соромно свого бойового минулого?..» А що зробив твій тато, Федю? Мовчиш.. Як завжди. Тато надів свій кращий мундир і пішов на пристань. Ще здалеку я почув дзвін його орденів та медалей.

Я зустрів його на борту тральщика, виструнчившись як належить.

Тут Гві робить паузу. Федя дивиться на годинник: чи скоро кінець вахті?..

— «Здрастуй» — каже мені Федин тато. «Здрастуй, Олександр!» — кажу я. Адже ми з ним, між іншим, фронтові друзі. «Як твій радикуліт?» — запитує Федин тато. «Нічого. А твій гемоглобін?» — запитую я. «Нормально. А як твій невроз?» — «Прекрасно, — відповідаю, — а як твій склероз?» — «Звідки ти взяв, що в мене склероз?» — каже Федин тато. «Зробив висновок з деяких ознак», — кажу. «З яких таких ознак?» — «Так, з різних...» — «Ти не крути, — каже мені Федин тато, — на що натякаєш?» — «На Федю», — кажу я, як стріляю. Що було далі, Федю?..

Федя уважно дивиться на компас, перевіряє курс. Його клопіт — перевіряти курс, а говорити — не його клопіт.

— А далі було так. «Поговорімо по душах, — сказав мені Федин тато, — адже ми давні приятелі... Допоможи мені щодо Феді». — «Як щодо?» — запитав я. «А так, щоб він пішов з ДТСААФу й повернувся до школи. Я хочу, щоб він закінчив училище імені Фрунзе в Ленінграді, як колись закінчив його я...» — «Гарна ідея!» — погодився я. «То в чому ж справа! — зрадив Федин тато. — Жени його з твоєї посудини...» — «Тихіше, тихіше, Олександр, — сказав я, — він повернеться за парту, твій Федя. І в нього ще будуть золоті погони на плечах». — «Жени його геть, або я тобі не друг!» — закричав Федин тато. Що я відповів своєму татові, Федю, на цей випадок?.. Не пам'ятаєш. Я сказав йому: «Потерпи, Олександр. Хай Федя поплаває зі мною. У Феді все попереду. Зараз у нього дримає мозок. Така юнацька хвороба. В тебе склероз, а в нього дримає мозок. Ось прокинеться у Феді мозок, тоді... Тоді вже він нам з тобою покаже!»

Гві обводить усіх веселими очима: ну, як, мовляв?

У кубрик з транзистором улітає Каштанов.

— Знайшов! Слухайте останні вісті!..

І на весь кубрик — голос: «Говорить Старгород!» Знайомий голос. Де його Маленький чув?.. Та це Коник! Ну, звичайно, Коник! «Океан, який чудовий він!.. Це слово містить у собі тисячу значень... Усе, що на душі в людини... До берега океану приходять давні морські вовки... Океан вабить, він живе напруженим життям, це життя вирує...» Коник робить паузу і — уявіть! — перескакує відразу до старгородських шлюпочних гонок!

Тут усі стали посміхатися один одному, як рідні, а Маленький згадав Віку Диміцьку: «Прибій обіймає мої ноги! Чайки сміються з мене!»

Загриміла музика, зображуючи гуркіт прибою, а після в цілковитій тиші пролунав змінений відстанню і все-таки дуже схожий голос Каштанова: «Мрія стати моряком зародилася в мене з самого дитинства...»

— А тепер за роботу,— каже Гвідон Ігорович.— Почнемо з найменшого. Прошу...

...Федя відступає вбік, передає Маленькому штурвал.

Маленький уперше чує глухий Федин голос:

— Курс триста тридцять...

— Відповідай,— каже Гві,— єсть курс триста тридцять!

— Єсть курс триста тридцять! — повторює Маленький.

Він крутить штурвал трошки праворуч, трошки ліворуч, знову праворуч... Федин палець стукає по компасу: ось 330! А ось курсова риска. Ага, зрозуміло. Повинні суміститися! Єсть. Федина долоня твердо вказує напрямком: так тримати!

— Так тримати, — командує Гві. — Уважно

дивись, інакше судно почне рискати. Відхилишся на одну десяту градуса, а рахуватимеш убік милі...

— Гвідоне Ігоровичу, — каже капітан, — скоро по правому борту буде село. Пришвартуйтеся на годинку, гаразд? — і Маленькому: — Зійдеш зі мною на берег.

Розділ двадцять восьмий

ВІЗИТ ДРУГИЙ. НІНА СОЧИНА

Капітан ішов уздовж села й запитував: де Ніна Сочина живе? Йому показували: далі, далі йти...

Село велике, міцне, багато нових будинків. Що не будинок — антена. Біля цегляної школи капітан зупинився. Подивився, крякнув:

— Мда...

— Що? — запитав Маленький, який ішов слідом за капітаном, як було велено.

— Село так називається. Мда.

Увійшли в садок. Тихо заспівала хвіртка, впускаючи їх. Мовчазний собачка кинувся в ноги. Обабіч стежки достигала антонівка. Над порогом — підкова. Саморобна поштова скринька. Газети стирчать... На ганку капітан обдивився свої штани, потер, пошкрябав, зітхнув... Провів по Маленькому оком — з ніг до голови — і тоді вже постукав. Гучно, але нечасто.

Двері відчинила жінка в синьому халаті, фартусі. Обличчя — нічого надзвичайного. Хіба що очі... Занадто вже уважні. Маленький не любить, коли так дивляться. Вчителі так дивляться, перед тим як нотацію читати.

— Не впізнаєш? — сказав капітан.

Жінка повільно похитала головою, одночасно вдивляючись у капітана. Потім на її обличчі з'явилось:

«Стривай-стривай...» — неначе теплий вітерець по дув, і обличчя розгладилось, потеплішало...

— Ви із села, із Мди, чого приїхав я сюди...— проспівала вона тихо.— Серьожа?..

— Так точно.

Жінка взяла капітана за гудзик кітеля, посмикала, а сама чи то всміхається, чи хмуриться...

— Ай, Серьожо!.. Ну, здрастуй...— Вона прихилила капітана до себе й поцілувала в щоку.— Здрастуй. От диво! Скільки років!.. Майже двадцять. Ні, якраз двадцять. Чого ж ми стоїмо, проходьте!..

У хаті все по-міському — і меблі найновіші, й посуд дорогий у гірці, і гардини капронові. Розвела руками — прибирає!..

— Нічого, нічого,— сказав капітан,— ми проходом, мимохідь, на катері...

Маленький не впізнавав капітана. Той якось зіщулився весь, розгубився. То покладе кашкета, то в руки візьме, то сяде на стілець, то встане... До вікна підійшов — свистить... Цього з ним взагалі не було.

— Добре живеш, Ніно. Молодець,— сказав нарешті капітан.

— Непогано живемо,— сказала Ніна Сочина,— скаржитись не буду.— Вона весь час стежила краєм ока за капітаном і трошки усміхалась. Потім глянула на Маленького — несподівано, різко.— Син, так? Схожий,— і, помовчавши:— Схожий.— І, знову помовчавши:— Як звуть?

Запитання було до капітана, а той мовчав. Здавалось, до нього тільки-но дійшло, про що в нього запитують. Він відкрив рота, лоба наморщив і дивиться на Маленького, ніби намагається пригадати: «Як же його зовуть?.. Ах, чорт, треба ж, забув..»

І правда ж, забув капітан.

От номер! Попався. Забув, як сина звуть. Ай-я-яй... Треба ж таке.

Маленький ще трохи полукавив, дивлячись на розгубленого капітана, потім пожалів його і сказав:

— Льонькою мене зовуть. Льонею.— Замалим не сказав за звичкою «Петров», але вчасно спохопився. Хай буде по-капітановому. Раз мовчить — значить, знову хоче за сина видати. Нехай. Шкода, чи що. Син то й син. Сміх!

— Значить, Льоня,— сказала Ніна Сочина,— гарне ім'я...— І подивилась на капітана, щоб тому приємно стало.

— Не син, не син, вихованець,— пробурчав капітан.— А в тебе скільки?

— Троє.

— Синів?

— Два сини.

— Два?! — з недовір'ям вигукнув капітан. І з заздрістю. Це справді. Маленький чув, як він вигукнув: «Два?» — А де ж вони всі?..

— Менший у мами в гостях, у Ленінграді. Старший в армії.

— В армії? — здивувався капітан.— Хоча так...— Він помовчав.— А чоловік?

— На з'їзді вчителів. У Москві. Він у нас відмінник. Освіти! — з жартівливою гордістю сказала Ніна Сочина.

А Маленький здивувався: учитель — і відмінник?..

— Школу я бачив нову,— сказав капітан,— гарна школа, цегляна...

— Гарна школа,— підтвердила Ніна Сочина.— Льоню, хочеш яєчні з салом?

Він кивнув. А чому б йому не з'їсти яєчні з салом? Він такої їжі два тижні не їв. Консерви та консерви... А в кімнаті затишно. І тітка нічого... Дивиться як училка, то вона, мабуть, і є училка. Он книжок скільки, карти різні...

Отже, не син, вихованець... А тоді, в Старгороді,

за сина видав... Чому? Пожартувати хотів? А сьогодні? Навіщо взяв за собою? Сказав: «Одягай парадну форму. Візит другий і останній».

— Льоню, хліба бери. Огірки. Цибулю. Не соромся...

Льоня, Леонід, Леонід Іванович... Гарне в нього ім'я, це правда.

— Додавки хочеш, Льоню?

Звичайно, хоче. А ще він хоче, щоб його знову запитали: «Додавки хочеш, Льоню?»

— Серьожо, знаєш, кого він мені нагадує? — Жінка засміялась голосно, безоглядно, як дівчинка, і Маленький Петров з цікавістю подивився на неї. — Васька-частівника. Пам'ятаєш? Гомонять, в колгоспі скрутно, а в колгоспі все як слід... Знаєш, цей Васька — потім уже великий хлопець став — признавався мені: «Це я, Ніно Миколаївно, перший тоді вигадав — яблуками кидатися...»

Вона знову засміялась, і Маленький подумав: «А отак засміється в класі — і все, ніякої дисциплінки. Тому вони в класі й не сміються. В учительській сміються, чув...»

А капітан теж наминав яечню й кивав у відповідь на кожне слово. Коли ж було згадано про якісь яблука і Васька-частівника, перестав жувати, подивився у вікно і — нескоро — знову в тарілку.

— Як живеш, Серьожо? — запитала Ніна Сочина.

Капітан сказав:

— Нормально. Добре живу.

Вона опустила очі й сказала тихо:

— Ну, слава богу тоді...

А Маленький усе дивився на синю смугасту клеїонку й згадував свій будинок і надто неділю, коли всі за столом, а на столі чашки, тарілки, а його улюблена чашка — червона, в якій ручка відбита. А клеїонка в них — зелена, з квіточками. За столом шумно, батько жартує, піддрочує матір, що та все

товстіє, а вона: «Перестань, перестань...», а сама й не сердиться.

І, дивлячись на цю клейонку, Маленький Петров якось несподівано для себе уявив за тим недільним домашнім столом капітана. Ось для нього притягли з кухні велику табуретку, і капітан сів у куточку, й мати пригощає його, але сидить капітан за столом чомусь ніяково, незатишно, скрипить табуреткою, соромиться сам і бентежить інших...

— Нам пора, Ніно,— капітан підвівся,— чекають нас.

— До побачення, приїжджайте ще,— сказала Ніна Сочина, звертаючись відразу до них обох.

— Спасибі, до побачення,— сказав Маленький. Сказав виразно, з почуттям. Гарна тітка.

— Присилай меншого до мене, в Усть-Вірею,— сказав капітан.— Морської справи навчу. Скільки йому? Тринадцять? Якраз. Запиши адресу... Втім, я сам напишу. В мене може змінитися...

Меншого сина Ніни Сочиної Маленький чомусь відразу, заочно не злюбив.

Розділ двадцять дев'ятий

ТАМ БУВ КАМІНЬ

Теплий нічний вітер накочувався із заходу. Тихо торохтіла машина. Кольорові намистини — вогні тральщика — ото й усе освітлення цієї ночі.

Гві простягнув руку в самісіньку темряву й сказав:

— Там був Вороний камінь...

Вороний камінь... При цих словах Маленький відразу пригадав кіно про Олександра Невського — минулої осені показували його в фабричному клубі. Й ще пригадав Осадчого Семена: «Обладунки, зброя,

все там лежить. Шукати буду...» Як же він шукати-ме? Тут водолази потрібні!..

— Чому камінь був? — запитав Каштанов.— Куди подівся?

— Потонув. Правильніше, скеля потонула. Дванадцять метрів скеля.

— Що тут цікавого,— сказав Кошельков,— не видно нічого.

Гві зачекав, поки Кошельков прогримить залізними сходами в кубрик, і тихо заговорив:

— ...Була ж тоді субота, сходило сонце, і зійшлись обидві сили. І була січа люта, і тріск од ламання списів, і згук од рубання мечного, і замерзле озеро зрушило. І не було видно криги: вся вкрилася кров'ю...

— Це що? — запитав Маленький. Його раптом дрож пройняла. І не холодно ж зовсім.

— Літопис. Російський літописець розповідає про той день...

Моторошно.

Там, у цій непроглядині, підводна скеля, вся слизька, у водоростях... А на дні — кістки, щити, обладунки — в тиші, в темряві...

— А тут недалеко, миль десять на північ, я рибу ловив під носом у фашистів,— сказав Гві.— Підготовував матінку-піхоту...

Був камінь — і нема. Були вони щойно в Старгороді — і нема їх там. Оце в Маленького в голові ніяк не вкладалось. Йому здавалося: повсюди, де він бував, він якимсь чином залишався. Але яким чином — цього він пояснити не міг.

— Маленький, іди на корму,— сказав капітан,— тебе Ёрьомін змінить...

Він сидить на кормі й пильнує за буксирним кінцем. Кінець скісно спадає в темряву, де невиразно проступає корпус першої шлюпки, а друга розтинає воду позаду — її він тільки вгадує.

Усі пішли в кубрик. Залишились нагорі Гвідон Ігорович та капітан. І в рубці, біля штурвала — Федя.

Гві з капітаном стоять біля правого борту, недалеко від корми, продовжують свою розмову.

— Я ось дивлюсь на вашого Федю і, чесно кажучи, заздрю,— сказав капітан.— Можете корабель довірити.

— Можу! — підтвердив Гві.

— Я на одного хлопця теж надіявся, як на кам'яну гору,— каже капітан.— Між іншим, брат цього, Маленького,— Великий Петров. То що ви думаєте — перед самісіньким походом подає документи в технікум хімічний, складає екзамени, а я дізнаюся випадково.

— Ну й що,— каже Гві.— У них, у хлопців, усе по-своєму, усе по іншій шкалі. Ви переживаєте, а він, ваш Великий Петров, він, можливо, й не розуміє поки що... Я гадаю, не від злої душі, а від необізнаності душевної він вас образив.

— Та що там образив! — розсердився капітан.— Я ж не можу просто так клуб кинути, мені надійна людина потрібна, я на нього надіявся, вчив...

Що-о? Клуб кинути? Як це — кинути?.. Маленький аж підскочив.

— Гарна у вас робота,— говорить Гві.— Клопітлива тільки.

— Що ж гарного. Клопітлива — так. А потім, я вам скажу так: для цієї роботи треба бути хай не щасливою людиною, то хоча б удачливою. А в мене на особистому фронті суцільні невдачі.

Помовчали. Потім знову капітан:

— Нині ось, у поході, по старих слідах своїх ступав, минуле ворухив. Розібратись у чомусь хотів. У помилках молодих, чи що. А даремно. Там одне, тут — інше. Ворухити не треба. Дурниця виходить. Треба все заново починати.

«Темнить щось»,— подумав Маленький і здорово

розізлився на капітана: як це так — кинути клуб? Новина! Він за капітана переживав, квітку цю кляту зламав, страху набрався, а той, подивіться, будь ласка, що вигadaв — кидати!..

— Спробую знову подати на комісію,— каже капітан.— Востаннє. Я ж здоровий. Я знаю, що здоровий. Та ви й самі бачите, що я здоровий.

— Я-то бачу,— каже Гві,— та ці старі поранення, контузії — підступна річ... Ви б краще на внутрішній басейн просились. Теплохід можуть дати...

Як це теплохід? Навіщо капітанові теплохід? Що задумав?..

— Не хочу,— каже капітан,— поїду в Рибецьк, на комісію. Востаннє спробую пробитися в море.

Замовкли. Маленький сидить — приголомшений від того, що взнав.

— Я у вас в Старгороді дивака бачив,— сказав капітан.— Віртуоз. На одному колесі їздить.

— А-а, Солеваров Альоша.

— Так, так, неначе його прізвище! Так от, я до чого пригадав: для цирку він уже не годиться. Старий. Здавалось би — кидай колеса! А він катається.

— Ви з ним якоюсь мірою колеги,— сказав Гві.

— Тобто?

— Солеваров на своїй вулиці дітей навчає. Колеса.

— Он як,— задумливо протягнув капітан,— треба ж... І цей туди ж. Ах, чорти б нас побрали!

Гві засміявся.

— От усе хочу запитати,— каже капітан,— чому ви тоді при знайомстві про Рибецьк запитали? Чули, мабуть, про мої неприємності там?

— Так, дурниця...

— А все-таки.

— Ви не образитесь?

— Ну!

— Між нами. У мене одна безглузда звичка.

слабість, чи що. Складаю байки й пускаю по білому світу. Така штука є — чули, звичайно, — бумеранг. Її кидаєш, а вона до тебе повертається. От і я. Чекаю, коли моя байка до мене повернеться. Я її слухаю і знаки не даю, що моя. Ні-ні! А сам відзначаю: тут моє, а тут — чуже... Поки блукала по світу, обросла чужою фантазією, так як днище черепашками... Цікаво. Й смішно.

— Й про мене, значить? — обережно питає капітан.

— І про вас, — зітхає Гві. — Мені хтось із річників, не пригадую хто, розповідав вашу історію в Рибецьку, — кража, касир і тому подібне... Я цей випадок, так би мовити, розвинув...

— Розповідайте, — вимагає капітан.

— Гаразд, — каже Гві, — вважайте, що це вже не про вас, адже давно було. — Гві відкашлявся й почав: — Капітан Колодкін у Рибецьку працював комендантом порту. Й стали там суда пропадати. Спочатку шлюпки, байдарки пропадали, моторки, всіляка дрібниця. Потім рятувальний катер пропав у ДТСААФі, новенький зовсім. Потім — глісер. А після вже — морський буксир...

Маленький Петров слухає цю історію вдруге. Слухає краєм вуха. У нього з голови не йде: кидає їх капітан, у море зібрався. А як же без нього?.. І Маленький уявив собі забиту дошками клубну кімнату, на полицях — моделі кораблів, і його яхта там... Тільки почата. Взимку корпус виточив. І уявилися йому довгі-предовгі зимові вечори в кают-компанії, і сніг за вікном, і стук молотків, і гомін тихий, і сміх, і особливий дух, коли пахне канатом, деревом, фарбою... Як же без усього цього? Ні, не піде капітан! Сам же сказав — залишити нікого. А якби Колька в технікум не пішов?..

— Ну, спасибі, Гвідоне Ігоровичу, — сказав капітан, дослухавши до кінця, — спасибі. Я на себе щой-

но, як у театрі, подивився. І смішно, і сумно. В житті все було не так романтично. Звільнили і так далі... Знаєте, я на себе наче іншими очима глянув. Корисно. Дуже корисно. А то недовго й закиснути. Спасибі, я перед вами просто боржник... Гаразд, розповім вам зараз справжню, невигадану історію про себе. Це як Вороний камінь — б у л о. І на дно пішло. Тож розповідати тепер просто. Неначе не про себе.

Розділ тридцятий

З МИНУЛОГО. НІНА СОЧИНА І КАПТАН. РОЗПОВІДЬ КАПТАНА

...Після війни випустили мене із госпіталю. Рука погано заживала, головні болі — після контузії... Лікарі радять: «У село, на свіже повітря!» А в селі теж їсти треба — йду в облвно, прошу роботи. Завоблвно погортав документи: «Директором школи поїдете?» — «Ні», — кажу. «Вчителем фізкультури?» Показую свої бинти, а він рукою махає: «Заживе!»

Нещодавно я попросив вас зупинитися в селі. Мда називається. Там я й працював фізоргом.

Життя в той час було яке: хліб майже з самої картоплі. М'яса, по правді кажучи, зовсім не бачили. Чай уприглядку. А я поправляюсь, уявіть. Природа.

А до цієї школи ще раніше од мене приїхала вчителькою дівчина одна. Ніна Сочина. Тільки що закінчила педучилище в Ленінграді. Симпатична така. Довірлива. Реготуха до того ж, перший номер. У класі на її уроках — сміх. Адміністрація іноді не витримає, двері прочинить: «Що тут відбувається?» — а Ніна стоїть щаслива, усміхається, за партами дітлахи, теж щасливі, теж усміхаються. Ну, що — адміністрація похитає головою й піде.

Усі хлопчаки, дівчатка, з першого по сьомий, були в неї закохані. Під вікном частівки співають, портфель із зошитами носять, краще місце на крузі, де танці,— будь ласка! З лісу ягід і грибів — будь ласка!

В цю Ніну Сочину і я закохався. Демобілізований лейтенант на поправці. Молодий і дурний. Ходжу слідом. Зрідка очі підіймаю. Про книжки заговорю, про життя. Згодом посмілішав — став додому проваджати.

Коли я приїхав у село, Ніна Сочина там уже прижилася, своєю стала. Спочатку до мене теж ставились добре: поранений, моряк... Я дітей маю на увазі. А як тільки я став виявляти Ніні різні там знаки уваги — поворот! — слухатись перестали, дисциплінка на уроках упала, насмішки... Я спочатку второпати не міг, розгубився. Думаю, де промашка?..

До осені, пам'ятаю, яблук наростло! На радість голодному людові. Урожай — старі люди не пам'ятають такого. Якось у вересні, ввечері, проваджая Ніну з кіно. Йдемо. Розмовляємо, як водиться, про зміст, що сподобалося, що не сподобалося. Веду Ніну обережно — грязь, калюжі... І тут щось по спині мене як шарахне! А потім по щоці! Мокре, слизьке... Нахилиюсь — гниле яблуко... А Ніна сміється і щоку мені витирає своєю хустинкою напахченою. Я й дихати перестав од радості... В цю мить — яблучний обстріл! Ніна — тікати! Тікає і сміється. А мені незручно тікати — офіцер! Стираю з шиї слизьке. Слідом дрібочу. А Ніна сміється. Йй хоч би що.

На другий день припустився педагогічної помилки. Приходжу в сьомий клас. «Встати! Струнко!» Все як належить. Здалося, сміються... «Хто сміявся?» Мовчать. Я кулаком по столу — торох! А на останній парті — бачу — Васька-частівник яблуко гризе. «Ану,— кажу,— як там тебе... Геть з класу!»

Дивлюся — другий яблуко витягає, третій... Де-

монстрація! Мені б вдати, що не помітив, чи увагу відволікти, на жарт обернути, урок швидше почати... А я психонув — усіх вигнав.

І щось зі мною трапилось. Іду шкільним коридором — і все здається: хтось у спину тикає, язика показує, нахабно сміється... Обернусь — дівчатка-першокласниці. Очі як тарілки від переляку! Тьху, думаю, ото дурень. Сам собі став бридкий.

Днів через два, ввечері, сиджу вдома. Раптом за вікном — гармошка. І знайомий голос — Васько — негідник — виводить:

В кожного своя турбота,
Мені вчитись неохота,
А в фізорга, у Сергія,
В серці туга в'ється змієм!

Багато ще було. Всіх не пам'ятаю. Ну що — ходжу по кімнаті, мов лев у клітці. Назад-уперед. Вийти?.. Не можна!

А вранці в школі Ніна до мене: «Що на тобі, Серьожо, лица немає? Зблід, схуд... Не хворий?» Я прямо ріжу їй: «А тобі про мене частівки не співають?» Вона каже: «Ні, а що? Тобі співають? Як цікаво, заспівай скоріше! Я фольклор збираю». І — ха-ха-ха!

Ви скажете: дурна ця Ніна була. Хі-хі та ха-ха. Не помічала, що людина мучиться...

Я особисто за нею провини не вбачаю. Дитинства в Ніни Сочиної не було, ось у чому річ. Холод та голод блокадний — і все. Вона після війни й переживала своє дитинство із запізненням, так би мовити. Пополам з юнацтвом. Наввипередки бігала з учнями, з гірки каталася, співала, танцювала... Їй би ще трішечки попустувати, награтися досхочу, а потім би... Тоді, можливо, й зрозуміла б, що до чого... Терпіння у мене забракло. Поїхав я звідти.

На прощання мені частівку заспівали: «Ви із села,

із Мди, чого приїхав я сюди, заберу свою кохану та й поїду... ще куди...»

Поїхав. Тільки один. А кохана залишилася. «Серьожо,— каже,— ти від'їжджаєш? От жаль! Скоро Новий рік, залишайся, веселитись будемо».

А я — в Рибецьк. Там усе якось знайоме, зрозуміле...

Капітан помовчав і заговорив знову:

— В Рибецьку одружитися вирішив. Думаю, чого бурлакувати? Невже всі від великого кохання одружуються? А якщо — так? Усе ж — сім'я, дім...

«Це він про Оранжеву»,— здогадався Маленький.

— Освідчився як слід. В море не поплив. А була можливість. Перша і єдина.

— Ну й як? — запитав Гві.

— А ніяк. По носу дістав. Дала гарбуза. До того ж у найскрутніший момент життя. Що ж, сам і винний. Сім'я без кохання — все одно що штучне багаття. Бачили коли-небудь? На сцені поліна складуть, між ними лампу сховають, вентилятор, червоні клапти повісять. Вентилятор увімкнуть — клапти коливаються, неначе вогонь. А ближче підійдеш — ні тепла, ні світла справжнього...

Розділ тридцять перший

ПОВЕРНЕННЯ

— Найменший...

Колишній мінний тральник, нині рятувальний корабель ДТСААФ за номером п'ятсот п'ятнадцять підходить до берега. І дві групи людей — одна на пристані, друга на палубі — вже здалеку тягнуться одна до одної, вже усміхаються і шукають очима своїх.

— Каштанов, твоя!

— Де? Точно, матінка!

— Мамо! — кричить Айна, і там, на березі, жінка в світлому плащі, коротко підстрижена, рвучко виходить на край пристані і, витягнувши шию, вдивляється...

— Вона в мене короткозора, — сміється Айна.

Слідом за Айниною матір'ю — брати. Стоять як у строю. І всі в однакових кашкетиках.

Маленький шукав очима Кольку й тому не відразу помітив матір. І тільки коли почув: «Льонь!» — збагнув, що оця синя сукня в білий горошок, білі босоніжки й непокрита голова — що все це належить його власній матері.

Ближче підходить п'ятсот п'ятнадцятий до пристані, ширше усміхається Маленький Петров, дужче вабить його кругле, широке обличчя з веселими зеленими очима.

«Що це?.. Зачіску зробила...» Йому приємно, що мати зробила зачіску, він проходить по натовпу, оцінюючи поглядом, і радісно бачить, що його мати тут майже найпримітніша.

П'ятсот п'ятнадцятий швартується, і Маленький першим стрибає на пристань.

Він улітає головою прямо в материнський живіт, такий теплий і м'який, що в нього дух перехоплює. Він притискується до живота щосили й мовчить. Мовчить про те, про що мовчав тоді в телефонній будці. І мати зрозуміла! Все зрозуміла, що надихав він їй у жаркому мовчанні, все! Схопила за вухо й скубе — круто! — а ніби гладить...

А на пристані — обійми, сміх, поцілунки. Кожного хто-небудь зустрічає. Кошелькова — четверо: мама, бабуся, сестрички.

І до капітана хтось підійшов. Хто це?.. А-а, секретар міськкому комсомолу Пушкін! Той самий Пушкін, з ямочками на щоках, який, знайомлячись, каже: «Пушкін. Не Олександр, а Василь. Не

Сергійович, а Миколайович...» Пушкін тисне капітанові руку, поздоровляє з благополучним поверненням. А капітан дивиться поверх його голови, когось шукає очима, ніби чекає.

У Маленького ворухнулось на якусь мить бажання — покликати: «Товаришу капітан! Сергію Петровичу! Ідіть до нас!..» — але тут і згасло. Незручно стало.

...Ні, не кине він клубу. Бути не може.

А якби Альоша Солеваров... Якби Альоші цьому сказали: «Беремо тебе в цирк. Хоч ти й старий, беремо», — пішов би Альоша? Кинув би?.. Дітей, яких колеса навчає, кинув би?..

Свисток. Усі повертаються. П'ятсот п'ятнадцятий відпливає. На палубі Гві. Підняв руку. «До побачення!» З рубки виглянув Федя. Крикнув: «Бувайте!» Що-о?! Федя крикнув? Не може бути! Гві театральним жестом розводить руками...

До побачення, Гві!.. Федю, бувай!..

Капітан дістає з великого жовтого чемодана ракетницю, заряджає її шестизірковою ракетною й стріляє.

Розділ тридцять другий

І ОСТАННІЙ

Місто влітку нудне й безлюдне. Ті, кого Маленький давно не бачив і хотів би побачити, щоб похвастатись і дещо розповісти, роз'їхались. Колька в Сланцевому — ремонтує технікум до навчального року. Батько ще не повернувся. А ті, з ким він пройшов свої триста миль, теж від'їжджають. Хто на дачу, хто в піонертабір... І сам він завтра від'їжджає — до бабусі.

Маленький блукав по вулицях Усть-Віреї, по фор-

течному валу, заходив і до міського саду, і на човнярну станцію, і всюди у нього було таке відчуття, що все навкруги — інше. А от яке?..

Йому було скучно. Він не знав, куди подітися. У перший після приїзду день він видерся на Зламаний Зуб і знову сховав горн у таємну розколину. Потім обдивився довкола: і обрій став якимсь іншим! Тоді став дивитись у той бік, звідки вони припливли. «Той» бік проходив уздовж русла Віреї, вгору по її течії і далі — там, де ліси, — щезав у невідразному тумані серпневого полудня. «Той» бік був майже що несправжній, бо важко погодитися, що ти, який зараз т у т, учора ще був т а м. І Старгород, і острів Рибачий, і Альоша, і Григорій Іванович — усе ніби несправжнє.

Маленький блукав, блукав по вулицях, заходячи в такі куточки, де раніше ніколи не бував, але всі його шляхи крутились-вертілись навколо однієї точки, до якої він весь час прагнув і, навіть віддаляючись од неї, подумки все одно був поблизу...

Нарешті не витримав. Вирішив: «Зайду».

...В школі йшов ремонт. Робітники в комбінезонах білили, фарбували, мили... Він підіймався по сходах і вдихав запах свіжої фарби.

Двері до піонерської розчинені. Зупинився на порозі. Побачив незнайому дівчину в тренувальному костюмі. Закочені до колін штани, косинка на косах... Вона стояла в дивній нерішучій позі біля стіни, опустивши руки з ганчіркою. В кімнаті все догори дном...

Вона обернулася, і Маленький побачив на обличчі її переляк.

— Хлопчику, що тобі?

— Я просто так...

— Заходь. — Кивнула в куток: — Я павука там побачила.

— Павука? — Маленький ступив у кімнату. Сіре павутиння, купи паперу...

— От, вирішила поприбирати! — сказала дівчина.— Потім вікна вимию, занавіски повішу. Тебе як звати?

— Льоня. Льоня Петров.

— А мене Рая. Я нова вожата.

Вожата! Он воно що.

— Ох, до чого ненавиджу цих комах! Жах. Ти поспішаєш?

— Ні.

— Допоможеш? А то не впоратися. Воду носити далеко.

Маленький працював із задоволенням. Ніколи так не працював. Тягав відра з другого поверху, виносив сміття, совав меблі, відчиняв вікна, які, мабуть, років зо три не відчинялись по-справжньому.

— Терпіти не можу, коли бруд. Я в Рибецьку працювала. Приберу, вимию — все блищить! Я сяду й пісні співаю... Ти співати любиш? Ти звідки?

І Маленький почав їй розповідати — плутано, перескакуючи від одного до іншого, відчуваючи, що говорить незрозуміло, і не має змоги зупинитись — про Старгород, про Альошу, про Рибачий, про Осадчого Семена, Григорія Івановича, Гві, Федю...

І ще — про капітана. Те, що почув уночі на катері.

Чому він став усе це їй розповідати? Їй — цілком незнайомій людині. Він над цим не задумувався. Захотілось — і став розповідати. От з Каштановим було інакше. Вчора Маленький вирішив відкрити йому таємницю — розповісти про капітана. І що Каштанов? «Хе,— махнув він рукою,— не пустять його лікарі...» Маленький згадав Литвинова з теплохода «Очаків», і не схотілось йому більше розмовляти з Каштановим.

А ця Рая — зовсім інша річ. Вона так уміла, так хотіла слухати! Не вдавала, що слухає, не кивала з ввічливою увагою, а переживала, сміялась, хмурилась, реготала, замислювалась...

Одного тільки не розповів їй Маленький: про горн. Зате що далі, то впертіше думав: «Треба піти й принести. Зараз же... Піти й принести».

...У цей самий час на іншому кінці міста відбулося щось — нічого надзвичайного, просто «щось», що до пори до часу не мало ніякого зв'язку з Маленьким Петровим і його справами.

У мить, коли Маленький вирішив: «Треба піти й принести» — на іншому кінці міста, на п'ятачку біля фортеці зупинився екскурсійний автобус. Звичайний закурений «Ікарус», з тих, що десятками мчали через Усть-Вірею щодня, залишаючи на п'ятачку хмару бензинової пари, цукеркові папірці й недокурки.

І зупинка в нього найзвичайніша — десять-дванадцять хвилин, не більше. Розім'ятися, провітритись пасажирам на довгому і втомливому шляху з одного красивого міста, де весело відпочили, до іншого величезного й красивого міста, де чекають дім і робота...

І в цю мить, коли Маленький сказав новій вожатій: «Я скоро повернусь. Ти не підеш?» — і вона відповіла: «Ні, не піду...» — в цю саму мить двері «Ікаруса» відчинились і на п'ятачок вийшли люди в святковому одязі, ледь-ледь сонні після довгої і тряскої дороги.

Серед пасажирів було двоє молодих людей. У піджаках з розрізом, у білих сорочках, при галстуках, незважаючи на спекотливий день, у черевиках, припорошених сланцевим пилом.

Наспівуючи модної пісеньки, вони обидва пішли у фортецю.

...А в цю мить Маленький, теж наспівуючи, вибіг із школи і веселою, сягнистою ходою попрямував туди ж, у фортецю, до старої вежі.

...Один з молодих людей блондин. Другий — брюнет. Брюнет вискочив верхи на мортирку, яка стояла

біля фортечної стіни, й закричав: «Вогонь! Плі...»
Блондин стояв оддалік, іронічно посміхаючись.

Потім брюнет зупинився перед щитом з написом: «Небезпечно для життя!» — і, не довго думаючи, обернув щит чистим боком. Після цього він легко перестрибнув через огорожу й подався до вежі. Блондин зупинився біля щита і обернув його попереднім боком.

...Маленький Петров пройшов повз Палац піонерів, зазирнув у вікна кают-компанії, але там було похмуро й непорушно. Він подивився в глибину кімнати, де тьмяно виблискували прилади, дивився довго, пильно, намагаючись побачити на полиці свою яхту. І, вже збираючись іти, побачив записку, приклеєну хлібом до шибки. «Поїхав у Рибецьк. Повернись у четвер».

Значить, у Рибецьк. Поїхав усе-таки. І почерк як у найгіршого учня. Хоча б його лікарі не пропустили!.. Хоча б не пропустили!..

А якщо пропустять усе-таки?.. Приїде, двері заб'є дошками, на вікна — віконниці,— і прощайте, не скучайте!..

Маленький побачив під ногами камінь, подумав: «Жбурнути б у шибку...», а потім щосили копнув його ногою, так що боляче стало.

Колька — в технікум. Альоша — в цирк. Капітан — у море. А він куди? Йому що робити?..

Маленький постукав тихенько по шибці пальцем, шибка відгукнулась — тонко, жалісно. Іди геть.

...Маленький перетнув площу Леніна. Коли йшов повз ратушу, зупинився подивитись, як новий Палац піонерів будують. Задер голову — робітники вкривали дах червоною черепицею. Одна черепичка впала вниз і дзвінко розбилась на камінні бруківки. Маленький відлічив три вікна ліворуч на другому поверсі. Там за планом має бути нова кают-компанія...

...Брюнет видерся високо. Він був уже там, де верхня кромка вежі неначе вигрижена чиеюсь велетенською пащею, і це заглиблення разом з двома гострими уламками по краях скидалося на зуб... А блондин дивився, примружившись, як розвівається на високому вітрі піджак приятеля...

Брюнет підняв руку. Щось блиснуло. Він крикнув, але крик полетів убік. Потім згори, з вежі, пролунав звук труби.

Тра-та-та-та... Та-та...

Блондин полегшено зітхнув: брюнет став спускатися. Спускався він бездумно, стрибками, скорочуючи шлях, збиваючи хмарки пилу там, де закінчував кожний стрибок.

Маленький Петров проходив повз пожежку. Його гукнув знайомий черговий. Маленький підійшов, привітався, запитав, коли батько повернеться з лісових пожеж. Виявилось — не раніше ніж через тиждень. Маленький поглянув у дзеркало, що на стіні біля чергового. Звідти, із дзеркала, дивився на нього причесаний веснянкуватий хлопець з рожевими облупленим носом, з такими ж рожевими вухами, з якимсь незнайомим і — так здалось — надто серйозним виразом очей. Хлопець був геть не схожий на Маленького Петрова. От що значить — два тижні в дзеркало не дивитися. Сам себе не впізнаєш. Маленький скорчив дзеркалу гримасу, відразу впізнав себе і, заспокоєний, пішов далі. Ще поворот — і буде фортеця.

...Загук автобус. Блондин махнув рукою і побіг, акуратно підіймаючи ноги. За ним, вистрибом — брюнет, розмахуючи трубою.

А з вікон автобуса їм уже махають пасажири і щось кричать, і мотор уже гріється, і водій сидить на законному своєму місці.

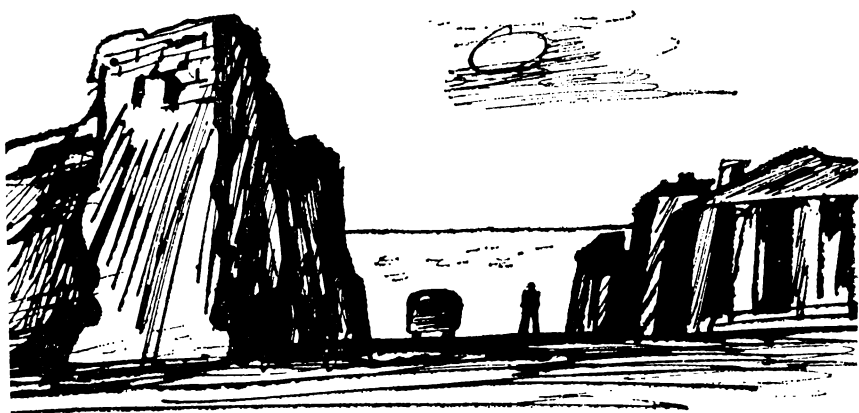
Першим в автобус ускочив блондин, а за ним — уже на ходу — брюнет. Крики здивування, захоплен-

ня, гучний сміх зустріли його. Стоячи на підніжці, він засурмив — голосно, пружно, як колись, у часи свого дитинства, яке він проводив у піонерських таборах, де був таким самим несподіваним і відчайдушним, як сьогодні.

«Бери-лож-ку-бе-ри-хліб! І зби-рай-ся-на-о-бід!..»

...Маленький Петров вийшов на п'ятачок біля фортеці, і його, від'їжджаючи, обдав димом і шумом «Ікарус». Шум його цього разу був якийсь дивний, неначе всередині в нього, в моторі, сховано трубу...

Маленький зупинився й довго дивився вслід «Ікарусові», поки той спустився на міст, а потім піднявся на другий берег, доїхав до повороту й нарешті зник...

З М І С Т

ТУСЯ	3
МАЛЕНЬКИЙ ПЕТРОВ	
І КАПТАН КОЛОДКІН	98

Александр Алексеевич Крестинский
ТУСЯ.

●
МАЛЕНЬКИЙ ПЕТРОВ
И КАПИТАН КОЛОДКИН

Повести

(На украинском языке)

Для младшего школьного возраста

Перевод с русского

Николая Павловича Якубенко

Художественное оформление

Радны Филипповича Сахалтуева

Издательство «Веселка», Киев, Вассейная, 1/2

Редактор Н. И. Тищенко

Художний редактор Д. П. Присяжнюк

Технічні редактори В. І. Дмухар, М. А. Калиш

Коректори І. М. Поліщук, С. В. Гордіюк

І. В. № 93

Здано на виробництво 14. II. 1977. Підписано до друку 5. IX. 1977 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір № 2. Фіз. друк. арк. 15,25. Обл.-вид. арк. 10,68. Умовн. друк. арк. 14,18. Тираж 65 000. Зам. 234-7. Ціна 45 коп. Видавництво «Веселка», Київ, Васейна, 1/2. Львівська книжкова фабрика «Атлас» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Львів, Зелена, 20.